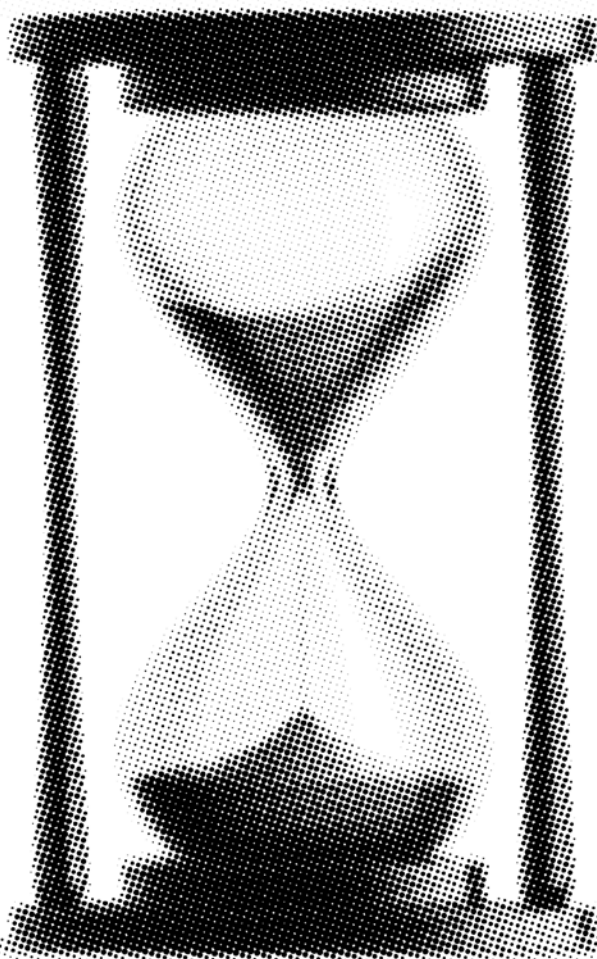

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 66 | 2012 | št. 3-4 (146) | str. 257–508

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacovič (namestnik odgovornega urednika),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (odgovorni
urednik), dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo
vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 10. oktobra 2012.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Peter Vodopivec (angleščina),
Marc L. Greenberg (angleščina), James Shedel (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2012: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokoјence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

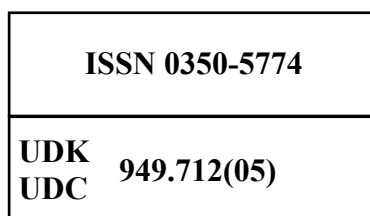
Sofinancirajo: Javna agencija za knjigo Republike Slovenije
Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, november 2012

Naklada: 1250 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: International Bibliography of the Social Sciences, Historical
Abstracts, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the
History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences
Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (Technical Editor),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacovič (Deputy Editor-in-Charge),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (Editor-in-Charge),
dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 10th 2012.

Translated by: Nives Sulič Dular (English), Peter Vodopivec (English), Marc L. Greenberg (English), James Shedel (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200,
e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2011): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

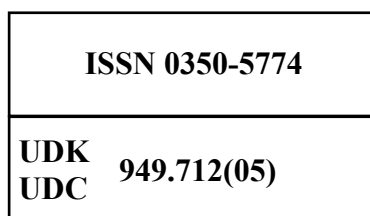
Co-Financed by: Slovenian Book Agency, Ministry of Education, Science, Culture and Sport

Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, November 2012

Print Run: 1250 copies

Historical Review is included in the following international databases:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Marina **Zorman**, Ideološka in jezikovna reforma pri Hetitih
v drugi polovici 13. stoletja pr. n. š..... 264–275
Ideological and Linguistic Reform among the Hittites
in the Second Half of the 13th Century B.C.
- Marko **Snoj** in Marc L. **Greenberg**, O jeziku slovanskih prebivalcev
med Donavo in Jadranom v srednjem veku
(pogled jezikoslovcev)..... 276–305
On the Language of the Medieval Slavic Population in the Area
between the Danube and the Adriatic (from a Linguistic Perspective)
- Peter **Štih**, Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami.
Problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi
njegovo razumevanje pri Slovencih..... 306–343
The Enthronement of the Dukes of Carinthia between History
and Imagination: Issues of Its Tradition, Development, and Course,
and Its Perception by the Slovenes
- James **Shedel**, Cesarski nauk o državi: trije cesarji in »iskanje sreče« 344–360
Imperial Civics: Three Emperors and the »Pursuit of Happiness«
- Senta **Jaunig**, Zvonka **Zupanič Slavec**, Tuberkuloza, naša ljudska,
delavska in kmetska bolezen 362–385
Tuberculosis: The Disease of the People, Workers, and Peasants
- Aleš **Skřivan**, Jr., On the Character and Role of the Foreign Trade
in the Newly Founded Czechoslovakia 386–404
O značaju in vlogi zunanje trgovine v novonastali Čehoslovaški

Zapisi – Notes

- Rajko **Bratož**, Mučenci tebanske legije in njihovo čaščenje..... 406–419
The Martyrs of the Theban Legion and Their Veneration
- Avgust **Lešnik**, Ob slovenskem prevodu knjige Dennisa Smitha
Vzpon historične sociologije 420–426
The Slovene Translation of Dennis Smith's Book The Rise
of Historical Sociology

Jubileji – Anniversaries

- Prof. dr. Jože Žontar, arhivist in zgodovinar – osemdesetletnik
(Vladimir Žumer)..... 430–438
Eight Decades of Professor Jože Žontar, Archivist and Historian
- Akademik prof. dr. Rajko Bratož – ob njegovem šestdesetem rojstnem
dnevu (Alenka Cedilnik)..... 439–442
Sixtieth Anniversary of Academician Rajko Bratož

Ocene in poročila – Review and Reports

- Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations
in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (Peter Štih)..... 444–445
- Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi
(Ignacij Voje)* 446–449
- Nella Lonza (prir.), *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. Reformationes
consiliorum civitatis Ragusii 1395–1397* (Ignacij Voje) 450–451
- Siegmund am Ringeck, *Mojstra Sigmunda Ringecka razlaga verzov
mojstra Ioannesa Lichtenawerja* (Tomaž Lazar)..... 452–455
- Peter Mikša, Kornelija Ajlec, *Slovensko planinstvo / Slovene
mountaineering* (Primož Tanko) 456–458
- Smilja Amon in Karmen Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo 1:
Od začetka do 1918* (Anja Dular)..... 459–461
- Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«:
volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi
(Jurij Perovšek)..... 462–469
- Zvonka Zupanič Slavec, *Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941).
Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978)*
(Žarko Lazarević) 470–473

Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte (Danijel Grafenauer).....	474–479
Aleksandar Životić, Forsiranje peska, Odred JNA na Sinaju (Bojan Balkovec).....	480–481
Edda Engelke, »Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie«. Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren (Maja Božič)	482–485
Boštjan Marko Turk, Razdalje do sveta. Prispevek k razumevanju narodno-politične identitete: tranzicijska sedanjost in zgodovinski čas (Vasko Simoniti)	486–488
Gorazd Bajc in Borut Klabjan (ur.), Pirjevčev zbornik. Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca (Urška Lampe).....	489–492
Pierre Bourdieu, Roger Chartier, Carlo Ginzburg, Sociologija, zgodovina, književnost (Peter Boštjančič)	493–497
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	498–501
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 66, 2012.....	502–505
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 66, 2012	

Razprave

Marina Zorman

Ideološka in jezikovna reforma pri Hetitih v drugi polovici 13. stoletja pr. n. š.*

UDK 811.292.1

UDC 811.292.1

ZORMAN Marina, dr., izred. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marina.zorman@ff.uni-lj.si

ZORMAN Marina, Ph.D., Assistant Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Comparative and General Linguistics, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marina.zorman@ff.uni-lj.si

Ideološka in jezikovna reforma pri Hetitih v drugi polovici 13. stoletja pr. n. š.

Ideological and Linguistic Reform among the Hittites in the Second Half of the 13th Century B.C.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 264–275, cit. 28

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 264–275, 28 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

V hetitskih klinopisnih besedilih iz druge polovice 13. stoletja pr. n. š. so nekatere besede označene s posebnimi znaki, ki se imenujejo *glosni klini*. Na osnovi opažanja, da mnoge besede z glosnimi klini označujejo stvari, ki so predmet tabuja že od indoevropskega prajezika dalje, ostale pa so v tesni zvezi s hetitsko ideologijo, lahko s precejšnjo verjetnostjo domnevamo, da je nenadna uvedba glosnih klinov v hetitskih besedilih del širše ideološke reforme, ki je zajela tudi jezik. Dokaz za to je dejstvo, da se mnoge besede z glosnimi klini nanašajo na nesprijemljivo vedenje, ki je v kontekstu označenih besed večkrat tudi izrecno prepovedano.

The Hittite cuneiform texts from the second half of the 13th century contain some words that are marked with special characters called *gloss-wedges*. Based on the observation that many of these words have meanings that had been prohibited since the period of the Proto-Indo-European language onwards, while others were closely related to the Hittite ideology of that period, it may be safely assumed that the sudden introduction of gloss-wedges in Hittite texts was but a part of a wider ideological reform that also affected the language. The fact that many words marked with gloss-wedges refer to unacceptable behavior, which in the context of the marked words was often explicitly prohibited, strongly supports this assumption.

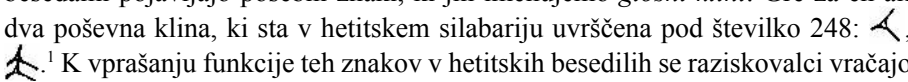
Ključne besede: Hetiti, ideološka reforma, jezikovna reforma, glosni klini, tabu

Key Words: the Hittites, ideological reform, language reform, gloss-wedges, taboo

---

* Raziskavo glosnih klinov je deloma financirala Nemška služba za akademsko izmenjavo DAAD.

V hetitskih besedilih iz druge polovice 13. stoletja pr. n. š. se pred nekaterimi besedami pojavljajo posebni znaki, ki jih imenujemo *glosni klini*. Gre za en ali dva poševna klina, ki sta v hetitskem silabariju uvrščena pod številko 248: .¹ K vprašanju funkcije teh znakov v hetitskih besedilih se raziskovalci vračajo že vse od tridesetih let preteklega stoletja.² V starejših raziskavah najdemo naslednje domneve o funkciji glosnih klinov:

- a) da so grafični znaki za označevanje zamika na začetku vrstice oziroma zapisa, ki sega preko roba stolpca ali roba plošče,
- b) da ločujejo posamezne besede v huritskih citatih v hetitskih besedilih,
- c) da označujejo napačno zapisane besede,
- d) da so okraski brez pomena,
- e) da so ločila, s katerimi so označene nenavadne jezikovne oblike in
- f) da označujejo luvijske besede v hetitskih besedilih.

H. Kronasser je splošni vtis o rabi glosnih klinov izrazil z besedami: »Aus den in diesen Paragraphen dargelegten Tatsachen folgt, daß man hinter der Verwendung der Glossenkeile keine zu straffe Systematik suchen darf.«³

Aktualno stanje raziskovanja lahko na kratko povzamemo takole:⁴

- a) Prepričanje, da glosni klini označujejo luvizme, ne velja več. Večina besed z glosnimi klini je resda luvijskega izvora, vendar so poleg luvijskih tako označene tudi hetitske, huritske in semitske besede ter celo ideogrami.
- b) Funkcija glosnih klinov v hetitskih tekstih je še vedno nejasna. Zadnje raziskave⁵ se nagibajo v prid domnevi, da so se uporabljali za zaznamovanje stilno nenavadnih izrazov, ni pa jasno, ali naj bi to bili nižjepogovorni izrazi, ki so se znašli v tekstih zaradi pomanjkljive izobrazbe pisarjev, ali izrazi, ki so prispevali k umetniškemu izrazu besedil.⁶

¹ Rüster–Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, str. 217.

² Gl. Rosenkranz, *Die Stellung*; Rosenkranz, *Luwisch*; Güterbock, *Notes*; Souček, *Glossen*; Puhvel, *Dialectal Aspects*; Melchert, *Luvian Lexicon*; Melchert, *The Luwians*, van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*; Yakubovich, *Sociolinguistics*; Zorman, *Sprachtabu*; Zorman, *La réforme in Zorman, Über die Gründe*.

³ Kronasser, *Etymologie*, str. 154.

⁴ Podrobneje o tem van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 223–226.

⁵ Melchert, *The Problem in Yakubovich, Sociolinguistics*.

⁶ Melchert apud van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, 225.

- c) Datiranje: glosni klini so v rabi od Muršilija II. (1318–1295 pr. n. š.). Redki starejši primeri so preveč dvomljivi, da bi bili uporabni,⁷ zares razširjeni pa postanejo šele od Hattušilija III. dalje.⁸
- d) S pomensko analizo besed z glosnimi klini se je doslej bežno ukvarjal edino Melchert,⁹ ki je ugotovil, da te besede označujejo predmete in čustva iz vsakdanjega življenja, in sicer zlasti izraze iz semantičnih polj za »hrano, utenzilije, oblačila, lov in pašništvo, vojaške izraze, religijo in kult ter družbeno ureditev«.

Danes nam torej ni treba več izpodbijati enačbe, da so besede z glosnimi klini isto kot luvijske besede. Ne samo, da so besede z glosnimi klini etimološko raznolike, že od leta 1959¹⁰ imamo tudi zbirko luvijskih besed, pred katerimi glosnih klinov ni. Raziskava starosti, žanrov in geografskega izvora tekstov, v katerih so te besede pisane brez glosnih klinov, ne pove nič novega o funkciji glosnih klinov: tudi luvijske besede brez glosnih klinov zasledimo pretežno v novohetitskih tekstih, zastopani so vsi žanri in teksti iz Kizzuwatne prav tako kot tisti iz Hattuše.¹¹ Razlike v distribuciji med luvijskimi besedami z oziroma brez glosnih klinov je podrobno raziskal van den Hout.¹² Za nas je posebej zanimivo dejstvo, da so religiozni teksti bolj tolerantni do luvizmov kot historične pripovedi, diplomatska korespondenca ter upravni in administrativni dokumenti. S stilističnega oziroma sociolingvističnega vidika ima to spoznanje dve pomembni implikaciji. Po eni strani govori proti razširjenemu prepričanju, da so luvijske besede označene z glosnimi klini, ker gre pač za nižjepogovorne izraze, ki v tekstih niso bili dobrodošli. Teksti z religiozno vsebino so namreč bolj konservativni in v stilističnem pogledu dopuščajo manj svobode kot dramatične mitološke pripovedi ali korespondenca s provincialnimi uradniki, zato bi v njih seveda pričakovali največ odpora do besed iz pogovornega jezika, če je luvijščina to bila. Po drugi strani pa dejstvo, da je ogromno besed z glosnimi klini prav v vsakdanjih upravnih in administrativnih dokumentih, ki niso bili namenjeni za dolgotrajno hranjenje v arhivih, izključuje tudi drugo alternativo, omenjeno pod točko b) zgoraj, namreč da besede z glosnimi klini prispevajo k bolj vzvišenemu slogu besedila.¹³

Bistvenega pomena za nadaljnje razmišljanje o besedah z glosnimi klini je še ena van den Houtova ugotovitev, in sicer da je luvijski vpliv na hetitsčino v pisnih virih mogoče opazovati od poznega 15. stoletja dalje, da pa je postavljanje glosnih klinov pred luvijske besede fenomen, ki se pojavi nenadoma v času Muršilija II.¹⁴ Avtor pojasnjuje, da je Muršili II. po epidemiji kuge, ki je v dvajsetih letih skoraj iztrebila prebivalstvo osrednjega dela hetitske države, v prestolnici naselil okoli 85.000 luvijsko govorečih prebivalcev Arzawe, kar je spremenilo lingvistično

⁷ Gl. van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 227, op. 59.

⁸ Laroche, *Dictionnaire*, str. 12.

⁹ Melchert, *The Problem*, str. 453.

¹⁰ Prim. Laroche, *Dictionnaire*.

¹¹ Prim. Melchert, *The Problem*, str. 453, in van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 230.

¹² Gl. van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 230.

¹³ Podatke navaja van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 231.

¹⁴ Gl. van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 231 ter 237–238.

podobo hetitske države. Luvijski vpliv se je okrepil in iz razmerja med označenimi in neoznačenimi luvijskimi besedami v hetitskih tekstih van den Hout sklepa, v kolikšni meri so bili luvizmi proti koncu hetitskega kraljestva sploh še občuteni kot tujke v hetitskih tekstih.

Če bi Hetiti v svojih besedilih zares označevali tuje besede z glosnimi klini samo zato, ker bi jih čutili kot tuje, bi bil to purizem. Pod tem izrazom danes razumemo prizadevanje, da bi jezik ohranili čist, ga obvarovali pred tujimi vplivi. Purizma je veliko vrst. Literatura omenja elitistični, splošni, ksenofobični, arhaizirajoči, reformistični, etnografski in regresivni purizem ter kot skrajno obliko še t. i. ultra-purizem.¹⁵ Splošni purizem je poskus, da bi jezik otrebili vseh tujih elementov ne glede na njihov izvor. Tarča purizma so lahko tudi zelo stare izposojenke, ki jih poskušajo nadomestiti z leksikalnimi inovacijami, lahko pa je preteklost ideal, h kateremu naj bi se s čiščenjem jezika vrnil. Prvi pojav se imenuje regresivni, drugi arhaizirajoči purizem. Splošni purizem ni posebno pogost. Običajno so puristična prizadevanja usmerjena k iztrebljanju besed in slovničnih vplivov iz enega samega jezika ali govora. Ti veljajo za nesprejemljive, čeprav isti jezik lahko hkrati naklonjeno sprejema vplive iz drugega jezika ali govora. Če je jezik elite bolj cenjen od jezika drugih skupin, govorimo o elitističnem purizmu, če je v ozadju težnja po eliminiranju tujih kulturnih vplivov nasploh, pa gre za patriotski (ali ksenofobični) purizem.

Purizem ni omejen samo na jezik, pač pa vedno vsebuje tudi ideološko komponento. Ta predstavlja motiv, ki narekuje skrb za jezikovno čistost. Ni je težko rekonstruirati, saj določa, katera vrsta besed ni sprejemljiva. Po van den Houtu¹⁶ je bila Anatolija v 13. stoletju pr. n. š. dvojezično področje. Hetitščina je bila jezik vladajoče elite in je imela status uradnega jezika, luvijščina pa se je uporabljala kot vsakdanji pogovorni jezik. Če to drži, bi označevanje luvijskih besed z glosnimi klini morali šteti za primer elitističnega purizma. V hetitskem primeru proti temu govorita dva razloga, in sicer:

1. da so bili pri Hetitih predmet purizma celo geografski pojmi in
2. da večina besed z glosnimi klini sodi v tiste pomenske skupine, ki so v indoevropskih jezikih že od nekdaj tabu.

Kar se tiče prvega, to je geografskih poimenovanj, najdemo med besedami z glosnimi klini vodne vire (*kummaḡanna/i-*, *šarunta/i-*, *dupša-*) in pomensko ne povsem jasna, vendar zanesljivo geografska pojma *lapan(a)-* in *guršauḡar*¹⁷. Sodobna literatura poroča, da so toponimi in imena nasploh lahko tarča purističnih prizadevanj, če gre za ekstremno obliko purizma, ki jo lahko izenačimo z nacionalizmom.¹⁸ Nacionalizem se ne omejuje samo na čiščenje jezika, upravičeno je pričakovati, da bo opazen tudi v diskurzu. Pri Hetitih v tekstih ni nobene sledi o njem in tudi ni združljiv s podobo, ki jo o njih imamo. Do tujih kulturnih in religioznih vplivov so bili namreč tako odprti in tolerantni, da njihova kultura s primesmi vseh ljudstev, s katerimi so prihajali v stik, upravičeno velja za eklektično.

¹⁵ Npr. Jernudd-Shapiro, *The Politics in Thomas, Linguistic Purism*.

¹⁶ Van den Hout, *Institutions, Vernaculars, Public*, str. 234.

¹⁷ Za natančnejši opis pomena naštetih izrazov gl. Tabela 1 nižje spodaj.

¹⁸ O tem von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte*, str 264–293.

Motiv za rabo glosnih klinov je torej treba iskati drugje. Kot alternativa se ponuja pod točko 2 omenjeno opažanje, da mnoge od besed z glosnimi klini sodijo na področja, ki so že od indoevropskih časov dalje predmet jezikovnega tabuja.¹⁹ S tega vidika hetitske besede z glosnimi klini lahko razdelimo v dve skupini, ki sta z ilustrativnimi zgledi prikazani v Tabelah 1 in 2. V Tabeli 1 so besede, ki so tabu tudi v drugih indoevropskih jezikih, v Tabeli 2 pa tiste, ki po splošnih indoevropskih normah niso bile nesprejemljive, a so v hetitščini vseeno označene z glosnimi klini.

Tabela 1: Z glosnimi klini označene besede iz pomenskih skupin, ki so v indoevropskih jezikih pogosto predmet tabuja

bolezen in smrt	umreti (<i>ḫalliia- ueḫ-</i>) bolan (<i>irmala-</i>) neka bolezen (<i>tapašša-</i>)
obredna terminologija	obredna snov (<i>ḫazziūt-</i>) obredno dejanje (<i>ammašša-</i>) obredni pripomočki (<i>aggat(i)-, ekt-/ikt-, ḫupal-, akkušša-</i>) obred za prekinitev osebnih sporov ((SISKUR) <i>mantalla(i)-</i>)
magija	uročiti, zavdati s pogledom (<i>daualli(ja)-</i>) prekleti (<i>ḫu(ua)rt-</i>) začarati (<i>arraḫḫani(ja)-</i>) prihodnost (<i>apparant(i)-</i>) zvarek, ekstrakt (<i>ḫuuart(i)-</i>)
kultni predmeti, oblačila	neko pecivo (<i>alpašša(i)-</i>) kij (<i>ḫattalla(i)-</i>) ogrinjalo, plašč (<i>palahša-</i>) pokrit s kaloto (<i>ḫupanauyant-</i>)
pravni in upravni jezik	davek (<i>arkamman-</i>) dokaz (<i>lalama(i)-</i>) odobriti (<i>mal(a)i-</i>) pečat (<i>parzaki-</i>) zapisnik (<i>dušduma(i)-</i>) voditi, upravljati, vladati (<i>tapar-</i>)
zahod	zahoden (<i>iparušši-</i>) zahod (<i>ipatarma-</i>) proti zahodu (<i>ipatarmai(a)-</i>)
sorodniška poimenovanja	potomstvo (<i>ḫardu-</i>) potomec (<i>ḫaruḫalan-</i>)
barve	rumena, zelena (<i>ḫaḫḫaluyant(i)-</i>) temno modra (<i>marušama(i)-</i>) počrniti (<i>maruḫai-</i>)
deli telesa, izločki	oči (<i>šakuḫa-</i>) buča, lobanja (<i>taršama-</i>) sluhovod (?) (<i>dummantijaḫ</i>) urin (<i>dur</i>)
geografska poimenovanja	ime izvira, die Heiliges Besitzende (<i>kummaianna(i)-</i>) ime izvira (<i>dupša-</i>) poletni pašnik (<i>lapan(a)-</i>) vodnjak, vrelec (<i>šarunta(i)-</i>)

¹⁹ Gl. Havers, *Sprachtabu* in Uriá Varela, *Tabú y eufemismo*.

Tabela 2: Besede z glosnimi klini iz pomenskih skupin, ki segajo preko meja običajnih prepovedi v indoevropskih jezikih

negativna čustva in dejanja	izdaja (<i>allalla-</i>) poraz, neuspeh (<i>arpa-</i>) uporniški, hujskaški (<i>ḥarpanuṣant-</i>) zavidati, jeziti se (<i>aršanija-</i>) hudoben, zlonameren biti (<i>ḥanḥanija-</i>) nevesten (<i>ḥarpanalla/i-</i>) zloben (<i>ḥuṣappa-</i>) zasmehovati (<i>ḥaḥreške-</i>) razjeziti se, sovražno se obnašati (<i>kappilazza-</i>) kdor išče maščevanje (<i>kattaṣatnalla/i-</i>) goljufija, prevara (<i>kukupalatar</i>) zlonamernost, hudobija (<i>kupijati(i)-</i>) zarotnik, intrigant (<i>kupijatalli(i)-</i>) kovati zaroto (<i>kupijatin kup-</i>) bati se (<i>kuṣaja-</i>) strah, nevarnost (<i>kuṣ(a)ata-</i>) uničiti (<i>laṣarr(ija)-</i>) neprijetnost, težava (<i>luppašti-</i>) zaskrbljujoče biti (<i>naḥḥuṣa-</i>) tuj, sovražen biti (<i>niṣaralla-</i>) potolči, razbiti, porušiti, razdejati (<i>pippa-</i>) zdrobiti, zmečkati, razbiti (<i>puššai-</i>) malomarnost (<i>šallakartatar</i>) tekmeč, uzurpator, nadomestna žrtev (<i>tarpanalla/i-</i>) postati tekmeč, začeti se upirati (<i>tarpanalašša-</i>) zločin, prestopok (<i>uṣkuit-</i>) grešiti (<i>uṣda-</i>)
pozitivna čustva in dejanja	življenjska sila (<i>annari-</i>) naglica, urnost (<i>ḥuta-</i>) bogat (<i>ḥappinant-</i>) pokorščina, poslušnost (<i>ḥapa(n)zuṣalatar</i>) nedolžen (<i>niṣalla/i-</i>) toleranten (<i>mazalla-</i>) blag, prijeten (<i>miu-</i>) osvoboditi, odpustiti, pomiriti (<i>lila(i)</i>) uspevati (<i>lulut-</i>) sporazum, soglasje (<i>malijašḥa-</i>) zadovoljstvo (<i>nut-</i>) mogočen, pomemben, močan (<i>šuṣaru-</i>) odobravati, ne ovirati, tolerirati (<i>taḥušiija-</i>) poslušnost, pokorščina (<i>dummanteja-</i>) pomagati, hiteti na pomoč (<i>uṣarreššešš-</i>)

Principa rabe glosnih klinov pri izrazih iz Tabele 1 ni težko razumeti: izogibali so se jim (in nekaterim se izogibamo še danes) zaradi občutkov strahu, sramu ali spoštovanja. Spoštovanje kot motiv za rabo glosnih klinov prikazuje naslednji odlomek iz navodil kraljevim služabnikom:

(1) *mān /.../ / nu apāt / kuiški memai lenganutuamu kuiš / nuṣa karū 𐎎𐎵 hallija ueḫtat / nuṣarat ŪL namma kuitki nuṣaza kē INIM^{MES} kēdani mēḫuni / parā namma memaḫhi nu kuitman / apēl UD.KAM-za kuitmanaš aki / ŠA^dUTUst-ma kuit NÍ.TE-ŠU ZI^dUTUst-ja / natza parā lē kuiški / kuedanikki memai*
(KUB 26.1 III 14–25)

Wenn /.../ jemand sagt dies: »Der, der mich vereidigt hat, ist schon 𐎎𐎵 **dahingegangen** (?), und ferner (gilt) nichts (mehr). Diese Worte werde ich zu dieser Zeit weiter ausplaudern« – bis sein Todestag (?) (naht), bis er stirbt: was die Person und das Leben der Sonne (betrifft), das plaudere niemand jemandem aus.²⁰

V tem odlomku kralj Tudḫalija IV. zapoveduje služabnikom, ki so poznali intimne podrobnosti z dvora, da morajo do smrti molčati o vsem, kar se tiče osebe in življenja kralja, tudi ko ta ni več živ. Znano je, da Hetiti za kralja niso smeli reči, da je »umrl«, pač pa da je »postal bog«. V premem govoru je tu vseeno uporabljena frazeološka zveza 𐎎𐎵 *hallija-ueḫ-*, ki dobesedno pomeni 'obrniti se k dnevu' in se je očitno uporabljala za kraljevo smrt v neformalnem govoru. Če danes zapišemo pogovorni izraz, ko ga ne bi smeli, ga lahko postavimo v narekovaje, Hetiti pa so v tem primeru isto signalizirali z glosnimi klini. Vendar to še zdaleč ni bilo zgolj stilistično vprašanje, kot je bilo omenjeno zgoraj. V ozadju so bili globlji vzroki, ki postanejo očitni, če si ogledamo besedila, v katerih se uporabljajo besede iz Tabele 2. Ta dokazujejo, da so v 13. stoletju pr. n. š. glosne kline uporabljali na način, ki mu danes pravimo *thought-control rhetoric*. Za ponazoritev naj služita zgleda (2) in (3), v katerih so z glosnimi klini označene besede z negativnimi konotacijami iz Tabele 2.

(2) 𐎎𐎵 *kukupalatar lē ēšzi*
(KUB 26.8 I 39')
Ein 𐎎𐎵 **Betrug** darf nicht sein!²¹

Odlomek je iz istih navodil kot prejšnji, goljufanje pa je hkrati izrecno prepovedano in označeno z glosnimi klini. Eksplicitna prepoved in raba glosnih klinov vsebujeta isto sporočilo tudi v pogodbi kralja Šuppiluliuma II. s Talmi-Tešubom iz Karkamiša:

(3) *mānmatak[an] 𐎎𐎵 kupiatima šer naššu Š[A^m]Šuppiluliuma HUL-ui 𐎎𐎵 māli ŠA DINGIR[.MEŠ] 𐎎𐎵 zammurati Ū ŠA KUR^{URU}Hatti HUL-[auṣan]i šer kuiški EGIR-p[a] a[nda uizzi]*
(KBo 12.30 12–15)

(If someone approaches you for something good, be good to him.) But if someone approaches you for the sake of a 𐎎𐎵 **plot**, either for an evil 𐎎𐎵 **suggestion** concerning Šuppiluliuma, an 𐎎𐎵 **insult** to the gods, or the detriment of Hattiland, do not listen to him!²²

²⁰ Navedeno po von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen*, str. 13.

²¹ Navedeno po von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen*, str. 10.

²² Navedeno po Güterbock-Hoffner-van den Hout, *The Hittite Dictionary*, L–N, str. 128.

Trditev, da so se glosni klini pri Hetitih uporabljali kot instrument za kontroliranje misli, postane na videz problematična le pri izrazih s pozitivnimi konotacijami iz Tabele 2, kot so ‘nedolžen’, ‘toleranten’, ‘prijeten’, ‘razumevanje’, ‘zadovoljstvo’ idr. Pogled v besedila tako mnenje hitro ovrže. Čeprav so mnoga od njih preslabo ohranjena, da bi bila uporabna, lahko najdemo dovolj dokazov, da so bili tudi tu v ozadju ideološki vzroki. V nekaj primerih je z glosnimi klini označeno zapovedano ravnanje (npr. ‘naglica’), v drugih pa ravnanje, ki je samo po sebi sicer pozitivno, a v konkretnih okoliščinah ni bilo umestno. Ta način rabe prikazujeta zgleda (4) in (5): (4) prepoveduje toleriranje spogledovanja z ženskami, ki so pripadale kralju, (5) pa mlačnost v primeru zarote proti njemu. Avtor obeh je spet Tudhaliya IV., ki je slovel po tem, da je živel v neprestanem strahu za svojo osebno varnost in trepetal pred tekmeci, ki so prežali na prestol, zato ni čudno, da je eksplicitno prepoved ravnanja, ki ga je zaznamoval z glosnimi klini, pospremil tudi z najhujšimi grožnjami.

(4) *nu mān* ^{LÚ}*araš* ^{LÚ}*aran ANA INIM SAL*^{Tl} *šer* / *mazalla* *aušzi ANA LUGAL-ma*
UL mema[i] / *nan anda munnaizzi* *GAM NĪŠ DINGIR*^{LIM} *G[AR-ru]*
 (KUB 21.42, levi rob, levi stolpec 3–5)

If someone looks **tolerantly** (?) on his fellow with respect to the matter of women, and doesn't tell the king, and hides him, that shall be put under oath.²³

(5) *našmakan* [. . .] / *našma ŠEŠ* ^d[*UTUŠt* *haššan*]za ? [*našma*] ? / *ŠEŠ*^{MES} *DUMU*^{MES}
^{SAL}*NA[PTA]R[T]I* [*tam*]ēda *u[škanzi]* ? / *nu kī memai* *EGIR-anuamu* *t[īia]* / *apāšma apāt*
memai *EGIR-a[nuata]* / *ŪL tījami hantīiauašš[i]* / *ŪL tījami* *huhhupašša* [*x?*] /
kišhahari nu kuiš *INA É.GA*[^{LIM} *ŪL mem*]ai / *kuiš apāt iīazi* / [*n*]ankan *kūš* *DINGIR*^{MES}
harganua[ndu]
 (KUB 26.12+ II 2–11)

Oder [. . .] oder (wenn) ein [legitimer] Bruder der [Sonne oder] Brüder, (die) Söhne einer Nebenfrau (sind), anders[wohin seh]en und ein(er) dies sagt: „Tr[itt] auf meine Seite!“, jener aber dies erwidert: „Auf [deine Seite] trete ich nicht und Anzeige mache ich ihm auch nicht, ich werde **neutral** (?)“ – wer im Palast [nicht Meldung erstatt]et, wer das tut, den [sollen] die Götter zugrunde richten.²⁴

Vse z glosnimi klini označene besede imajo torej jasno razpoznavno ideološko noto. Jezik je tesno povezan z ideologijo, ker lahko celo na zelo subtilne načine, ki jih ni mogoče postaviti pod vprašaj, usmerja zavedanje, upravlja z vrednotami in daje napotke za ravnanje. Besede, pred katerimi glosni klini stojijo, so večinoma luvijske, luvijščina pa je bila, kot je bilo omenjeno zgoraj, vernakular, »jezik s ceste«²⁵. Za nekatere luvijske besede z glosnimi klini poznamo tudi hetitske sinonime, ki bi jih Hetiti lahko uporabili vsaj v slogovno bolj zahtevnih tipih besedil, ki so morala skozi postopek redakcije, npr. v pogodbah. Dejstvo, da so vseeno izbrali

²³ Güterbock-Hoffner-van den Hout, *The Hittite Dictionary*, L–N, str. 215 in von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen*, str. 30.

²⁴ Navedeno po von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen*, str. 24.

²⁵ Tako Alwin Kloekhorst, p. c.

manj sprejemljivo besedo z ideološkim nabojem in jo označili z glosnimi klini, in to pogosto ravno v kontekstu, katerega namen je usmerjati ravnanje, dokazuje, da so jezik uporabljali na enak način kot veliki totalitarni režimi našega časa. Vsaj od Muršilija II. dalje jim je bilo nedvomno jasno, da je govor »vzrok in rešitev vsakršnega družbenega zla«²⁶. Nenadna uvedba glosnih klinov v hetitskih besedilih pred ideološko nesprejemljivimi izrazi lahko predstavlja le jezikovno reformo, katere namen je bil vplivati na moralne standarde in vrednote. Ta reforma je bila samo del ukrepov, s katerimi so se v 13. stoletju poskušali spopasti s krizo ideologije. Isto prizadevanje seva tudi skozi živahno arhivsko dejavnost, verske reforme²⁷ in besedila iz tega obdobja. V tem kontekstu uvedbo glosnih klinov lahko razumemo kot simptom notranjega razkroja in dezintegracije,²⁸ ki pa ga, kot vemo, vsi ti ukrepi niso mogli zaustaviti. Mogočni hetitski imperij je okoli leta 1200 pr. n. š. dokončno propadel, raba glosnih klinov pa dokazuje, da je krizi morale in vrednot treba pri tem pripisati večjo vlogo, kot smo domnevali doslej.

Viri in literatura

- Bryce, Trevor R., *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Cameron, Deborah, *Verbal hygiene*. London, New York: Routledge, 1995.
- Güterbock, Hans Gustav, Notes on Luwian Studies. (À propos B. Rosenkranz' Book Beiträge zur Erforschung des Luvischen). *Orientalia* 25, 1956, str. 113–140.
- Güterbock, Hans Gustav, Harry A. Hoffner, Theo P. J. van den Hout, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1980–.
- Havers, Wilhelm, *Neuere Literatur zum Sprachtabu* Wien: Rudolf M. Rohrer, 1946.
- Hout, Theo van den, Institutions, Vernaculars, Publics: The Case of Second-Millennium Anatolia. Sanders, S. (ur.) *Margins of Writing, Origins of Cultures*. Chicago, Illinois: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2006, str. 217–256.
- Jernudd, Björn. H., Shapiro Michael J. (ur.) *The Politics of Language Purism*. Berlin, New York, 1989.
- Kronasser, Heinz, *Etymologie der hethitischen Sprache* Lfg. 1–6. Wiesbaden: Harrasowitz, 1962–1966.
- Laroche, Emanuel, *Dictionnaire de la langue louvite*. Paris: Adrien-Maissonneuve, 1959.
- Melchert, Craig H., *Cuneiform Luvian Lexicon*. Lexica Anatolica 2. Chapel Hill, [s. n.], 1993.
- Melchert, Craig H., *The Luwians*. Leiden: Brill, 2003.
- Melchert, Craig H., The Problem of Luwian Influence on Hittite. Meiser, G., O. Hackstein (ur.) *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17.–23. September 2000, Halle an der Saale*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2005, str. 445–460.
- Polenz, Peter von, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. III. 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1999.

²⁶ Cameron, *Verbal hygiene*, str. 223.

²⁷ Glej Bryce, *Life and Society*, str. 136–138.

²⁸ Cf. Singer, *The Battle of Nihriya*, str. 120–121.

- Puhvel, Jaan, Dialectal Aspects of the Anatolian Branch of Indo-European. Birnbaum, H., J. Puhvel (ur.) *Ancient Indo-European Dialects. Proceedings of the Conference on Indo-European Linguistics Held at the University of California, Los Angeles, April 25–27, 1963*. Berkeley: University of California Press, 1966, str. 235–247.
- Rosenkranz, Bernhard, Die Stellung des Luwischen im Hatti-Reiche. *Indogermanische Forschungen* 56, 1938, str. 265–84.
- Rosenkranz, Bernhard, Luvisch und ‘anatolische’ Sprachen. *Forschungen und Fortschritte* 28, 1954, str. 308–312.
- Rüster, Christel, Erich Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy-Texten*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1989.
- Schuler, Einar von, *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte*. Graz: Im Selbstverlage des Herausgebers, 1957.
- Singer, Itamar, The Battle of Niḫriya and the End of the Hittite Empire. *Zeitschrift für Assyriologie* 75, 1985, str. 100–123.
- Souček, Vladimír, Glossen. Weidner, E., W. von Soden (ur.) *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 3. Berlin: de Gruyter, 1969, str. 440.
- Stefanini, Ruggiero, KBo IV 14 = VAT 13049.’ *Atti della accademia nazionale dei lincei* 367 (20), 1965, str. 39–79.
- Stefanini, Ruggiero, Towards a Diachronic Reconstruction of the Linguistic Map of Ancient Anatolia. de Marino, S., F. Pecchioli Daddi (ur.) *Anatolia Antica: Studi in memoria di Fiorella Imparati*. Florence: LoGisma Editore, 2002, str. 783–806.
- Thomas, George, *Linguistic Purism*. London, New York: Longman, 1991.
- Uría Varela, Javier, *Tabú y eufemismo en latín*. Amsterdam: A. M. Hakkert, 1997.
- Yakubovich, Ilya, *Sociolinguistics of the Luvian Language*. A Dissertation Presented to The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago, Illinois. http://oi.uchicago.edu/pdf/yakubovich_diss_2008.pdf
- Zorman, Marina, Sprachtabu als Motiv der Verwendung von Glossenkeilen. I. Wörter von A bis I. Groddek, D., M. Zorman (ur.) *Tabularia Hethaeorum : Hethitologische Beiträge, Silvin Košak zum 65. Geburtstag*, 2007, str. 691–708.
- Zorman, Marina, La réforme de la langue hittite au XIIIème siècle av. J.-C. : un instrument au service de la construction de l’identité’. Klock-Fontanille, I. S. Biettlot, K. Meshoub (ur.), *Identité et altérité culturelles : le cas des Hittites dans le Proche-Orient ancien. Actes de colloque, Université de Limoges, 27–28 novembre 2008*. Bruxelles: Safran, 2010, str. 217–225.
- Zorman, Marina, Über die Gründe für die Verwendung von Glossenkeilen im Hethitischen. *Acts of the 7th International Congress of Hittitology, Çorum, 25–31 August 25–31, 2008*. Ankara: [S.n.], 2010.

SUMMARY

Ideological and Linguistic Reform among the Hittites
in the Second Half of the 13th Century B.C.

Marina Zorman

The Hittite cuneiform texts from the last period of the Hittite state contain some words that are marked with special characters called *gloss-wedges*. These consist of one or two oblique wedges (𐎗, 𐎘), which in the Hittite syllabary¹ are ranked No. 248. Despite a long history of research, their function has not yet been adequately clarified. Scholars have generally assumed that Hittite scribes used these wedges to mark words of Luwian origin. However, all words with gloss-wedges are not Luwian because there were also Hittite, Hurrian, and Semitic words, and even ideograms. The belief that gloss-wedges indicate Luwisms is therefore not justified. Furthermore, Hittite texts also contain many Luwian words that had not been furnished with gloss-wedges.

On the basis of the ratio between marked and unmarked Luwian words scholars tried to infer to what extent the Luwisms in Hittite texts were even perceived as loan words in the period toward the end of the Hittite kingdom. The Luwian impact on the Hittite language in written sources can namely be perceived since the late 15th century B.C. while the use of gloss-wedges is a phenomenon that occurred suddenly during the reign of Mursili II.

Had the Hittites actually marked the foreign words in their texts with gloss-wedges only because these words were perceived as foreign this could be labeled purism. Purism comes in many forms, for example as elitist, general, xenophobic, etc., and is not limited solely to language. It always contains an ideological component that determines the type of words that are unacceptable. Since the words with gloss-wedges also include terms for water sources and other geographical terms, this could only have been an extreme form of purism, and needs to be equated with nationalism. However, nationalism hardly corresponds to our perception of the Hittites who were extremely open to foreign cultural and religious influence. Permeated with cultural elements of all peoples the Hittites came into contact with, the Hittite culture can be rightly considered as quite eclectic.

A semantic analysis of words with gloss-wedges offers an alternative interpretation of the function of gloss-wedges. Quite a few of these words have meanings which have been tabooed already in the Proto-Indo-European. Such terms refer to illness and death, magic, cult objects and clothing, legal terms, kinship terms, designation of certain body parts and body fluids, etc. Indo-Europeans avoided these terms because they evoked fear, shame, or respect. Other words with gloss-wedges refer to conduct and sentiments that were perceived by the Hittites as ideologically unacceptable. They include expressions meaning 'treachery', 'defeat', 'fraud, deception', 'fear', 'rebellious, instigative', 'mean', 'negligent', 'to envy', 'to mock', 'to behave in a hostile manner', 'to plot conspiracy', 'intrigant', and so on. Since the behavior mentioned in these expressions was frequently explicitly prohibited within a particular context, the gloss-wedges were used as an instrument for controlling people's thoughts. Words with positive connotations, for example 'innocent', 'tolerant', 'agreeable', 'understanding', and 'satisfaction', seemingly deviate from such use of gloss-wedges. However, text analyses indicate that while in some cases gloss-wedges marked prescribed behavior such as 'haste', for example, in others they marked behavior that in itself was positive yet was considered inappropriate in a specific situation, for instance tolerance of flirting with women that belonged to the king, or indifference in case of conspiracy against the sovereign.

All words marked with gloss-wedges thus imply a clearly recognized ideological note. Language is closely related to ideology because it can, in a very subtle manner, direct awareness, manage values, provide instructions for action, and prescribe the desired behavior. There exist

¹ Rüster-Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, p. 217.

neutral synonyms for certain words with gloss-wedges. Yet instead of choosing these, the Hittites used the less acceptable words which, furnished with gloss-wedges, acquired a marked ideological note. This proves that at least from the period of the reign of Mursili II they were undoubtedly well aware that speech is “the cause of and solution to any social evil.” The sudden appearance of gloss-wedges in front of ideologically unacceptable terms can only denote language reform intended to influence moral standards and values of that time. The reform was but one of the measures with which the Hittites attempted to deal with the existing crisis of ideology in the 13th century B.C. This endeavor is clearly reflected in their vibrant archival activity, religious reforms, and texts from this period. In this context, the introduction of gloss-wedges can be perceived as a symptom of internal decay and disintegration. As is well known, none of these measures could prevent them, and the mighty Hittite Empire finally collapsed around 1,200 B.C. The use of gloss-wedges therefore indicates that the crisis of morality and values among the Hittites played a far greater role in the collapse than has so far been assumed.

Marko Snoj in Marc L. Greenberg

O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev)

UDK 808.1(1-924.5)“08/10”

UDC 808.1(1-924.5)“08/10”

SNOJ Marko, dr., red. prof., Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2 in Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marko.snoj@zrc-sazu.si

GREENBERG L. Marc, dr., red. prof., Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Univerza v Kansasu, Wescoe Hall, 1445 Jayhawk Blvd., Rm 2134, Lawrence, KS 66045-7954, ZDA, mlg@ku.edu

O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 276–305, cit. 75

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava vprašanje jezika slovanskih prebivalcev ozemlja med Donavo in Jadranom na prelomu prvega tisočletja in njegove razmejitev do jezika preostalih Slovanov. Prvi del se osredinja na teoretične podlage, ki jezikoslovnim in interdisciplinarni prizadevanjem omogočajo relativno zanesljiva spoznanja o tem, kakšen jezik so govorili ti prebivalci in kako ga imenovati, drugi pa s temi izhodišči osvetljuje jezikovno gradivo obravnavanega prostora in časa. Interpretacija gradiva pokaže, da so se do preloma prvega tisočletja tu že izvršile ireverzibilne ekskluzivne jezikovne inovacije, zaradi katerih je treba prebivalce obravnavanega prostora in časa pojmovati kot identitetno skupnost, katere jezik se je od jezika sosednjih slovanskih identitetnih skupnosti že razlikoval po tankem snopu izoglos, ki se je v naslednjih stoletjih krepil, tako da je bil v času oblikovanja knjižnih standardov upravičeno razumljen kot jezikovna meja slovenskega jezika.

Ključne besede: srednji vek, alpskoslovanski prostor, jezik in identiteta slovanskih prebivalcev

SNOJ Marko, Ph.D., Full Professor, Fran Ramovš Institute of the Slovene Language ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2 and Faculty of Arts, Department of Comparative and General Linguistics, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marko.snoj@zrc-sazu.si

GREENBERG L. Marc, Ph.D., Full Professor, Department of Slavic Languages and Literatures, University of Kansas, Wescoe Hall, 1445 Jayhawk Blvd., Rm 2134, Lawrence, KS 66045-7954, USA, mlg@ku.edu

On the Language of the Medieval Slavic Population in the Area between the Danube and the Adriatic (from a Linguistic Perspective)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 276–305, 75 notes
Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article treats the problem of the language of the Slavic population between the Danube and the Adriatic Sea at the turn of the first millennium AD and its differentiation from the language of other groups of Slavs. The first part focuses on theoretical foundations for linguistics in conjunction with other disciplines to establish a reasonably reliable picture of the language spoken by these populations and how to refer to this language. The second part builds on this foundation and illuminates the linguistic evidence for the relevant space and time. The interpretation of the material demonstrates that by the time of the turn of the millennium there had already been irreversible, exclusive linguistic innovations on the basis of which it is necessary to view the population at the relevant place and time as a community whose language had already begun to differentiate from other Slavic communities. The evidence for this is based on a small bundle of isoglosses that in the following centuries increased, so that by the time of the formation of standard languages this area could already be conceived of as the linguistic border of the Slovene language.

Key Words: Middle Ages, Territory between the Alps and the Adriatic, Language and identity of the Slavic population

1 Primerjalna metoda v postmodernem kontekstu in epistemologija jezikoslovne argumentacije¹

1.1 Besedilo, ki je sprva nastalo kot odgovor na Štih 2011, ima širši namen prispevati k povezovanju jezikoslovja, zgodovine in arheologije – znanstvenih disciplin, od katerih vsaka posebej skuša razložiti razvoj človeških skupnosti v zgodnjem srednjem veku. V nadaljevanju skušava podati sodobno predstavitev jezikoslovnih dokazov o razvoju slovanskega idioma na ozemlju med Donavo in Jadranom ter njihovo interpretacijo. Predstavitev temelji na raziskavah jezikoslovcev od 19. stoletja do danes, vključno z delom avtorjev tega članka. Prvi del obravnava teoretične temelje in se dotika nekaterih izbranih vprašanj v razvoju južnoslovanskih narečij, v drugem delu je podan podrobnejši oris nastanka različnih idiomov med Donavo in Jadranom v srednjem veku. Čeprav sva v prizadevanjih za boljše razumevanje preteklosti zagovornika povezovanja in sodelovanja med znanstvenimi disciplinami, vendarle meniva, da so zaključki, ki jih Štih prikazuje v omenjeni razpravi, v najboljšem primeru nenatančni, v najslabšem pa zavajajoči, pri čemer se zavedava, da njegovi pogledi niso osamljeni. Težavo vidiva v pretirano poenostavljenem gledanju na jezikoslovje od zunaj, k čemur so morda s popularizacijo jezikoslovja prispevali prav jezikoslovci. Tako na primer zgodovinar Tomasz Kamusella v sicer poučni razpravi o srednjeevropskih jezikih in nastanku narodov povzema Davida Crystala, češ, da se »družbeno in geografsko jezik kaže kot kontinuum. Za predpisano obdobje je jezik mogoče opisati kot kontinuum govorov, ki so prehajali drug v drugega in pripadali določenim koncentracijam prebivalstva, ki so se običajno realizirali kot prebivalci vasi ali mest [...]« (Kamusella 2001: 236). Govorci slovanskih narečij v zgodnjem srednjem veku so se med sabo morda razumeli ali pa tudi ne, morda so dojemali svoj jezik kot en jezik z narečnimi razlikami ali pa tudi ne (Štih 2011: 37), a na ta vprašanja bi bilo zelo težko, če ne kar nemogoče odgovoriti brez živih prič.² Primerjalno in zgodovinsko

¹ Večinski avtor prvega del članka, ki obsega odstavke z začetno številko 1, je Marc L. Greenberg, večinski avtor drugega dela, ki obsega odstavke z začetno številko 2, pa Marko Snoj.

² Vprašanje medsebojne razumljivosti jezikoslovce vznemirja že nekaj časa. V nekaterih najzgodnejših poskusih, da bi določili jezikovno oddaljenost, se je pojavilo vprašanje zunaj-jezikovnega vedenja v procesu razumevanja, s čimer se stroka ukvarja še danes. V nasprotju s pričakovanji sta nepodobna koda lahko medsebojno »razumljiva« (Voegelin in Harris 1951: 329; Wolff 1959), a pod določenimi pogoji sta lahko zelo podobna koda medsebojno nerazumljiva (Flanagin in Norris 2000).

jezikoslovje nam pomagata zaznati pojavitev sprememb v jeziku, in te so glavnega pomena. Drugo vprašanje je vprašanje njihove preslikave na posamezne etnične skupine, o čemer več v nadaljevanju. Če se izrazimo z besedami velike antropološke jezikoslovke Mary Haas: »Ko imamo samo rekonstruirani prajezik, imamo kljub vsemu sijajen artefakt, ki je veliko dragocenejši kot kar koli, kar bi kdaj koli utegnil izkopati arheolog« (Haas 1970: 124). Po najinem mnenju je dragocenost tega artefakta predvsem v detajlih, ki jih bova prikazala v nadaljevanju, dodati pa velja, da je prav tako čudovito tudi odkritje povezav in odnosov v prajeziku in njegovem razvoju skozi čas.

1.1.2 Pričujoči sestavek ponujava v upanju, da bo spodbudil za obe strani koristen dialog, ki nas bo približal skupnemu cilju – jasnejši sliki daljne preteklosti. Postmodernistična logika zastavlja vprašanje glede konteksta in namena pisanja jezikoslovcev najinega kova, ki, kot se zdi, nisva predstavila lastnih podedovanih predpostavk ali se vključila v interdisciplinarnost, ki jo narekuje sodobni čas, da niti ne omenjava ontološkega problema opredelitve, kaj jezik, ki ga rekonstruiramo, »je« v obravnavanem času in prostoru. Tako spraševanje je dobrodošlo, saj od nas zahteva, da zagovarjamo svojo metodologijo, jo prilagajamo in/ali bogatimo, obenem pa nas tudi prisili, da se odpovemo temu, česar ni mogoče ubraniti. Zahteva po interdisciplinarnosti nas tudi sili, da odpravljamo morebitne nesporazume med znanstvenimi panogami, ko skušamo graditi mostove, ki so potrebni za približevanje skupnemu cilju, tj. boljšemu razumevanju preteklosti, za katero nimamo zadostne dokumentacije ali imamo le zelo omejene dokaze. Prizadevanja zgodovinskih jezikoslovcev, zgodovinarjev in arheologov ovirata razdrobljenost in delnost razpoložljivih dokazov, zato je edino upanje, da bomo prišli do kar najcelovitejšega razumevanja preteklosti, v združitvi sil in ustvarjalnega napora. Namen drugega dela tega sestavka je pomagati strokovnjakom drugih znanstvenih panog, predvsem zgodovinarjem in arheologom, ki pri svojem delu uporabljajo jezikoslovne dokaze, k boljšemu razumevanju metodologije primerjalnega in zgodovinskega jezikoslovja.

1.1.3 Štih 2011 obravnava štiri teme: (1) jezikoslovno izročilo 19. stoletja in posledično nagnjenost k projiciranju narodnih konstruktov iz sedanosti na preteklost, (2) neenotnost med sodobnimi jezikoslovci, ki obravnavajo naravo srednjeveške slovanščine med Donavo in Jadranom, (3) poglede sodobnih opazovalcev na slovanščino zgodnjega srednjega veka, in (4) posledice analize dokazov iz točk 1–3 za etnično identiteto slovanskih govorcev zgodnjega srednjega veka. V nadaljevanju se bova teh vprašanj lotila s stališča jezikoslovne stroke, s posebnim poudarkom na epistemologiji jezikoslovne razlage, ki zadeva predvsem točko 2.

1.2.1 Literatura na temo narodne identitete je danes že tako bogata, da je ne more prezreti noben raziskovalec s področja humanistike. Njeni glavni dosežki bi morali biti temeljno znanje sodobnega izobraženca. Pojem zamišljene skupnosti Benedicta Andersona je tako široko sprejet, da pri tem strokovnem izrazu niso

potrebni ne citiranje ne navednice. Dejstvo je, da evropskih narodnih identitet, ki so se dokončno izoblikovale v 19. stoletju, ne moremo projicirati na zgodnejša obdobja. V izogib temu projiciranju moramo premisliti svoje metodološke predpostavke, pa tudi napake, storjene v preteklosti.³ Zato se moramo odpovedati predpostavki, ki enači jezikovno in etnično skupnost. Četudi se morda strinjamo, da je preteklost tuja dežela (Lowenthal 1985), po načelu uniformitarizma lahko domnevamo, da je bila zveza med jezikovno in etnično identiteto v preteklosti enako spremenljiva kot danes. Identiteta skupnosti namreč lahko temelji na več jezikih, kot je to primer v Fort Chipewyanu v kanadski Alberti, kjer se uporabljajo krijščina, francoščina, angleščina in čipevajanščina (gl. Scollon in Scollon 1979), ali pa jo je v določenih trenutkih mogoče različno definirati, odvisno od konteksta, kot je to v primeru govorcev madžarščine in romunščine v Transilvaniji (gl. Brubaker 2006). Drugi primer osvetljuje ontološko razliko med jezikom kot skupnim slovničnim in slovarskim sistemom ter etnijo kot skupnim pogledom na svet. Jezik in etnija sta torej kategoriji različnih tipov.

1.2.1.1 Iz povedanega sledi, da jezik in etnija nista nujno sinhrono povezana. Z diahronega stališča pa je gotovo eno: pojavitev jezika ni mogoča brez skupnosti dveh ali več posameznikov. Jezik se lahko v določenem času veže na poljubno številno identitet, a skupna jezikovna inovacija zahteva skupnost, v kateri nastane. Nadalje tudi sledi, da primerjalno in zgodovinsko jezikoslovje skušata rekonstruirati jezikovne sisteme in opisati njihov razvoj – nič več ali manj kot to. Kot pravi Nicholsova: »Za jezikoslovje so kulturni odnosi vsebina črne skrinjice, a abstraktna sociolingvistična slika, ki nastane iz teh odnosov, je stvar jezikoslovne obravnave [...]« (1993: 379).

1.2.1.2 Nobenega razloga ni za apriorno domnevo, da je namen dela v primerjalnem ali zgodovinskem jezikoslovju rekonstruirati etnije, pa najsi bo to eksplicitno ali implicitno, četudi je metodologija primerjalnega jezikoslovja nastala v času vznika evropskih nacionalizmov. Iz potrebe po komunikaciji je rezultat jezikoslovne rekonstrukcije treba nekako poimenovati in običajna praksa, neke vrste »kratkopis«, je, da se glotonimi imenujejo po etnonimih. V novejšem času zgodovinski jezikoslovci skušajo biti pri tem razmeroma previdni, tako da ločujejo zgodnejše faze določenega z jezika s pridevniškimi prilastki ali ustreznimi predponami. Tako se na primer rezultat primerjalne rekonstrukcije iz sodobnih in zgodovinsko izpričanih slovanskih jezikov imenuje splošna slovanščina ali praslovanščina (in z njunimi ustreznici v drugih jezikih). Čeprav se ta izraza v rabi pogosto prosto

---

³ Škodljivost zgolj kulturnozgodovinskega pristopa k arheološkim in jezikoslovnim vprašanjem se najočitneje izkaže v Curta 2001 in Schaller 2002. Ta pristop namreč omogoča zlorabo, ki jo izkoriščajo avtorji nacističnih oz. stalinističnih naziranj. Poleg tega se v jezikovno-zgodovinske razprave lahko prithotapi tudi čisto hevristična napaka, ki temelji na zmotnih preslikavah med sodobnimi *knjižnimi standardi* – stiliziranimi jezikovni sistemi, ki so jih posamezniki zavestno ustvarili iz sočasnih in preteklih govorjenih jezikov, ki se včasih občutno razlikujejo od svojih narečnih podstav (gl. npr. Richards 2003 in kritiko tega v Greenberg 2004).

izmenjujeta, ju je vsaj pomensko mogoče razlikovati, saj ju lahko uporabljamo za razlikovanje bistveno različnih razvojnih faz slovanskega jezika pred njegovim razpadom. V drugem delu tega sestavka (gl. razdelek 2.2) se uporablja bolj tradicionalno pojmovanje, ki ločuje preseljitveno obdobje (praslovanščina, *Proto-Slavic*, *Urslawisch*) od poselitvenega do približno l. 850 (splošna slovanščina, *Common Slavic*, *Gemeinslawisch*). Druga možnost je, da se poimenovanje »praslovanščina« (*Proto-Slavic*) nanaša na abstraktno rekonstrukcijo jezikovnih struktur, do katerih pridemo s pomočjo primerjalne metode, »splošna slovanščina« pa na dejanski jezik, ki se je govoril v zgodnejšem obdobju, za katerega smo opravili rekonstrukcijo (za diskusijo o tem glej Andersen 1985 in Lunt 1997).

1.2.2 Kot Štih pravilno ugotavlja, med jezikoslovci obstaja nesoglasje o naravi splošne slovanščine in njenih narečij, pa tudi o naravi določene vrste (ali vrst) praslovanščine, ki se je govorila na ozemlju med Donavo in Jadranom. Vzrok teh nesoglasij je v zapletenosti podatkov in v komplementarnih hevrističnih strategijah, ki so na voljo za rekonstrukcijo zgodnejših obdobj v jezikovnem razvoju. Kljub svojemu potencialu je primerjalna metoda razmeroma grobo orodje, ki raziskovalcu v glavnem pomaga prepoznati jezikovno razvejanje. Znano je, da je primerjalna metoda kratkovidna (če ne kar slepa) za podobnosti, do katerih je prišlo zaradi zblíževanja, vključno s prevzemanjem iz nesorodnih jezikov. Na srečo so na voljo še druge strategije, med njimi jezikovna geografija, sociolingvistika, kot tudi rastoče znanje iz študij posameznih primerov medsebojnega jezikovnega vpliva in jezikovnih premikov.

1.2.2.1 Za ponazoritev uporabe metod, ki so pripeljale do podrobnejše, bolj prefinjene jezikovne rekonstrukcije, si bomo tu ogledali vprašanje rotacizma, tj. spremembe medsamoglasniškega $\dot{z} > r$.⁴ Sprememba je izpričana v Brižinskih spomenikih in jo je mogoče datirati v *terminus ante quem* 1000. Nihanje med oblikami z rotacizmom in brez njega v omenjenih besedilih kaže, da je bila inovacija v tem času izvedena do konca in da so bili deli brez tega pojava prepisani iz predlog iz časa pred njo, ali da je inovacija prav v tem obdobju dosegla področje, a ga še ni v celoti zajela. V spodnji tabeli, ki predstavlja sodobne slovanske odraze (vključno, kot je običajno, s starocerkvenoslovanskimi) za tri vzorčne etimone, v katerih so bili dani pogoji za spremembo, lahko opazimo naslednje: (1) inovacija je omejena na južnoslovanske jezike in se ne pojavlja zunaj tega področja; (2) slovenščina, kajkavščina in čakavščina najdosledneje izkazujejo spremembo; (3) sprememba ni izpričana v kanonizirani stari cerkveni slovanščini, ki je poleg Brižinskih spomenikov najstarejši vir izpričanega slovanskega gradiva; (4) v preostalih južnoslovanskih sistemih se pojavlja sporadično.

⁴ Da bi prihranili prostor, ki bi bil potreben za podrobnejšo razlago, se tu navajajo le najnujnejše podrobnosti; za obširnejšo obravnavo glej Greenberg 1999.

	*može(ть) 'more'	morfem + *že ⁵	*uže 'že'
rusko	<i>možet</i>	<i>daže</i> 'celo'	<i>uže</i>
češko	<i>může</i>	<i>jež</i> 'ki' (oziralni)	<i>již, už</i>
slovensko	<i>more</i>	<i>kar</i> 'kar' (oziralni), <i>dar</i> (nar.) 'dokler'	<i>vre</i> (nar.)
kajkavsko	<i>more</i>	<i>kar</i> 'kar' (oziralni)	<i>jur</i>
čakavsko	<i>more</i>	<i>dari ~ deri</i> 'dokler'	<i>jur, jure</i>
štokavsko (Bosna)	<i>more ~ može</i>	<i>jer</i> 'ker'	–
štokavsko (Srbija)	<i>može</i>	<i>jer, tobože</i> 'baje'	–
makedonsko	<i>može</i>	<i>duri</i> 'dokler'	–
bolgarsko	<i>može</i>	<i>dori</i> 'dokler'	<i>už</i>
stsl.	<i>možetъ</i>	<i>daže</i> 'dokler', <i>ježe</i> 'ki' (oziralni)	<i>juže</i>

Ta fonetična inovacija se je razširila po celotnem južnoslovanskem prostoru in njene posledice so vidne celo v južnoslovanskem gradivu, prevzetem v romunščino (npr. *porni* iz slovanskega **požьn-/požen-* 'pognati'). Po naključju so pogoji, pod katerimi je prišlo do inovacije, omejili njeno pojavitev na razmeroma majhno število leksemov. V nekaterih primerih se pogoji za uresničitev inovacije znotraj ene besedne družine pojavljajo izmenično glede na glasovno okolje, v predpovskem glagolu **požen-* > **poren-* so pogoji izpolnjeni, v nesestavljenem **žen-* pa ne, kar je govorcem omogočilo posplošitev ene ali druge variante (npr. *poren-* proti *žen* → [a] *poren-*, *ren-* ali [b] *požen-*, *žen-*). Poleg tega se je izhodiščni členek *že > *r(e)* razširil na vse oziralne izraze, kjer je povzročil preinterpretacijo že obstoječega oziralnega pridevnika s podedovanim *r* **kьter-* 'kateri' v sklop **kьter-*. V slogu govora in pisanja v času od 12. do 16. stoletja, ki se je razvil zahodno od Jirečkove črte, so oziralni izrazi na *r(e)* postali prestižni in so prevladali; vzhodno od Jirečkove črte so prevladali oziralni izrazi na *-že* ali pa so bili enostavno nadomeščeni z drugimi oziralnimi izrazi. Razmeroma visoko ujemanje med izogloso oziralnih izrazov in Jirečkovo črto je močan dokaz za to, da je govorni slog povezan z razlikami v veroizpovedi, tj. delitvijo med rimokatoliško in ortodoksno veroizpovedjo, do katere pa je prišlo šele nekaj stoletij po prvih zapisih te spremembe. Nadaljnji besedilni dokazi potrjujejo to delitev. Inovacija je namreč doživela povratni razvoj na vzhodu (čeprav ni bila v celoti odpravljena v leksemih, kjer so se njeni rezultati pojavili v nespremenljivem okolju) in se še okrepila na zahodu. To je primer sociolingvistično pogojene spremembe, ki je obenem tudi kazalec skupinske identitete. Poudariti velja, da bi v opisanem primeru prezrli pomemben odtенок v jezikovnem razvoju, če ne bi upoštevali podrobnosti v sledeh in se osredotočili izključno na to, kar nam izpričujejo razmerja, razvidna iz glavnih kosov dokaznega gradiva.

⁵ Sklopi z različnimi naslonkami in členkom *že (v različnih pomenih, največkrat kot označevalcem jedra ali izhodišča, a tudi za označevanje oziralnosti v odvisnikih) so ostanek tipa, ki je bil v preteklosti bolj produktiven, kar je tudi vzrok nepredvidljivega pojavljanja teh oblik v posameznih jezikih. Vir gradiva je Kopečný et al. 1980 pod ustreznimi iztočnicami.

1.2.2.2 Narava same splošne slovanščine ostaja vprašanje, ki ga tu ne bomo rešili. Da bi problem razumeli v kontekstu, naj njegovo diskusijo zarišemo vsaj v obrisih. Slika je tu poenostavljena, a obstajata dva glavna pogleda na širitev slovanščine, in sicer migracijski in difuzijski. Migracijski pogled trdi, da se je slovanščina širila v valovih, izvirajočih iz centra na vzhodu (često poimenovanem z ideloško zelo obteženim izrazom »pradomovina«), proti zahodu in jugozahodu približno med leti 500 in 850. Difuzijski pogled ne verjame, da bi bila demografska in geografska širitev mogoča brez jezikovnega premika od neslovanskega k slovanskemu idiomu, tj. vključitve prvotno neslovansko govorečega prebivalstva v slovansko govorečo skupnost, a ta pogled je nezavezujoč. Poudariti je treba, da se ta dva pogleda medsebojno ne izključujeta. Migracijski model je bolj tradicionalen, medtem ko je difuzijskemu modelu zrasla veljava v zadnjih desetletjih. Postavljanje na stran enega ali drugega, posebej s strani nejezikoslovcev, pomeni izgubo enega od pogledov. Izključno migracijski model mora pojasniti hitro širitev in velik prirastek slovanskega idioma. Vrsta difuzijskega modela, ki računa na jezikovne premike (slovanski idiom kot *lingua franca*), pa mora pojasniti konzervativnost posebej južne slovanščine, znane po ohranitvi starinskih lastnosti, npr. tonemskega naglasa, ki kaže sistem iz praindoevropsčine izvirajoče besedne proizvodnje, ki se je izgubila v skoraj vseh drugih slovanskih in indoevropskih jezikih. Ta rezultat ne bi bil verjeten, če bi bila južna slovanščina potomka kreoliziranega jezika, ki bi že po definiciji ob stiku izgubil lastnosti z nizko funkcijsko obremenitvijo. Cena zagovarjanja difuzijskega/kreolizacijskega modela je visoka, saj raziskovalca obremenjuje s tem, da mora razložiti ohranitev lastnosti, za katere pričakujemo, da bi v domnevanih razmerah izginile.⁶

1.2.2.3 Posebej je treba opozoriti na način, s katerim je bila uporabljena Luntova podmena o srednji in pozni fazi splošne slovanščine, podana v članku iz 1996 (očitno napisanem pred 1990), v katerem avtor povzema svoje zgodnejše delo:

»Zgodnja splošna slovanščina [...] je bila širok spekter narečij, ki so se govorila na omejenem področju, kjer je danes zahodna Sovjetska zveza, najbrž v četrtem in petem stoletju. Ko so jih dosegli Huni in Avari, so se Slovani pridružili zmagovitim hordam pri osvajanju srednje Evrope in Balkana. Nekako so se znašli v položaju, da so se množili in širili s tako hitrostjo, da so presenetili evropske opazovalce. V vrvežu nenehnega gibanja in prerazporejanja slovanskih družin in plemen so se narečja, katerih podrobnosti so za vedno izgubljene, poenotila v *liguo franco*, ki jo je verjetno prevzelo neslovansko prebivalstvo, kar je vodilo v nadaljnjo homogenizacijo. Rezultat je očitno združitev v enoten jezikovni sistem osmega stoletja – srednjo splošno slovanščino. Med leti 800 in 1100 so se Slovani ustalili in začeli ustanavljati bolj ali manj uspešne področne vladavine, ki se želijo priključiti civiliziranim državam krščanskega sveta. Jezik, ki se razvija v tem obdobju, je pozna splošna slovanščina.« (289)

⁶ Novejši prispevek, ki zagovarja (doslej) manjšinsko gledanje, je, da slovanski akut predstavlja nadaljevanje indoevropskega laringala z različnim fonetičnim razvojem v slovanščini (a) kot glotalnega zapornika v slovanskih narečjih, ki izkazujejo kratki visoki tonem, npr. kajkavski, čakavski in štokavski *brät*, *bräta*; (b) kot laringalizacije v slovanskih narečjih, ki izkazujejo dolgi rastoči tonem, kot v osrednjeslovenskem *brät*, *bráta* (gl. Greenberg 2007).

Čeprav je Lunt ta svoj pogled kasneje označil kot spekulacijo, rekoč, da je preprosto nemogoče v celoti rekonstruirati slovansko prazgodovino (1997: 49), pa njegovo delo vzame za izhodišče Curta, ki najde dokaz, da je širjenje slovanščine dejansko posledica tega, da je slovanščina postala *lingua franca* avarskega kaganata, tj. jezikovnega premika, ki se uporablja za razlago širjenja slovanščine v jasni opreki z migracijskim modelom (2004: 134 ss), temu pogledu pa pripisuje veliko možnosti tudi Štih (2011: 29). Kljub občudovanju Curtovih in Štihovih poskusov, da bi jezikoslovno pričevanje preslikala na zgodovinsko dokazno gradivo, pa imava pomisleke, ko gre za sklepanje, (1) da je edina razlaga za širjenje slovanščine dejstvo, da je utegnila biti *lingua franca*, in (2) da so – če je bila slovanščina res *lingua franca* – današnji slovanski govorniki nosilci razvitih različic tega domnevno enotnega jezika, vključno z mnogimi arhaizmi, segajočimi do praindoevropskega obdobja. Poleg nekaterih protidokazov, ki podpirajo migracijsko gledanje, podanih v naslednjem razdelku, si lahko ogledamo tudi današnje primere, ko določen jezik postane *lingua franca*, in ugotovimo, da se narečna raznolikost in »homogenizacija« kot posledici tega procesa vzajemno ne izključujeta. Nekaj primerov: standardna (svetovna) francoščina (*la francophonie*) in narečna raznolikost v francosko govoreči Evropi, prenašanje narečne raznolikosti (in ne poenotenega angleškega knjižnega standarda) iz Anglije v ameriške kolonije, obstoj globalizirane (svetovne) angleščine skupaj z angleškimi narečji področij, kjer se angleščina govori. Drugače povedano, reduktivni model, ki v središče postavlja jezikovno homogenizacijo, *a priori* ne ustreza stvarnosti, ki je veliko bolj zapletena.

1.2.2.4 Štih (2011: 22) sicer pravilno povzema Greenbergov pogled (2002: 168 ss.) na zapletenost, ki jo vidi v jezikovnem razvoju slovanščine na ozemlju današnje Slovenije, vendar pa je to strinjanje z Greenbergovim gledanjem v nasprotju s Štihovim splošnim zaključkom o homogenosti pozne splošne slovanščine. Trdno sva prepričana, da migracijski model pojasnjuje sledove razlik iz zgodnejšega obdobja (tj. pred l. 500). Enega od poučnih primerov nam pokaže analiza razvrstitve leksema *gьlčeti 'govoriti', ki ga najdemo v prekmurščini in okoliških panonskih govorih (danes v severovzhodni Sloveniji), ne pa v preostali slovenščini, bosanščini/hrvaščini/srbščini ali makedonščini. Pojavi se spet v narečjih (v drugih pogledih arhaičnih, planinskih govorih) v Bolgariji. Pomenski razvoj glagola *gьlčeti s pomenom 'govoriti' (tvorjen iz indoevropskega korena **g^hel* 'vpiti, hrumeti,') iz 'hrumeti, brneti, grmeti' (prim. staročeško *hlučeti* 'kričati, hrumeti') je bila inovacija v pomensko-oblikovnem ujemanju z antonomom *mьlčeti 'molčati'. V tem primeru lahko najdemo isti novi pomen v osrednjeruskih govorih, kar kaže na povezavo med vzhodnoslovanskim področjem (ki ohranja inovativno praslovansko lastnost) in prebivalstvom, ki se je izselilo na področji kasnejših prekmurskih in bolgarskih govorov (za nadaljnje podrobnosti gl. Schallert in Greenberg 2007). Zaključek, ki ga lahko potegnemo iz te analize, je, da so se vrste slovanščine, prinesene v podalpski prostor in na Balkan, razlikovale, in da jih je določal njihov ustanovitelj,⁷ s časom,

⁷ Za obširnejšo obravnavo teorije ustanoviteljevega principa (ali učinka) gl. Mufwene 2001.

v večstoletnem procesu, pa so postale bolj izenačene (a nikoli niso popolnoma sovpadle); vzroke tega procesa bova obravnavala v drugi polovici te razprave, njegove mehanizme pa razložila v naslednjem odstavku. Še veliko več primerov bi lahko našli na drugih ravninah, vključno z glasoslovno in oblikoslovno, za kar bi bila dobra uvod Andersenova monografija iz 1996 in članek iz 1999 (o njem se razpravlja tudi v Greenberg 2002: 40 ss.).

1.3 Nastajajoče gledanje na jezikovni razvoj ali jezikovno spremembo kot na sociolingvistični pojav gradi na pridobitvah sociolingvističnih raziskav – v katere je bilo od petdesetih let prejšnjega stoletja vložene veliko energije (in ki jo /po Eckertu 2000/ priporočava tudi *skupnostim prakse*) – oblike skupinske identitete, ki jih zaznamujejo empirično preverljive spremembe v jezikovni rabi (način govora). Ta model, ki ga je mogoče testirati na danes živečih populacijah in sodobnih družbah, kot vse modele, ki zadevajo človeške sisteme, lahko uporabimo za preteklost, saj naj bi njegovi posplošljivi mehanizmi kljub omejeni količini podatkov veljali enako trdno za l. 500 kot za 1500 ali 2011. Te slogovne premike lahko zaznamo v inovacijah, ki bodo opisane v drugi polovici te razprave, in v določenih primerih, kot npr. v primeru rotacizma (razdelek 1.2.2.1). Te inovacije lahko preslikamo na znane zgodovinske procese, lahko pa jih tudi absolutno datiramo na osnovi zapisov v besedilih. Opisano pojmovanje ni posebno novo, ampak se navezuje na (in izboljšuje) pojmovanje o narečni verigi, v kateri se inovacija širi z enega področja na sosednje pod pritiskom prestižne vrednosti nove lastnosti. Izboljšava ni toliko v razumevanju dinamike geografske širitve kot v razumevanju delovanja skupnosti, v kateri se prestiž oblikuje, širi in ga je mogoče opazovati v jezikovnem gradivu.

1.3.1 Čeprav to presega glavni namen pričujočega sestavka, pa vseeno velja omeniti, da so skupnosti prakse v pisni kulturi nastale kot predhodnice romantike in 19. stoletja, ki danes, kot že omenjeno, velja za obdobje, ko je bil izumljen narodni knjižni standard. V pretiranem osredinjanju na 19. stoletje (če ne že kar obsedenosti z njim) in – kar je za našo razpravo bistvenega pomena – na projiciranje današnjih nacionalnih meja na daljno preteklost se pozablja, da je mogoče dandanašji opazovati skupnosti prakse, ki so prispevale gradivo za izumitelje narodnih jezikovnih oblik kot tudi folklornih in literarnih kanonov. Drugače povedano, narodni jeziki v 19. stoletju niso nastali iz nič in seveda ni že vnaprej narobe iskati njihovih začetkov (nastajajočih skupnosti prakse) v zgodnejših obdobjih. Za slovenščino je treba začetke sodobne knjižne tradicije iskati v 16. stoletju in v Trubarjevi zavestni rabi pokrajinske kojne osrednjeslovenskih narečij, ki so se govorila v Ljubljani in njeni okolici. Ta kojne je bila celo v tem času sprejemljiva kot zadovoljivo materni za prebivalce področij, ki so današnja Slovenija in sosednje pokrajine v Istri in severni Hrvaški. Trubarjevo znano in pogosto navajano prepoznanje in poimenovanje govorov, ki se razlikujejo od središča, se pogosto razume kot prvo prepoznanje sodobne slovenske narodne identitete:

»Kadar ta Slouenski Iefig fe poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdoftimi besledami Crainci, drigazi Coroshci, drigazhi Shtaierij inu Dolenci tar Beziaki, drigazhi Krashouci inu Iftriani, drigazhi Crouati. Obtū fmo mi letu nashe dellu Crainski Iefig hoteli poltauiti, fa dofti rizhi uolo, ner vezh pag, kirfe nom sdy, de ta, tih drugih Deshel ludi, tudi mogo faftopiti: Inu mi nefmo vletimu nashimu obrazhanu, oli Tolmazheuanu lepkih, glatkih, vifokih, kunftih, nouih oli nefnanih besled, kateri ufaki dobri preprofti sloueniz lahku more faftopiti« (Trubar 1555: 3).

Ne glede na to, kako zelo bi si kdo želel razlagati Trubarjevo poimenovanje *sloueniz* v smislu etnične ali narodne identitete, pa sta vsaj dve stvari v njegovi izjavi nedvomni, če sledimo notranji logiki njegovega besedila: (a) *sloueniz* se nanaša na skupnost govorcev, ki so bili sposobni razumeti vrsto jezika, v kateri piše Trubar (»ufaki dobri preprofti sloueniz lahku more faftopiti«); (b) to skupnost lahko preslikamo na skupine, ki jih našteje po imenu (Crainci, Coroschi, Shtaierij ...). Od trenutka, ko so bila Trubarjeva dela in dela njegovih sodelavcev sprejeta v teh jezikovnih skupnostih, jih je funkcijsko mogoče imeti za skupnost prakse. Novejše raziskave so v tem smislu osvetlile naše razumevanje še prakse drugih skupnosti med južnoslovanskimi kulturami, npr. Blažević 2008 v zvezi z ilirskim gibanjem, Peti-Stantić 2008 v zvezi s hrvaško in srbsko pisno tradicijo, Snojeva opažanja o črnogorskem jeziku (Snoj 2007). Ob upoštevanju teh bolj niansiranih obravnav je mogoče v prihodnosti videti čas, ko nam bo bolj povezana pripoved o razvoju od predzgodovinske rekonstrukcije do sodobnosti omogočila vse bolj realno sliko razvoja jezikovnih skupnosti z vsemi njihovimi spremembami.

2 Alpska slovansčina, Brižinski spomeniki in slovenščina

2.0 V strokah, ki preučujejo Slovane v drugi polovici prvega tisočletja, predvsem v jezikoslovju, zgodovinopisju in arheologiji, se občasno pojavljajo težnje po reviziji spoznanj, pojmov in poimenovanj, katerih cilj ali stranski proizvod je odrekanje ali omejevanje slovenskosti ljudstvu, ki je tisti čas poseljevalo vzhodne Alpe. Neizogibna posledica takih revizij bi bila sprememba vrednostne sodbe o slovenski zgodovini. Opredelitev slovanskega jezika omenjenega prostora in časa je temeljnega pomena iz dveh prestižnih razlogov. (1) Proti koncu prvega tisočletja so bila na področju današnje Koroške zapisana prva (daljša) slovanska besedila v latinični pisavi, ki jih po nahajališču pred nemško sekularizacijo (1803) imenujemo Brižinski spomeniki.⁸ Jezik, ki ga izpričujejo ta besedila, se evidentno razlikuje od jezika, v katerem so napisani sočasni starocerkvenoslovanski spomeniki.⁹ (2) Ker v razdobju od povezave Karantancev z Bavarci (pribl. 740) in vzpostavitve frankovske nadoblasti (743) do zapisov Brižinskih spomenikov (najverjetneje

⁸ Rokopisi so bili do sekularizacije shranjeni v benediktinskem samostanu bavarskega, do tedaj nadškofjskega mesta Freising, katerega ime je Anton Janežič leta 1854 poslovenil kot *Brižinj* (Grdina 1993a: 155).

⁹ Opredeljevanje Brižinskih spomenikov kot cerkvenoslovanskih besedil slovenske redakcije, ki se mestoma pojavlja v neznanstveni literaturi, ni primerno, saj posameznojezikovnih redakcij cerkvene slovansčine sicer ne zasledimo pred letom 1100.

972–1039)¹⁰ na tem prostoru ni potrjeno nobeno obširnejše preseljevanje, smemo upravičeno sklepati, da je jezik Brižinskih spomenikov mlajša razvojna stopnja jezika, ki je bil v rabi v najstarejši slovanski samostojni kneževini Karantaniji (pribl. 630–743). Vprašanje jezika Brižinskih spomenikov je torej prestižno vprašanje *par excellence*, saj je neposredno povezano z dvema slovanskima primatoma, od katerih je prvi kulturnozgodovinski, drugi pa politični, zato ne čudi dejstvo, da bi si ta jezik radi pripisali različni narodi.

2.0.1 Da so Brižinski spomeniki napisani v predhodnici današnje slovenščine, je bilo splošno sprejeto že kmalu po njihovem odkritju. Čeh Josef Dobrovský je njihovo izdajo zaupal Jerneju Kopitarju, ker je sodil, da gre »za novo odkritje v območju kranjsko-slovenske književnosti«.¹¹ V pismu z dne 22. julija 1822 je zapisal: »Eno novo odkritje na področju kranjskoslovenskega slovstva Vam mora biti dobrodošlo. Toda morebiti že veste, kaj je v novem Slovstvenem glasniku 1807 pisano o tem. V Freisingu je bil najden rokopis, v katerem je nekaj liturgičnih odlomkov v ilirskem koroškem narečju, kakor je tam rečeno.«¹² Sistemsko slovenskost Brižinskih spomenikov je tudi za današnja merila neoporečno argumentirano dokazal Fran Ramovš v uvodu k svoji in Kosovi izdaji teh besedil.¹³ Delni povzetek Ramovševih spoznanj, obogaten z nadaljnjimi argumenti, bo prikazan v nadaljevanju tega članka. Ramovševemu dognanju parcialno oporeka po rodu ruski, tedaj na Slovaškem delujoči slavist Aleksander Isačenko,¹⁴ ki skuša jezik Brižinskih spomenikov pripisati velikomoravski, torej starocerkvenoslovanski tradiciji. Ramovševe ugotovitve so nasproti Isačenkemu ubranili Bajec (1949), Tomšič (1958), Kolarič (1961/61, 1965)¹⁵ in predvsem Varja Cvetko Orešnik.¹⁶ Ker odziv slovenskih avtorjev s strani Isačenkovih morebitnih somišljenikov ni bil nikdar resno problematiziran, kaj šele ovržen,¹⁷ je v sodobni znanosti obveljalo, da pripisovanje Brižinskih spomenikov velikomoravski starocerkvenoslovanski tradiciji ni vzdržalo potrebne kritike in je torej zgrešeno. Sledi Hammova domneva, po kateri naj bi drugi Brižinski spomenik na Koroško posredovali hrvaški glagoljaši.¹⁸ Ta domneva, ki doslej sicer še ni bila ovržena vsestransko in s polno argumentacijo, v znanosti ni bila sprejeta, kar je implicitno razvidno že iz pisanja preostalih hrvaških jezikoslovcev, še zlasti Jadranke Gvozdanović, ki argumente

¹⁰ O problemu datacije izčrpno Grdina 1993: 23 s.

¹¹ Citat po Vondráku navaja Grdina 1993a, 154.

¹² Odlomek iz pisma Dobrovskega navaja Toporišič 1989: 11.

¹³ Ramovš in Kos 1937: 5–15.

¹⁴ Isačenko 1943.

¹⁵ Bibliografske podatke navaja Cvetko Orešnik 1996: 199.

¹⁶ Cvetko Orešnik 1996: 193–202.

¹⁷ Kot podmena se Isačenkov pogled v zelo omiljeni obliki (»besedilo je starocerkvenoslovansko s slovenskimi in nemškimi jezikovnimi prvini, s slovenskega stališča gre za najstarejša slovenska besedila«) še pojavlja v slovaški Wikipediji (http://sk.wikipedia.org/wiki/Frizinsk%C3%A9_pamiatky, dostop dne 23. 8. 2011), medtem ko istonaslovna spletna besedila v drugih jezikih Brižinskim spomenikom ne odrekajo slovenskosti.

¹⁸ Hamm 1966: 37–62.

v prid slovenskosti Brižinskih spomenikov celo pomnoži in nikdar ne podvomi v enačenje jezika teh besedil s staro slovenščino.¹⁹ Nadaljnji poskus problematiziranja slovenskosti slovanskega idioma v vzhodnih Alpah pred 11. stoletjem, kasneje pa le severno od glavnega alpskega grebena, prihaja izpod peresa avstrijskega slavista Otta Kronsteinerja,²⁰ Isačenkovega učenca. Po njegovem mnenju naj bi bil jezik slovanskih prebivalcev današnjega vzhodnega dela Avstrije do 11. stoletja alpska slovanščina, katere severni del, torej tisti, ki se je govoril severneje od glavnega alpskega grebena, ne bil združljiv s predstopnjo slovenščine, saj naj bi se od te razlikoval po nekaterih razločevalnih značilnostih. Jezik Brižinskih spomenikov se v tem delu implicitno razume še kot alpskoslovanski, torej še ne slovenski.²¹ To naziranje prepričljivo ovrže Cvetko Orešnikova, ki argumente zanj označi kot premalo natančne in neutemeljene.²² Kronsteiner zato svoje stališče zelo omili, Pohl pa ga tako rekoč spremeni. Kronsteiner, ki se na pisanje slovenskih jezikoslovcev sicer precej ostro odzove,²³ zapiše tudi, da je pripadnost Brižinskih spomenikov slovenščini vprašljiva le s stališča glotonimije, ne pa tudi kulturne in jezikovne zgodovine, saj je po njegovem mnenju vprašanje, kaj pomeni pridevnik *slovenski* v zvezi z besedilom 8. stoletja,²⁴ ko naj bi nastale predloge za ohranjene prepise. Zapiše tudi, da je alpska slovanščina južno od glavnega alpskega grebena, torej tisti del, v katerem so napisani Brižinski spomeniki, ena od predstopenj današnje slovenščine, točneje njenih koroških in štajerskih narečij.²⁵

2.0.2 Kasneje ima Pohl Brižinske spomenike za staroslovenska besedila.²⁶ Zato smemo reči, da je tudi to problematiziranje aktualno le še v zelo omejenem obsegu, in sicer v obliki vprašanja slovenskosti izumrlega alpskoslovenskega idioma severno od glavnega alpskega grebena. Najnovejše problematiziranje slovenskosti slovanskega idioma v vzhodnih Alpah na preloma prvega tisočletja (in kasneje) prihaja izpod peresa slovenskega zgodovinarja Petra Štiha,²⁷ ki na podlagi sočasnih

¹⁹ Gvozdanović 1989: 39–49, domneva, da se je v času zapisa Brižinskih spomenikov že izvršil samo slovenski pomik cirkumfleksa tipa *ôko* > *okô*.

²⁰ Kronsteiner 1975 = 1981: 191 s.

²¹ Eksplicitna je le Pohlova izjava v Kronsteiner 1982 = 1984: 9, ki pravi takole: Po O. Kronsteinerju je pojem 'alpska slovanščina' upravičena do 11. stoletja, od tedaj se začnajo južno od glavnega alpskega grebena, torej na Koroškem in Štajerskem, pojavljati glasovne oblike, ki jih lahko označimo kot 'staroslovenske'. S takim pojmovanjem presežemo vprašanje, ali so Brižinski spomeniki, ki so nastali v 10. stoletju, slovenski ali ne. Brižinski spomeniki so staro(cerkveno)slovanski, izkazujejo pa poteze, ki so bile tisti čas značilne za alpsko slovanščino, kot se je govorila na Koroškem.

²² Cvetko Orešnik 1989: 35–50.

²³ Kronsteiner 1990.

²⁴ Kronsteiner 1990: 105 = 112.

²⁵ Kronsteiner 1990: 106 = 113.

²⁶ Pohl 2005: 130 eksplicitno potrdi pravilnost izvajanj Ramovša in Cvetko Orešnikove v zvezi z enačenjem jezika Brižinskih spomenikov in avstrijskokoroških krajevnih imen slovanskega izvora. Daleč večinskemu mnenju o slovenskosti jezika Brižinskih spomenikov se Pohl pridruži še v nadaljnjih petih delih, naj bo tu omenjeno le še najnovejše v Pohl 2010: 83, 231.

²⁷ Štih 2011: 8–51, ki ob povzemanju nekaterih danes preseženih jezikoslovnih mnenj, o katerih bo tekla beseda v nadaljevanju te razprave, na str. 20 tudi zapiše »Izhajajoč iz jezikovne

omemb Slovanov in njihovega jezika sklepa o enem, še ne (dovolj) razčlenjenem slovanskem jeziku na celotnem slovanskem prostoru. Pripisovanje vzhodnoalpskega dela tega jezika slovenščini (kakor tudi pripisovanje ustreznih slovanskih jezikovnih entitet tistega časa na drugih prostorih drugim slovanskim narodom) razume kot neupravičeno projekcijo, ki naj bi jo povzročila nacionalizacija jezikov v 19. stoletju.

2.0.3 Drugi del tega članka se osredinja na problematiziranje slovenskosti slovanskega idioma v vzhodnih Alpah in južneje od njih na prelomu prvega tisočletja, tj. v času nastanka Brižinskih spomenikov, v argumentaciji skuša upoštevati čim več²⁸ filoloških, primerjalno- in splošnojezikoslovnih dejstev in spoznanj ter izsledke, ki vključujejo tudi podlage za vrednostne sodbe, ponuja v konsenz sodobnemu zgodovinopisju in arheologiji.

2.1 Za izhodišče vzemimo slovanski idiom²⁹ obravnavanega področja v času prihoda Slovanov, torej v drugi polovici šestega stoletja. Ne glede na različne jezikoslovne šole, ki predpostavljajo različne poglede na slovansko lingvogenezo, o čemer je tekla beseda v prvem delu članka, obstaja v jezikoslovni stroki relativni konsenz o tem, da se slovanski idiom tega časa v vzhodnih Alpah ni bistveno razlikoval od preostalih takratnih slovanskih idiomov. Razlik v fonološkem sistemu verjetno še ni bilo, morebitne morfološke in sintaktične razlike ter bolj verjetne razlike v leksiki pa so morale biti v izhodišču maloštevilne, tako da niso oteževale sporazumevanja med pripadniki vseh slovanskih plemen. Danes bi take razlike označili z oznako lokalizmi. Razširitev območja nekega idioma v prostor, poseljen s substratnim prebivalstvom, v našem primeru romansko (in morda deloma germansko, predvisokonemško) govorečim, ki ga proti severu in zahodu zamejujeta vsaj dva tuja, Slovanom nerazumljiva idioma, pri čemer so bili njuni govorci na razmeroma visoki kulturni stopnji, nujno povzroči pospešen eksogeni vpliv na novi idiom na njegovih bolj površinskih ravneh, predvsem leksični, ki se ne širijo na druge idiome tako intenzivno, kakor je to pričakovati v primeru globljih (praviloma endogenih) inovacij, kot so npr. fonološke in s temi povezane fonetične. To pomeni, da je slovanski idiom v vzhodnih Alpah od staroselcev in novih sosedov prevzemal najprej verjetno le lastnoimensko, predvsem zemljepisno imenje, npr. *Drava, Krka, Zilja, Beljak*, ki se ni širilo daleč niti proti jugu niti proti vzhodu, saj za to ni bilo potrebe, nato tudi občna imena, ki so zavzela nekoliko širši ali celo širok areal, npr. *míza, post*. Vendar obseg tujejezičnega vpliva na slovanski idiom

---

kontinuitete, ki je lastna vsakemu jeziku, se zdi zato upravičena umestitev Brižinskih spomenikov v jezikovno tradicijo današnjih govorcev slovenskega jezika in v razvojno linijo tega jezika /.../«, s čimer se pridružuje večinskemu mnenju, da je jezik Brižinskih spomenikov predhodnik (dela) današnje slovenščine, vendar ima ta jezik za še nediferencirano slovanski.

²⁸ Strokovne literatura o tej problematiki je že skoraj nepregledno mnogo, zato pričujoči prikaz nima namena biti niti izčrpen niti pregleden, temveč zgolj ilustrativen.

²⁹ Izraz *idiom* v tem članku pomeni 'človeška govornica določenega prostora v določenem času, s katero se sporazumevajo govorci, katerim je ta govornica praviloma materni jezik'. *Idiom* je sopomenka izrazu *organski jezik*, ki pa bi bil zaradi današnjega pojmovanja opozicije *jezik – narečje* za ta diskurz manj primeren.

v vzhodnih Alpah v zadnjih stoletjih prvega tisočletja še ne zadošča pomisli, da bi ta idiom zgolj iz tega razloga potreboval posebno poimenovanje. Če bi se ta idiom od preostalih sočasnih slovanskih razlikoval le po specifičnem tujejezičnem vplivu, bi tudi te razlike danes pojmovali kot lokalizme, ki ne bi zadoščali niti ugotovitvi o narečni samosvojesti, kaj šele o samosvojesti jezika.

2.1.1 Nastanek nove jezikovne entitete opredeljuje zadostno število jezikovnih inovacij, ki se, kot je bilo poudarjeno v prvem delu tega članka, širijo do meja bolj ali manj izoblikovane skupnosti ljudi. Neki jezikovni kontinuum³⁰ se od prvotne jezikovne skupnosti izloči s pojavitvijo jezikovnih inovacij, ki nepovratno napovedujejo razvoj v smer, katere rezultat je zgodovinsko potrjeno ali današnje jezikovno stanje. Povečevanje števila teh inovacij sčasoma doseže kritično maso, zaradi katere postane sporazumevanje med govorniki različnih kontinuumov prvotno istega idioma oteženo ali celo onemogočeno. Omejimo se za zdaj na diahrone, (večinoma) nepogojene, spontane, brezizjemne fonetične spremembe, spoznane s primerjalno metodo, ki jih opredeljuje skupna formula: glas (ali skupina glasov) *A* se v določenem času na določenem prostoru (ki ga zamejujejo izoglose) v enakih okoliščinah spremeni v glas (oz. skupino glasov) *B*. Taka jezikovna sprememba povzroči, da se glas (ali glasovna skupina) *A* brezizjemno v vseh besedah, ki ga (oz. jo) vsebujejo, spremeni v glas (oz. glasovno skupino) *B*. Morebitne izjeme so prav tako sistemske, opredeljene z različnimi (navadno fonetičnimi) okoliščinami, ki razvoj lahko zavrejo, pospešijo ali obrnejo v drugo smer. Morebitne izjeme so torej primeri, ki se ravnaajo po specialnejših zakonitostih. Za slovanski idiom obravnavanega časa in prostora na podlagi spoznanj primerjalnega jezikoslovja in preučevanja jezika Brižinskih spomenikov npr. vemo, (1) da je v medglasju izpeljal metatezo likvid na način, kot ga izkazujejo celotna južna slovansčina in idiomi češko-moravsko-slovaškega prostora ($aRC > R\bar{a}C$), da se je, denimo, iz imena frankovskega vladarja Karla Velikega (umrl 814) razvilo *králj, (2) da je skupaj s takratnim idiomom na področju kasneje imenovane kajkavščine in čakavščine izpeljal prehod praslovanskega palatalnega *d'* v *j* ($d' > j$), da se je torej pridevnik **tud'ь* razvil v *tujь, (3) da je v tej besedi še pred tem prišlo do disimilacije palatalnosti **t'ud'ь* v **tud'ь*, kar je skupna (sporadična) inovacija alpskoslovanskega, kajkavskega, čakavskega in štokavskega idioma, in (4) da se je v določni obliki še pred tem izvršila kontrakcija izglasnega **-ьjь > -i*, kar so izpeljali vsi slovanski idiomi, razen vzhodnoslovanskega. Pomen »tuji kralj« se je v slovanskem idiomu v vzhodnih Alpah, v kajkavskem in čakavskem kontinuumu 10. stoletja torej izrazil s formo (transkripcija je poenostavljena in približna) *túji králj*, v štokavskem *túdi králj*, v češko-moravsko-slovaškem *cudzi králj, v vzhodnoslovanskem pa *tjudjéj (morda že *čužéj) *korólj*.

2.1.2 Obravnavani izraz, ki se je v vseh naštetih slovanskih idiomih razvil iz istega splošnoslovanskega, porazselitvenega izhodišča **t'ud'ьjь karl'ь*, je v

³⁰ Izraz (jezikovni) kontinuum v tem članku pomeni 'idiom z dodano časovno dimenzijo'.

štirih stoletjih po prihodu Slovanov v vzhodne Alpe torej že utrpel kritično maso endogenih fonoloških sprememb, ki je onemogočila, da bi alpskoslovanski izraz razumeli takratni govorniki vsaj vzhodnoslovanskega in češko-moravsko-slovaškega kontinuuma. Govorniki štokavskega kontinuuma z razumevanjem alpskoslovanskega izraza verjetno še ne bi imeli večjih težav, morebitne razlike med izrazom govornika alpskoslovanskega kontinuuma na eni strani in izrazom govornikov kajkavskega ter čakavskega kontinuuma na drugi pa s primerjalno metodo niso zaznavne in so bile, če sploh, irelevantne.

2.1.3 Fonetične spremembe se izvršijo v določenem času na določenem prostoru in ne segajo nujno do meja do tedaj skupnega kontinuuma. Kot je bilo prikazano v prvem delu tega članka, je razširjanje posamezne jezikovne inovacije omejeno na jezikovni prostor, v katerem je inovacija veljala za prestižno, ta omejitvev pa hkrati dokazuje obstoj skupnosti, ki jo opredeljuje in omejuje prav vrednostna sodba o posamezni inovaciji. Sprememba $d' > j$ se je izvršila v alpskoslovanskem, kajkavskem in čakavskem idiomu, ne pa tudi v takrat še sosednjih zahodnoslovanskih, pa tudi ne v kajkavščini in čakavščini še danes sosednjem štokavskem. V teh dveh idiomih je prvotni glas d' utrpel drugačen razvoj, namreč spremembo v dz oziroma $\dot{d}$. Iz tega logično sklenemo, da je bila alpskoslovansko-kajkavsko-čakavska jezikovna skupnost 10. stoletja svoja entiteta, ki je kot taka sama sebe razlikovala od sosednjih slovanskih entitet.

2.2 Jezik Slovanov se je po razselitvi še nekaj časa razvijal tako, da so določene jezikovne spremembe dosegale vse govorce, da so se torej valovi inovacij širili po vsem slovanskem svetu in se ustavljali šele na njegovih mejah. Taka je npr. sprememba kratkega a v o . Iz izposojenk slovanskih besed v sosednje jezike, zapisov slovanskih besed v tujejezičnih besedilih in iz izposojenk iz sosednjih jezikov v slovanščino namreč razberemo, da je slovanščina v prvih stoletjih po razselitvi še imela kratki a , ki se je na alpskoslovanskem področju verjetno v sredini 9. stoletja zaokrožil v o .³¹ Podobno velja za odpad šibkega jera in jora, za prehod dolgega u v y in še nekatere druge spremembe. Te spremembe, ki niso prasllovanske, imenujemo splošnoslovanske. Splošnoslovansko obdobje se konča z nastopom fonetičnih inovacij, ki ne dosežejo več vseh slovanskih govorcev.³² Prva nedvomna in zlahka

³¹ Prim. gorsko ime l. 860 *Astaruiza* iz *Astravica za kasnejše *Ostrovica* (Kranzmayer 1958: 168 s.). Kos 1906, 83, navaja zapis iz l. 827: *Isti Sclauani ibi praesentes erant: Egilolf, Ualdrat, Liupisco, Zanto, Tranhin. Tal. Zemilo. Liupnic. Trepigo. Liupin. Uelan. Uittan. Uento. Tagazino Tesco /.../,* v katerem je predzadnje navedeno enoto treba brati *taga synu 'njegov sin', kar se je v kasnejših slovanskih idiomih (tudi stari cerkveni slovanščini) razvilo v *togo synъ* (Birbaum 1975: 39; Kronsteiner 1975 = 1981: 74). Prvi zapis z o v avstrijskoslovanskem prostoru, točneje v njegovem vzhodnem delu, ki izkazuje zahodnoslovanske jezikovne inovacije, iz leta 832 po Kosu 1906: 94, navaja Holzer 1996: 91: *montem, qui apud Uinades Colomezza vocatur.*

³² Troubetzkoy 1922: 217 s.: »Quant à la fin de la période du slave commun, nous devons la reporter au moment où les différentes langues slaves perdirent pour toujours la faculté de participer toute ensembles à des changements communs. La date du dernier changement commun à tous les idiomes slaves ets donc *terminus ad quem* du slave commun.« Ugotovitev velja za

opazna taka sprememba sta druga in tretja palatalizacija, ki ne dosežeta slovanskega idioma v Novgorodu in Pskovu.³³

2.2.1 Na tem mestu se vprašajmo, koliko in katere sistemske (tj. nepogojene, spontane, brezizjemne) fonetične inovacije je izpeljal slovanski idiom v vzhodnih Alpah v času od naselitve do zapisov Brižinskih spomenikov in kakšen je njihov areal. Spodaj so torej navedene fonetične inovacije po naselitvi slovanskih plemen na nova ozemlja, ki niso splošnoslovanske, in jih izkazujejo Brižinski spomeniki ter lastnoimensko gradivo tukajšnjega slovanskega idioma do konca prvega tisočletja. Prikaz prinaša izbor nespornih dejstev in je zaradi želje po interdisciplinarnem razumevanju poenostavljen.

2.2.1.1 Metateza likvid: $aRC > RāC$ in $eRC > RēC$. Inovacija je skupna vsem južnoslovanskim idiomom, z manjšo omejitvijo (vzglasna cirkumflekturna skupina aRC) tudi češko-moravsko-slovaškemu idiomu (omejitev ne velja za osredneslovaška narečja), ne pa tudi lehitski skupini, ki ni ohranila dolžine ali izpeljala podaljšave (polj. *król*), in vzhodnoslovanski, ki je izpeljala polnoglasje (rus. *koról*'). Pojav, ki ima verjetno že praslovanske nastavke, je v imenih potrjen od leta 784 dalje³⁴ in je bil dejaven še v 9. stoletju, kot dokazuje primer *kralj*.³⁵

2.2.1.2 Prehod splošnoslovanskega mehkega $d' > j$ (**med'a > meja*) se je izvršil v alpski slovanščini in kontinuumu kajkavščine in čakavščine.³⁶ V štokavščini imamo danes na tem mestu $\acute{d}$, v zahodni slovanščini (d) z , v vzhodni pa $\acute{z}$. Ti refleksi so, vsak po svoje, izpeljivi iz izhodiščnega d' , vendar ne prek vmesne stopnje j , saj se izvorni praslovanski j v teh kontinuumih ohranja nespremenjen oz. se razvija drugače. Pojav se je izvršil pred sovpadom polglasnikov ne glede na pozicijo (9. stol.), saj je moral biti zaključen ob prevzemu besede **skǫdbn' b* (sloven. *skedēnj*, čak. *skadānj*) iz starobavarske *scugin*. V tej bavarski besedi je bil namreč glas $g(i)$ mehke in v slovanskem idiomu prejemniku bi zanj pričakovali substitut d' , če bi ta takrat še obstajal. Ker je refleks nekdanjega d' že dosegel stopnjo j , se je bavarski mehki glas substituiral s približkom d .³⁷ Mehkega g' namreč takratna slovanščina v vzhodnih Alpah ni imela.

2.2.1.3 Razvoj splošnoslovanskega mehkega t' v smeri proti $\acute{c}$, morda prek vmesne stopnje k' . Stanje s $\acute{c}$ se še ohranja v zahodnih slovenskih narečjih, hrvaščini in srbščini. V preostalih slovenskih narečjih je glas kasneje otrdel in sovpadel z glasom $\acute{c}$, nastalim po prvi palatalizaciji in jotaciji. Brižinski spomeniki izkazujejo

fonološko raven. Prvine manj stabilnih jezikovnih ravni, kot sta npr. sintaktična in leksikalna, se lahko širijo tudi prek meja močnejših snopov izoglos in celo prek meja jezikovnih družin.

³³ Holzer 1995: 66 s.

³⁴ Zapise 784 *Trebel*, 789 *Dragawitus*, *Dragoidus*, *Dragovid*, *Tragowit* po Schwarzu navaja Holzer 1996: 88.

³⁵ Ramovš 1936: 23 ss.; Greenberg 200: 76 s. = 2002: 85 s.; Holzer 2007: 55, 61.

³⁶ Ramovš 1936: 50 ss.; Greenberg 2000 5 s. = 2002: 56 s.

³⁷ Ramovš 1936: 51.

razvojno stopnjo, ki se zapisuje s črkama *k* in *c* (*choku, chocu, ecce, mogoncka*),³⁸ enako stare slovenske izposojenke v bavarščino, kjer se ta glas zamenjuje z najbolj podobnim bavarskim *k*, npr. v krajevnem imenu 1385 *Sitig* (danes pisano *Sittich*) iz slov. *Žitit'i (danes Žitiče).³⁹

2.2.1.4 Kontrakcija *oja* > *ā* in *oje* > *ě* (v Brižinskih spomenikih *tua* »tvoja«, *mega* »mojega«, *memu* »mojemu«)⁴⁰ je skupen alpski in zahodni slovanščini ter zgodovinsko na delu hrvaškega ozemlja. V slovenščini je bila v ustreznih oblikah navedenih dveh zaimkov nekdanj bolj razširjena kot danes, ko se ohranja le v zahodnih narečjih, ker je kasneje prišlo do preureditve zaimenske sklanjatve in navidezne delne restavracije starejšega stanja na osnovi imenovalnika. Kontrakcija se v vseh slovenskih narečjih ohranja v bolj izoliranih besedah, kot so npr. *pas* < *pojasъ, *gospa* < *gospoja (< **gospod'a*), *stati* < *stojati.⁴¹

2.2.1.5 Prehod *y* > *i* se je vršil v času nastanka Brižinskih spomenikov. V teh besedilih je glas, nastal iz nekdanjega *y*, 53-krat zapisan s črko *i*, samo za labiali, ki so na spremembo vplivali zaviralno, se še zapisuje z *ui* ali *u* (*buiti, bui, mui, imugi, muzlite*).⁴² Datacijo potrjujejo tudi bavarski zapisi krajevnih imen, npr. 977 *Ribniza*, 1195 *Riuniz*, danes *Reifnitz* ob Vrbskem jezeru že kaže na govorjeno *Ribnica* in ne *Ryb(b)nica*.⁴³ Pojav se je izvršil v vseh južnoslovanskih idiomih,⁴⁴ vendar ne seže prek njihovih skupnih meja, saj se razlika med *y* in *i* do danes ohranja na celotnem slovanskem zahodu in vzhodu.⁴⁵

2.2.1.6 K temu je treba dodati še verjetni zametek sicer še z drugimi dejavniki pogojene asimilacije *tv* > *t*, ki ga zasledimo v Brižinskih spomenikih v zapisu *ztoriti* (poleg več zapisov brez asimilacije, npr. *ztuoril, stuoril, stuorise*), ki je znana tudi v

³⁸ Ramovš in Kos 1937: 13. Kronsteiner 1984: 9, domneva izgovarjavo *k'*. Prim. tako stanje še v kraškem narečju, npr. *Wopk'ine* 'Opčine'.

³⁹ Ramovš 1936: 50 s.; Greenberg 2000: 73 ss. = 2002: 82 ss.; Pohl 2005: 131; Holzer 2007: 88.

⁴⁰ Ramovš in Kos 1937: 13.

⁴¹ Podrobneje o kontrakciji Šivic Dular 1998: 5–43.

⁴² Ramovš in Kos 1937: 12 s.

⁴³ Ramovš 1936: 38.

⁴⁴ Ramovš 1936: 36 ss.; Greenberg 2000: 97 = 2002: 109 ss. V stari cerkveni slovanščini se razlika med *y* in *i* še ohranja, v mlajših spomenikih pa promiskuitetno prihaja do zamenjav, iz česar sklepamo, da se razlika, ki ni imela več opore v govorjenih idiomih, v pisanem jeziku ohranja zaradi tradicije. V hrvaškem kontinuumu je dokončno sovpad *y* in *i* dokončno izvršen najkasneje v 12. stoletju (Holzer 2007: 74).

⁴⁵ Kot ne enoglasno sprejeto lahko tu navedemo interpretacijo primerov *križ* in *Rim*, ki sta z mehkim *i* < *y* (< *ū* iz romanskega dolgega ozkega *o* v stfurl. **kro(d)že* oz. *Roma*) znana tudi v stari cerkveni slovanščini, ki sicer do leta 1100 dosledno ohranja razlikovanje med *i* in *y*, in v severni slovanščini, ki to razlikovanje ohranja do danes. Po eni od interpretacij tega dejstva naj bi bili besedi v času pokristjanjevanja prevzeti najprej v zahodno južno slovanščino, kjer naj bi se (verjetno najprej) izvršila obravnavana sprememba, in se od tod razširila k drugim Slovanom (Bezljaj 1995: 180).

zapisu osebnega imena 1030 *Dridogoi* na avstrijskem Štajerskem.⁴⁶ Ta asimilacija je značilna le za slovanski kontinuum vzhodnoalpskega prostora⁴⁷ in je ne pozna niti kajkavščina niti čakavščina.

2.2.1.7 V istem času zasledimo tudi že zametek rotacizma (spremembe etimološkega *ž* v *r* med samoglasnikom in *-e*), prim. v Brižinskih spomenikih dvakrat *tere* poleg še *ise*,⁴⁸ ki je potrjen tudi južneje. O rotacizmu je podrobnejša beseda tekla v prvem delu tega članka (glej 1.2.2.1).

2.2.2 To so glavne, zlahka razvidne fonološke inovacije, ki jih je alpska slovanščina izpeljala do konca prvega tisočletja. Ob tem je treba povedati dvoje. (1) Fonološka jezikovna raven je najstabilnejša. Jeziki imajo navadno od 25 do 30 fonemov (splošnoslovanski jezik jih je imel 28), zato spremembe na tej ravni pogosto povzročijo nadaljnje sistemske premike. (2) Prikaz se omejuje na spremembe v segmentnih fonemih in pušča suprasegmentne (naglasno mesto, kvantitetna in tonemska razmerja) ob strani, ker je argumentacija o teh pojavih le primerjalno-jezikoslovna in relativnokronološka ter je z listinskim gradivom tistega časa skorajda ni mogoče podpreti. Tudi spremembe na drugih, manj stabilnih jezikovnih ravneh, kot sta morfološka⁴⁹ in sintaktična, naj za zdaj ostanejo ob strani. Omeniti moramo le še spremembe na najmanj stabilni leksikalni ravni, v prvi vrsti izposojenke iz substratnih in adstratnih jezikov, ki pa so glede na naravo listinskih zapisov razvidne le v lastnoimenskem gradivu, glede na naravo Brižinskih spomenikov pa le v redkih primerih, kot sta npr. zapisa *circuvah* in *zezarstuo*. Ob tem ni nepomembno, da je vokalizacija *crkva* razen v slovenščini ohranjena le še v kajkavščini, medtem ko ima današnja čakavščina večinoma premetano *crikva*, štokavščina pa *crkva*.

2.2.3 Iz doslej povedanega sledi ugotovitev, da se slovanski idiom v vzhodnih Alpah ob prelomu tisočletja ni bistveno razlikoval od slovanskih idiomov na kajkavskem in čakavskem ozemlju, da pa so bile razlike med temi tremi idiomi in preostankom južne slovanščine na eni strani in zahodno ter vzhodno slovanščino na drugi že tako velike, da je bilo sporazumevanje med njihovimi govorci vsaj že močno oteženo, če že ne onemogočeno. To potrjuje tudi dejstvo, da so kasnejše inovacije prostorsko še bolj omejene. Denazalizacija $\rho > u$ se v čakavskem idiomu izvrši do konca 11. stoletja (Baščanska plošča nosnikov nima več),⁵⁰ medtem ko je drugačna denazalizacija $\rho > o$ samo slovenska in mlajša.

⁴⁶ Zapis navaja Kronsteiner 1981: 78 in ga rekonstruira *Tvbrdogojb.

⁴⁷ Podrobneje Cvetko Orešnik 1996: 195 s.

⁴⁸ Cvetko Orešnik 1996: 195.

⁴⁹ Verjetno najstarejša morfološka izoglosa je končnica *-q* v orodniku ednine a-jevskih osnov, ki je znana na slovanskem zahodu, na jugu pa le v slovenščini, kajkavščini, čakavščini in črnogorskih narečjih, medtem ko imata preostali del južnoslovanskih idiomov in vzhodna slovanščina na tem mestu končnico *-oq* (Holzer 1995: 66 s.) Tej izoglosi se deloma pripisuje višjo, že praslovansko starost (Ramovš 1936: 7; Šivic-Dular 1987: 55).

⁵⁰ Holzer 2007: 77.

2.2.3.1 Ohranitev nosnikov je eden od arhaizmov alpskoslovanskega jezikovnega prostora. Denazalizacija je z jugovzhoda proti severozahodu napredujoča inovacija. Nosniki se v lastnoimenskem gradivu našega prostora ohranjajo še v poznem srednjem veku, različni refleksi v današnjih osrednjih narečjih narekujejo njihov obstoj še v 15. stoletju, v obrobni zahodni in severozahodni narečjih pa prav do pred kratkim, v podjunskem narečju se nosni *ɔ* v naglašeni zlogi ohranja vse do danes.⁵¹

2.2.4 Drugi arhaizem je ohranitev neasimilirane skupine *dl* (in *tl*), ki se do danes regularno ohranja na Zilji, reliktno po vsej Koroški in deloma na Štajerskem, iz zgodovinskih zapisov pa sklepamo, da je bilo področje brez asimilacije nekdanj precej širše. Inovacija *dl > l*, ki je južno od slovenščine zelo stara, saj jo brez izjeme pozna že stara cerkvena slovanščina, pa tudi v kajkavščini in čakavščini ni o njej nobene sledi,⁵² je vsaj v severnem delu alpskoslovanskega kontinuuma bistveno mlajša (prim. iz Brižinskih spomenikov *modliti*, *modlim*, *vzedli*; izjemo *crilatcem* je najlažje razložiti z disimilacijo),⁵³ saj se oblike tipov *padla*, *pletla*, v katerih asimilacijo sicer zavirajo sedanjske oblike glagolov *pasti*, *plesti*, ohranjajo v vseh severozahodnih slovenskih narečjih, vključno z gorenjščino, rovtarščino in savinjščino.⁵⁴

2.2.5 Na tem mestu se zdi potrebno ponoviti del sklepnih ugotovitev Cvetko Orešnikove, ko argumentira slovenskost Brižinskih spomenikov:

»[...] Gre na eni strani za pojav t. i. rotacizma v primeru *tere*, ki kaže na verjetno (zahodno)-južnoslovanski izvor, ter na drugi strani za razvoj **dj > j*, ki prav tako kaže v isto smer. V kombinaciji z ohranjenim arhaizmom *dl*, pojavom kontrahiranih oblik in (v manjši meri drugih inovacij, ki se dobijo tudi širše) ter zlasti z domnevno že izpeljanim akentskim premikom tipa *ôko > okô*, na katerega je ob analizi Brižinskih spomenikov z argumenti opozorila J. Gvozdanović, je mogoče dokaj zanesljivo domnevati (zahodno)južnoslovanski izvor Brižinskih spomenikov, medtem ko bi izpeljani cit. naglasni premik sam zase predstavljal tudi ekskluzivno slovensko izogloso. Primerno interpretiran sistem povezave cit. inovacij in ohranjenih značilnih arhaizmov, kakor so predstavljeni v Ramovševem uvodu v kombinaciji z domnevanim akentskim premikom ter zgodovinskimi dejstvi, dokaj zanesljivo potrjujejo tezo, da Brižinski spomeniki v svoji ohranjeni redakciji predstavljajo slovenske tekste. Glede na njihovo datacijo je seveda razumljivo, da so razločevalne poteze maloštevilne in jih je treba upoštevati kot sistem.«⁵⁵

2.3 Upoštevajoč načelo Occamove⁵⁶ britve *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*, lahko torej na osnovi fonoloških inovacij za čas okrog leta 1000 ugotovimo jezikovno skupnost, iz katere so se razvile današnja slovenščina,

⁵¹ Greenberg 2000: 117 ss. = 2002: 130 ss.

⁵² O možnih ostankih te glasovne skupine v romunski izposojenki *mocirlă* glej Cvetko Orešnik 1993.

⁵³ O problematiki Cvetko Orešnik 1996: 195.

⁵⁴ Ramovš 1936: 46 ss.; Greenberg 2000: 81 = 2002: 91 s.

⁵⁵ Cvetko Orešnik 1996: 198 s.

⁵⁶ Pisavo s *cc* povzemam po Glonarju 1933: 140.

kajkavščina in čakavščina, če pa k tem spremembam prištejemo še zametke nadaljnjih fonoloških inovacij, predvsem asimilacijo $tv > t$ in že morebitni pomik cirkumfleksa, oba opisana arhaizma in leksikalne, predvsem lastnoimenske posebnosti, lahko iz te skupnosti že razberemo izločanje njenega severozahodnega, samo slovenskega dela. Sodobno primerjalno jezikoslovje in dialektologija za slovenščino izhajata iz idioma, ki ga zdaj imenujeta izhodiščno splošno-slovensko stanje, saj lahko samo s pomočjo tega izhodišča uspešno ugotavljata natančne poteke nadaljnjih jezikovnih sprememb. Izhodiščno splošno-slovensko stanje je seveda abstrakcija, ki približno ustreza dejanskemu stanju slovanskega idioma 10.–11. stoletja na področju današnje Slovenije in severno ter zahodno od nje. Abstrakcija kot metodološka nujnost⁵⁷ torej obsega kontinuum tukajšnjega slovanskega idioma, pri čemer vemo, da se je ta v navedenem času spreminjal in da se ni govoril enako na celotnem obravnavanem prostoru. Vanj so vključene vse inovacije, ki so zajele celotni slovenski prostor (torej od kajkavskih in čakavskih meja do meja romanskih, bavarskih, zahodnoslovanskih, avarskih in kasneje madžarskih idiomov), ne glede na to, kdaj točno do 10.–11. stoletja so se izvršile (*terminus ad quem* je slovenski pomik cirkumfleksa), in ne glede na to, v katerih slovanskih idiomih⁵⁸ so še poznane. Vključeni so tudi arhaizmi, ki jih drugje (skoraj) ni, na leksikalni ravni pa še za ta prostor značilne lastno- in občnoimenske besede. Za izhodiščno splošno-slovensko stanje je treba npr. domnevati še obstoj obeh nosnih samoglasnikov, saj se njihovi refleksi v naših severozahodnih narečjih razlikujejo od refleksov preostalih e-jevskih in o-jevskih glasov.⁵⁹ To izhodiščno stanje se razlikuje od izhodiščnega kajkavskega in čakavskega stanja. V izhodiščni kajkavščini npr. nosni o sovpaše s samoglasniškim l , nosni e pa z ustnim e . V čakavščini nosni o sovpaše z u , nosni e pa kakor v kajkavščini z ustnim. Izhodiščno slovensko stanje obsega tudi nekaj naglasnih posebnosti, od katerih navajava samo dve.

2.3.1 Pomik splošno-slovanskega cirkumfleksa na prvi desni zlog se je vršil v več valovih, najmanj treh. Najprej je prišlo do pomika s polglasnika, ki je kasneje odpadel (*stō*). To je skupna splošno-slovanska inovacija. Naslednji val, ki je (skoraj) samo slovenski⁶⁰ in skupen (skoraj) vsem slovenskim narečjem,⁶¹ zajame pomik cirkumfleksa na izglasni zaprti zlog (*kokôš*, *golôb*), zadnji val, ki verjetno ne doseže nekaterih severovzhodnih, kajkavščini sosednjih govorov, pa pomik na odprti zlog

⁵⁷ Celo v današnji dialektologiji se ni mogoče izogniti abstrakcijam idiomov, saj je tudi posamezno narečje zgolj abstrakcija. Tako npr. dolensko narečje dejansko ne obstaja, temveč obstaja npr. šentruperški govor kot del vzhodnodolenjskega podnarečja dolenskega narečja slovenskega jezika (V. Smole, ustno).

⁵⁸ Izjema so splošno-slovanske inovacije.

⁵⁹ Rigler 2001: 18.

⁶⁰ Izjema je nekaj obrobni kajkavskih govorov.

⁶¹ Sporna izjema je rezijansko narečje, za katero se večinsko domneva, da je sodelovalo pri naglasnem pomiku in da je današnje stanje posledica kasnejšega umika in analognih izravnjav. Ohranitev nepomaknjene naglasa v rezijanščini zagovarja npr. Greenberg 2000: 105 = 2002: 117.

(*okô*). Pojav v njegovem drugem in tretjem valu datirajo v 10.–11. stoletje.⁶² Po mnenju hrvaške jezikoslovke Jadranke Gvozdanović, ki pa ni splošno sprejeto, naj bi bil pomik že razviden iz nekaterih zapisov v Brižinskih spomenikih.⁶³

2.3.2 Umik naglasa s kratkega izglasnega samoglasnika na dolgi samoglasnik predzadnjega zloga (*zvezda, duša, vino*). Pojav, ki zajame vse slovensko ozemlje, vendar ne seže niti na kajkavsko niti na čakavsko, datirajo v 12. stoletje. Da gre za zelo star pojav, govori tudi dejstvo, se je izvršil pred skrajšavo dolgih prednaglasnih samoglasnikov.⁶⁴

2.3.3 Navedena dva pojava sta prva v nizu specifičnega razvoja slovenskega vokalizma, za katerega sta značilni svojska odvisnost samoglasniške kvalitete od kvantitete⁶⁵ in z naglasnim mestom pogojena samoglasniška dolžina.⁶⁶

2.3.4 Razlike med jugovzhodnimi slovenskimi narečji in sosednjo kajkavščino ali jugozahodnimi slovenskimi narečji in sosednjo čakavščino bi na prvi pogled lahko zaznali kot narečne razlike, saj je komunikacija med organskimi govorcami z obeh strani jezikovne meje mogoča še danes. Po drugi strani pa na isti prvi pogled prekmurskega in slovenskega istrskega narečja ne bi bilo mogoče pripisati istemu jeziku, saj se Prekmurec in Istran, če spregovorita vsak v svojem narečju, ne moreta sporazumeti. Pa vendar si prekmursko in istrsko narečje delita več starih skupnih pojavov kot vsako od teh slovenskih narečij s sosednjima kajkavskim oz. čakavskim. Iz jezikovnozgodovinskih razlogov je torej upravičeno prištevati prekmurščino in istrščino k slovenskemu, kajkavščino in čakavščino pa k hrvaškemu jeziku, kot ta termin razumemo danes.⁶⁷ Idiome enega jezika od idiomov sosednjega sorodnega jezika ločuje snop izoglos,⁶⁸ za katerega je bilo upoštevanje zgodovinske okoliščine ugotovljeno in dogovorjeno, da predstavljajo jezikovno mejo. Projekcija današnjega stanja v čas nastanka Brižinskih spomenikov, ki se zdi na prvi pogled upravičena z golj s potrebo po utemeljevanju zgodovinskosti slovenskega jezika in posledično naroda, si pridobi pravico do obstoja z dejstvom, da jezik vzhodnoalpskega prostora okrog leta 1000 že nakazuje jezikovni razvoj, ki se je lahko nadaljeval le v slovenskih narečnih kontinuumih, ne pa tudi v drugih slovanskih, niti ne v nam

⁶² Ramovš 1950: 510, 513; Greenberg 2000: 105 ss. = 2002: 117 ss. Dokončni terminus ante quem je sicer 12. stoletje. Pomik je namreč starejši od bavarske diftongizacije dolgega *i*, ki je listinsko potrjena v 12. stoletju, saj bi ga sicer pričakovali tudi v primeru *likof* (Ramovš 1936: 55).

⁶³ Gvozdanović 1989: 49, pravi: »2. sloj karakterističan za vrijeme nastanka sačuvanog prijepisa, u kojem je denazalizacija refleksa *o* u poslijeakcenatskim slogovima bila prisutna, akcenat je povučen s medijalnog slabog jera, i progresivni akcenatski pomak s inicijalnog slabog jera i inicijalnog silazno akcentuiranog vokala na vokal u slijedećem slogu već je bio prisutan.«

⁶⁴ Ramovš 1950: 511; Greenberg 2000: 120 s. = 2002: 133.

⁶⁵ Odvisnost samoglasniške kvalitete od kvantitete je sicer v jezikih pogost pojav. V drugačni obliki je znana tudi v kajkavščini in vzporedno v nekaterih čakavskih govorih.

⁶⁶ Ramovš 1936: 61.

⁶⁷ Jezik je zgodovinsko jezikoslovno bolj ali manj upravičena skupina organskih idiomov.

⁶⁸ Snope starejših izoglos, ki delijo severozahodne južnoslovanske idiome, navaja Greenberg 2000: 50 = 2002: 56.

najbližjem kajkavskem in čakavskem. Razlike med temi idiomi tedaj resda še niso bile velike, so pa bile za nadaljnji razvoj že usodne.

2.4 Vendar tu ne gre toliko za vprašanje, kakšen je bil obravnavani idiom, temveč kateri. Upošteva je teritorialno načelo je bil alpskoslovanski, upošteva je primerjalnojezikoslovno in kulturnozgodovinsko pa staroslovanski. Kot tak se je razlikoval od sosednjega kajkavskega, čakavskega in češko-moravsko-slovaškega. Njegov današnji kontinuum so narečja slovenskega jezika, točneje rečeno, del slovenskih narečij. Problem poimenovanja jezika slovanskega prebivalstva v vzhodnih Alpah na prelomu prvega tisočletja spominja na vprašanje, ali je res, da se je moja⁶⁹ stara mati rodila leta 1892. Ko se je rodila, namreč še ni bila moja stara mati, saj je to postala šele v svojem kontinuumu, katerega prvi nujni korak je bil rojstvo mojega očeta (ki takrat še ni bil moj oče), drugi pa, da sem se rodil jaz. Leta 1892 je nosila drugačen priimek kot v času mojega rojstva, pa vendar je ohranila svojo identiteto od takrat, ko je kot majhne deklice verjetno niti sosedje niso zanesljivo razločevali od njenih sestra, pa vse do svoje smrti v času moje mladosti. Navedena figura je sicer videti kot metafora, vendar je v resnici sinekdoha, *pars pro toto*. Kontinuiteta nekega naroda je mnogokratni zmnožek primerljivih odnosov: število udeleženih oseb je treba pomnožiti z milijonom, število generacij od časa zapisa Brižinskih spomenikov pa je štirideset in ne tri, ki so zaobsežene v sinekdohi. Tako kot ni sporno reči, da se je moja stara mati rodila leta 1892, tudi ne more biti sporno, da je idiom, ki se je na prelomu prvega tisočletja govoril v vzhodnih Alpah, starejša stopnja slovenskega kontinuumu, in sicer ne glede na to, ali ga imenujemo prvotna slovenščina, stara slovenščina, alpska slovanščina ali izhodiščno splošnoslovensko stanje, in ne glede na to, kako so ga imenovali sodobniki.⁷⁰ Tudi če so sodobniki poznali več slovanskih idiomov tistega časa, niso bili občutljivi za razmeroma majhne razlike v fonoloških sistemih⁷¹ in morda nekoliko večje na manj stabilnih jezikovnih ravneh, saj so primerljive razlike opažali tudi v drugih organskih, predvsem romanskih in nemških idiomih, pa tudi v govorjenih različicah srednjeveške latinščine. Zato so bili nagnjeni k posploševanju in spregledovanju

⁶⁹ Mišljena je stara mati soavtorja M. S., zato so ustrezne zaimenske oblike navedene v ednini.

⁷⁰ Dejstvo, da se različni slovanski idiomi zgodnjega srednjega veka v pisnih virih omejnajo s kolektivnimi poimenovanji *slověnskŭjъ językŭ*, *Slavonica lingua*, *lingua Sclavanisca*, *Windische Sprache* ipd., ima Štih 2011: 25 ss., za dokaz o obstoju enega samega slovanskega jezika tistega časa od Egeja do Alp in od tod do Dnepra, katerega notranje razlike naj bi pojmovali kot razlike med narečji. Tu je treba poudariti, da je razlikovanje med jeziki in narečji izrazilo sodobno pojmovanje, ki se je lahko začelo uveljavljati šele s pojavom standardizacije in nastankom knjižnih jezikov, pri nas torej v 16. stoletju. V izogib tej dvojnosti, s katero je zaznamovan sodobni pomen besede *jezik*, se za organski jezik določenega prostora in časa v tem sestavku uporablja beseda *idiom*.

⁷¹ Tako npr. niti Konstantin in Metod očitno nista bila pretirano pozorna na razliko med refleksom splošnoslovanskega *t'* v njunem solunskem govoru, ki se je glasil *št*, in v češko-moravsko-slovaškem idiomu, kjer se je glasil *c*, kaj šele, da bi se te razlike zavedal cesar Mihael III., ki ju je na Moravsko poslal, rekoč: »Vidva sta namreč Solunčana, a Solunčani vsi čisto slovansko govore« (prevod citata naveden po Štihu 2011: 25).

za tisti čas nepomembnih razlik. Razlik, ki so v kontinuiranih razvojih naslednjih stoletij privedle do jezikovnih skupnosti, kot jih poznamo danes.

2.5 Drugi del tega sestavka, ki prinaša najočitnejše zaznavni trdojedni del jezikoslovne argumentacije, lahko sklenemo z naslednjimi ugotovitvami, ki jim danes ne nasprotuje tako rekoč noben jezikoslovec. (1) Slovanski jezik v vzhodnih Alpah se v času poselitve ni pomembno razlikoval od jezika drugih slovanskih plemen. (2) V naslednjih stoletjih se nekaj jezikovnih inovacij še razširi po vsem slovanskem svetu (tako iz praslovenskega nastane splošnoslovanski jezik), kasneje se izoglose vse bolj ožijo, tako da posamezne inovacije zajemajo vse manjše jezikovne prostore. (3) Iz splošnoslovenskega jezika 7. in 8. stoletja se polagoma izdvajajo narečni kontinuumi, zamejeni z izoglosami in njihovimi snopi, tako da mlajše globinske inovacije nekega kontinuumu, kot so npr. spontane glasovne spremembe, praviloma ne segajo več prek meja snopov. (4) Sodeč po jezikovnih inovacijah, ki so se odvijale do in v času zapisa Brižinskih spomenikov, je bilo ugotovljeno, dokazano in večinsko sprejeto, da te inovacije predstavljajo sistem, ki ga lahko prepoznamo samo v zgodnjem kontinuumu slovenskega jezika. Alpskoslovanski kontinuum se na prelomu prvega tisočletja že razlikuje od najbližjega kajkavskega in čakavskega. Dokazljive razlike med njimi so v tem času sicer še maloštevilne, vendar že usodne za nadaljnje razvoje navedenih idiomov.⁷² (5) Slovanski kontinuum

⁷² Štihova trditev (Štih 2011: 23) »Čeprav se mnenja jezikoslovcev ponekod med seboj zelo razlikujejo, je kljub temu na podlagi povedanega možno povzeti, da naziranje, po katerem je bil v zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah že govoren *poseben slovanski jezik*, pa naj ga imenujemo slovenski, praslovenski, staroslovenski ali pa alpskoslovanski, jezikoslovno ni utemeljeno« ni točna. Ko današnje jezikoslovje preučuje jezikovne idiome obravnavanega časa in prostora, govori o narečnih kontinuumih, ne o jezikih, saj snopi izoglos za razčlenitev po jezikih tedaj še niso bili dovolj izraziti. Vsi jezikoslovci se strinjajo, da se je slovanski kontinuum v vzhodnih Alpah na prelomu tisočletja razlikoval od drugih slovanskih kontinuumov, razhajanja so le v vrednotenju teh razlik in v natančnejšem arealnem razmejevanju. Alpskoslovenskega idioma vsaj v sodobnem času nihče ne imenuje praslovenščina, ker bi bilo tako poimenovanje z jezikoslovnega stališča zares neutemeljeno, česar pa ne bi mogli trditi za poimenovanje stara slovenščina, čeprav se je ta narečni kontinuum v danes neugotovljivih ali težko dokazljivih podrobnostih verjetno (že) razlikoval od sočasnega panonskoslovenskega. Pri Štihovi uporabi jezikoslovnih mnenj o obravnavani problematiki izrazito zbode v oči ekstenzivno in izbrano navajanje pogledov iz Kronsteinerjevih del, ki v slavistiki niso bila večinsko sprejeta, in enega s temi pogledi soglasnega Pohlavega navedka (Štih 2011: 23, k op. 70 spadajoče besedilo), ne pa tudi številnih splošneje sprejetih jezikoslovnih del, ki imajo jezik Brižinskih spomenikov za staro slovenščino, niti kasnejših Pohlavih bolj poglobljenih del, iz katerih je očitna sprememba njegovega pogleda na obravnavani idiom, saj ga imenuje alpska slovanščina ali stara slovenščina, njegov koroški del pa karantanščina, ki jo pojmuje kot staroslovensko narečje. Za nameček pa Kronsteiner sploh ni tako radikalen, kot bi lahko sklepali iz Štihovega povzemanja njegovih pogledov. V članku o slovenskosti Brižinskih spomenikov Kronsteiner (Kronsteiner 1990: 106 s. = 113 s.) eksplicitno poudari svoje povsem sprejemljivo mnenje, da je alpska slovanščina južno od glavnega alpskega grebena, torej tisti del, v katerem so napisani Brižinski spomeniki, ena od predstopenj današnje slovenščine, točneje njenih koroških in štajerskih narečij, in da je jezik Brižinskih spomenikov kulturno- in jezikovnozgodovinsko mogoče označiti kot staroslovenski, da pa je ta jezik zmotno pripisovati stari slovaščini, stari hrvaščini ali stari bolgarščini (tj. stari cerkveni slovanščini bolgarskega tipa). Štihov navedek »/.../ v tem smislu je (Kronsteiner, op.

v vzhodnih Alpah nekako do leta 1050 torej stvarno utemeljeno lahko imenujemo alpska slovansčina, prvotna slovenščina, stara slovenščina ali izhodiščno slovensko stanje.⁷³ Upošteva je prakse pri drugih slovanskih in neslovanskih narodih, ki jezik svojih prvih zapisov označujejo zgolj s prilastkom 'stari', se zdi tudi za jezik Brižinskih spomenikov in sočasnih zapisov lastnih imen na Koroškem in severneje ter na Kranjskem najprimernejše poimenovanje stara slovenščina.⁷⁴ Ker nam pravico do tega poimenovanja priznavajo tudi tuji slavisti, ga ne bi bilo pametno zavračati. (6) Jezik Brižinskih spomenikov je del kontinuuma, ki ga izkazujejo zapisi slovanskih lastnih imen tega prostora od 8. stoletja dalje. Ta jezik je hkrati starejša razvojna stopnja istega kontinuuma, ki ga v svojih pojavnih oblikah med leti 1050 in 1550 imenujemo zgodnjeslovenski.⁷⁵ Ker je nosilec jezikovnega kontinuuma narod v etimološkem pomenu te besede, torej skupina ljudi, ki svojo bolj ali manj enotno govorico prenaša iz roda v rod in jo v vsaki generaciji nekoliko spremeni, iz navedenih dejstev in interpretacij nujno sledi sklep, da je severni del slovenskega naroda (skupaj s tamkajšnjim ponemčenim prebivalstvom) dejanski, tudi genetski naslednik ljudi, ki so v 7. in 8. stoletju tvorili slovansko skupnost kneževine Karantanije. (7) Endogeni jezikovni razvoj in tujejezični vplivi so skupaj s političnozgodovinskimi dejavniki v naslednjih stoletjih pripeljali na eni strani do izrazitejše narečne razčlenjenosti slovenskega jezikovnega prostora, na drugi pa

---

M. S.) na drugem mestu označil staroslovensko jezikovno področje za *quasi una fantasia*« (Štih 2011: 22) zbuja vtis, kot da se Kronsteiner norčuje iz domneve o staroslovenskem jezikovnem prostoru, kar nikakor ne ustreza resnici. Kontekst, iz katerega je vzeta navedena formulacija, je legenda h Kronsteinerjevemu shematskemu zemljevidu staroslovenskega jezikovnega prostora 8. stoletja (Kronsteiner 1997: 4). Njegov dodatek *quasi una fantasia* ni mišljen ironično, temveč izraža presenečenje nad Kronsteinerju lastnim prepričanjem, da je to področje poleg današnje Slovenije obsegalo še del današnje Furlanije, celotno, torej tudi avstrijsko Koroško in Štajersko, kajkavsko področje in del zahodne Madžarske. Nedvomni dokaz tako interpretirane Kronsteinerjeve misli odseva iz vsega njegovega večinoma visoko kakovostnega dela, ne nazadnje tudi iz (žal še neuresničene) napovedi izida druge izdaje njegovega prepisa in interpretacije Brižinskih spomenikov s spremenjenim, dvojezičnim naslovom »Die altslowenischen Texte von Freising / Staroslovenski freisingški teksti« v Kronsteiner 1990: 108.

⁷³ Ker v srednjem veku na Koroškem zabeleženo lastnoimensko gradivo izkazuje nekaj posebnosti, Pohl 2005: 130, predlaga, naj se ta jezik imenuje karantanski. Vendar Pohl v karantanskem jeziku (termin uporablja namesto zanj presplošne Ramovševe in Kronsteinerjeve opredelitve alpska slovansčina) ne vidi enega splošnoslovanskih narečij srednjega veka (kot mu napačno pripisuje Štih 2011: 25, op. 79), temveč enega staroslovenskih narečij (Pohl 2010: 67 s.; na str. 113 izrecno zapiše: »Diese Beispiele zeigen, dass die Sprache der österreichischen Ortsnamen slawischer Herkunft größtenteils einen altslowenischen Dialekt reflektiert, der von Ramovš als 'alpenslawisch' bezeichnet wurde.«). V karantanskem jeziku Pohl prepoznava jezik kneževine Karantanije (Pohl 2010: 68), ki jo opredeli kot prvo zgodovinsko državno tvorbo prednikov današnjih Slovencev (Pohl 2005: 130).

⁷⁴ Jezik Brižinskih spomenikov in sočasnih zapisov lastnih imen na Koroškem in Kranjskem imamo za staro slovenščino na osnovi enake argumentacije in torej z enako pravico, kakor se npr. v nemškem prostoru Notkerjevi spisi, Merseburška zagovora ali Muspillijeva dela razumejo kot starovisokonemški (za primerjavo se prijazno zahvaljujeva Heinzu D. Pohlju, ki jo je posredoval iz svojega še neobjavljenega dela).

⁷⁵ To poimenovanje je splošno in neproblematično, prim. argumentacijo zanj npr. v Mikhailov 1998: 13.

do debelejšega snopa izoglos na kajkavski in čakavski meji, ki je bila najkasneje v času konstituiranja knjižnih standardov prepoznana kot jezikovna meja.

3 Zaključek

3.1 Primerjalna metoda je grobo orodje, s katerim je pri rekonstrukciji jezika mogoče priti do velikih kosov sestavljanke. Sočasni pisni viri vsebujejo podporno dokazno gradivo za absolutno kronologijo in geografsko lokacijo, geolingvistika in sociolingvistika pa prispevata preciznejša orodja za interpretacijo zgodovinskih dokazov, kar vodi do bolj niansirane interpretacije podatkov. Za jezikovne inovacije so potrebne skupnosti; prednost se daje načinom sporazumevanja, ki imajo znotraj skupnosti večji prestiž. Sociolingvistične motivacije so kazalec identitete.

3.2 Ko ta po indukciji pridobljena spoznanja deduciramo na jezikovne razmere slovanskega idioma med Donavo in Jadranom ob prelomu prvega tisočletja in pri tem upoštevamo posredno in neposredno poznavanje obravnavanega jezikovnega kontinuuma, ugotavljamo, da število relevantnih razlik do preostalih slovanskih kontinuumov narašča premo sorazmerno z zemljepisno oddaljenostjo. S pomočjo primerjalne metode ugotovimo, da so se v slovanskih kontinuumih tega in bližnjih prostorov že izvršile ireverzibilne jezikovne inovacije, ki napovedujejo jezikovne razvoje v naslednjih stoletjih, tako da jih lahko opredelimo kot slovensko-kajkavsko-čakavski, štokavski in češko-moravsko-slovaški. Ta opredelitev je utemeljena s filološko in jezikoslovno interpretacijo ohranjenih besedil, lastnoimenskih glos in refleksi prevzetega, predvsem lastnoimenskega besedja. Meje, znotraj katerih so se izvršile te inovacije, kažejo na razmejitve med tedanjimi skupnostmi, ki so v prihodnjih stoletjih privedle do jezikovnih meja, kot jih razumemo danes. Te meje moramo pojmovati kot meje posameznih identitetnih skupnosti, saj si le na ta način lahko razložimo dejstvo, da se je prav na njih zgoščeval snop izoglos, ki predstavljajo občutnejše zarezne v narečnih kontinuumih, in sicer tako v smislu progresivnih inovacij in statičnih arhaizmov kakor tudi v smislu regresivnih pojavov, kot je npr. pojevanje rotacizma.

Literatura

- Andersen, Henning, 1985: Protoslavlic and Common Slavic – Questions of Periodization and Terminology. V: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 31–32, str. 67–82.
- Andersen, Henning, 1996: *Reconstructing Prehistorical Dialects. Initial Vowels in Slavic and Baltic.* (= *Trends in Linguistics, Studies and Monographs* 91). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Andersen, Henning, 1999: The Western South Slavic Contrast Sn. *sahniti* // SC *sahnuti*. V: *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 2, str. 47–62. [Dostopno na spletu: <http://hdl.handle.net/1808/857>]

- Bezljaj, France, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Tretja knjiga, P–S. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Birnbaum, Henrik, 1975: Slavisches Namengut aus dem frühmittelalterlichen bayerischen Raum. Das Zeugnis des Salzburger Verbrüderungsbuches und des Placitum von Buchenau (Vorläufige Mitteilung). V: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 21, str. 4–42. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Blažević, Zrinka, 2008. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Brubaker, Rogers, 2006. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press.
- Curta, Florin, 2001: Pots, Slavs, and Imagined Communities: Slavic Archaeologies and the History of the Early Slavs. V: *European Journal of Archaeology* 4/3, str. 367–384.
- Curta, Florin, 2004: The Slavic Lingua Franca (Linguistic Notes of an Archeologist Turned Historian). V: *East Central Europe* 31/, 2004, str. 125–148.
- Cvetko Orešnik, Varja, 1989: Slovenskost Brižinskih spomenikov in nekatere noveje hipoteze o njih. V: Jože Toporišič (ur.). *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi : mednarodni simpozij v Ljubljani od 29. junija do 1. julija 1988 (= Obdobja, 10)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Cvetko Orešnik, Varja, 1993: Kritische Sicht der Literatur über die (südslawische) Entsprechung der Gruppe *tl/dl unter spezieller Berücksichtigung des Rumänischen *mocirlă*. V: *Linguistica* 33, str. 35–48. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Cvetko Orešnik, Varja, 1996: K Isačenkovemu poskusu zavrnitve Ramovševih argumentov za slovenskost Brižinskih spomenikov. V: Janko Kos, Franc Jakopin in Jože Faganel (ur.), *Zbornik Brižinski spomeniki*, str. 193–202. Ljubljana, Trst: SAZU, ZRC SAZU in Mladika.
- Eckert, Penelope, 2000: *Linguistic Variation as Social Practice: The Linguistic Construction of Identity in Belten High (= Language in Society 27)*. Oxford: Blackwell.
- Flanigan, Beverly O. in Franklin P. Norris, 2000: Cross-Dialectal Comprehension as Evidence for Boundary Mapping: Perceptions of the Speech of Southeastern Ohio. V: *Language Variation and Change* 12, str. 175–201.
- Glonar, Joža, 1933: *Poučni slovar*. II. del, L–Ž. Ljubljana: Umetniška propaganda.
- Grdina, Igor, 1993: Paleografska in historična problematika. V: France Bernik, Jože Faganel, Bogo Grafenauer, Franc Jakopin, Janko Kos, Tine Logar, Boris Paternu, Marijan Smolik (ur.), *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*, str. 16–27. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Grdina, Igor, 1993a: Raziskovanje in bibliografija Brižinskih spomenikov. V: France Bernik, Jože Faganel, Bogo Grafenauer, Franc Jakopin, Janko Kos, Tine Logar, Boris Paternu, Marijan Smolik (ur.), *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*, str. 154–160. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- Greenberg, Marc L., 1999: Multiple Causation in the Spread and Reversal of a Sound Change: Rhotacism in South Slavic. V: *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 2, str. 62–76. [Dostopno na spletu: <http://hdl.handle.net/1808/803>]
- Greenberg, Marc L., 2002: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.
- Greenberg, Marc L., 2004: Sifting the Evidence for the Reconstruction of Pannonian Slavic. V: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, 46/1–2, str. 213–220.
- Greenberg, Marc L., 2007: Phonetic Evidence for the Development of the ‘Acute’ Tone in Slavic. V: Mate Kapović in Ranko Matasović (ur.), *Tones and Theories: Proceedings from the International Workshop on Balto-Slavic Accentuation*, str. 95–108. Zagreb.
- Gvozdanović, Jadranka, 1989: O akcentu i vokalskom kvalitetu u Brižinskim spomenicima. V: *Slavistična revija* 37, str. 39–49. Maribor: Obzorja.

- Haas, Mary R., 1970: Historical Linguistics and the Genetic Relationship of Languages. V: Thomas A. Sebeok (ur.), *Current Trends in Linguistics*, Vol. 1, str. 113–154.
- Hamm, Josip, 1966: Adhortatio ad poenitentiam. V: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 344, Odjel za filologiju 14. Zagreb: JAZU.
- Holzer, Georg, 1996: Zu Lautgeschichte und Dialekten des mittelalterlichen Slavischen in Österreich. V: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 42, 81–110. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Holzer, Georg, 2007: *Historische Grammatik des Kroatischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Isačenko, Aleksander V., 1943: *Jazyk a pôvod frizinských pamiatok*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.
- Kamusella, Tomasz., 2001: Language as an Instrument of Nationalism in Central Europe. V: *Nations and Nationalism* 7/2, str. 235–251.
- Kopečný, František, Vladimír Šaur, Václav Polák, 1980: *Etymologický slovník slovanských jazyků, 2. Spojky, částice, zájmena zájmenná adverbia*. Praga: Academia.
- Kos, Franc, 1906: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Druga knjiga (l. 801–1000). Ljubljana: Leonova družba.
- Kranzmayer, Eberhard, 1958: *Ortsnamenbuch von Kärnten* II. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Klagenfurt.
- Kronsteiner, Otto, 1975 = 1981: *Die alpenslavischen Personennamen*. 1. Auflage (1975), 2. unveränderte Auflage (1981). Wien: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung.
- Kronsteiner, Otto, 1982 = 1984: *Die slowenischen Namen Kärntens. Slovenska imena na Koroškem*. Mit einer Einleitung von Heinz Dieter Pohl. Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 1. Salzburg: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung.
- Kronsteiner, Otto, 1990: Zur Slowenizität der Freisinger Denkmäler und der alpslawischen Orts- und Personennamen = O slovenskosti Brižinskih spomenikov in alpskoslovanskih krajevnih in osebnih imenih. V: *Die Slawischen Sprachen* 21, str. 105–114. Salzburg: Institut für Slawistik der Universität Salzburg.
- Kronsteiner, Otto, 1997: Wem gehören die Freisinger Denkmäler heute? V: *Die slawischen Sprachen* 53, str. 4. Salzburg: Institut für Slawistik der Universität Salzburg.
- Lowenthal, David, 1985: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lunt, Horace G., 1996: Proto-Slavic or Common Slavic versus Pan-Slavic. Morpho-lexical Puzzles of Early Slavic Written Dialects: I. *Slověnji*, II. *prosьba*, II. (a) vy (b) vyniti vynide. V: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 41, str. 279–298.
- Lunt, Horace G., 1997: Common Slavic, Proto-Slavic, Pan-Slavic: What are we Talking About? V: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 41, str. 7–67.
- Mikhailov, Nikolai, 1998: *Frühslowenische Sprachdenkmäler. Die handschriftliche Periode der slowenischen Sprache (XIV. Jh. bis 1550)*. Amsterdam, Atlanta GA: Editions Rodopi B. V.
- Mufwene, Salikoko S., 2001: *The Ecology of Language Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nichols, Johanna, 1993: The Linguistic Geography of the Slavic Expansion. V: *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists, Bratislava, August–September 1993: Literature. Linguistics. Poetics*, ur. Robert A. Maguire in Alan Timberlake. Columbus: Slavica.
- Pohl, Heinz Dieter, 2005: Die *Slavia submersa* in Österreich: Ein Überblick und Versuch einer Neubewertung. V: *Linguistica* 45, str. 129–150. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Pohl, Heinz Dieter, 2010: *Unsere slowenischen Ortsnamen – Naša slovenska krajevna imena*. Klagenfurt: Hermagoras = Celovec: Mohorjeva.
- Peti-Stantić, Anita, 2008: *Jezik naš i/li njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. Zagreb: Srednja Europa.

- Ramovš, Fran, 1936: *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I. Ljubljana: Akademsko založba.
- Ramovš, Fran in Milko Kos, 1937: *Brižinski spomeniki. Uvod, paleografski in fonetični prepis, prevod v knjižno slovenščino, faksimile pergamentov*. Ljubljana: Akademsko založba.
- Ramovš, Fran, 1950: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. V: *Zbrano delo*. Druga knjiga. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana: SAZU.
- Richards, Ronald O., 2003: *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian* (= *UCLA Indo-European Studies*, vol. 2). Los Angeles: UCLA.
- Rigler, Jakob, 2001: *Zbrani spisi* 1. Uredila Vera Smole. Ljubljana: Založba ZRC.
- Schaller, Helmut, 2002. *Der Nationalsozialismus und die slawische Welt*. Regensburg: Friedrich Pustet.
- Schallert, Joseph in Marc L. Greenberg, 2007: The Prehistory and Areal Distribution of Slavic *gьlčeti 'Speak'. V: *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 6, str. 9–76. [Dostopno na spletu: <http://hdl.handle.net/1808/4398>]
- Scollon, Ronald in Suzanne B. K. Scollon, 1979. *Linguistic Convergence: An Ethnography of Speaking at Fort Chipewyan, Alberta*. New York, San Francisco, and London: Academic Press
- Snoj, Marko, 2007. U slavicisti odavno postoji naziv crnogorski. *Pobjeda*, 20. avgust 2007. [Dostopno na spletu: <http://www.pobjeda.co.me/citanje.php?datum=2007-08-20&id=124322>]
- Šivic-Dular, Alenka, 1987: O dosedanjem preučevanju slovenske lingvogeneze. V: Šivic-Dular, Alenka (ur.). *23. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1987, str. 53–67.
- Štih, Peter, 2011: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja). V: *Zgodovinski časopis* 65, št. 1–2 (143), str. 8–51. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Troubetzkoy, Nikolai, 1922: Essai sur la chronologie de certain faits phonétiques du slave commun. V: *Revue des Études slaves* 2, str. 217–234. Paris: Institut d'études slaves.
- Trubar, Primož 1555: *Ta Evangelii Svetiga Matevsha*. Ponatis: (1993) Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Voegelin, C. F. in Zellig S. Harris, 1951: Methods for Determining Intelligibility among Dialects of Natural Languages. V: *Proceedings of the American Philosophical Society* 95/3, str. 322–329.
- Wolff, Hans, 1959. Intelligibility and Inter-Ethnic Attitudes. V: *Anthropological Linguistics* 1/3, str. 34–41.

SUMMARY

On the Language of the Medieval Slavic Population in the Area between the Danube and the Adriatic (from a Linguistic Perspective)

Marko Snoj and Marc L. Greenberg

The essay responds to historians and archaeologists using linguistic data to enrich or justify their explanations about populations in the past, focusing on the language of the Slavic population between the Danube and the Adriatic Sea at the turn of the first millennium AD and its differentiation from the languages of other groups of Slavs for the purpose of clarifying both the precepts and practice of historical and comparative linguistics as well as demonstrating the intricate argumentation needed to draw conclusions from the linguistic data. As such, the article

attempts to contribute to a better understanding of linguistic reconstruction, relying not just on the comparative method, but on the application of other methods, including the insights of geo and sociolinguistics.

The authors take a post-modernist perspective, meaning that as scholars they are and should be aware of their own historical viewpoint; thus, following Benedict Anderson's view of the nation as an imagined community, historical linguists (and others) must avoid the pitfall of blithely projecting the imagined communities of the nineteenth, twentieth, or twenty-first centuries onto the past. While this means that a speech community and an ethnicity (the latter being a mental construct) are matters of a different order, it does not mean that they are unrelated. Rather, linguistic innovation, reflected in the rise of isoglosses, is an index of group formation. It remains for linguistics, anthropologists, historians, and archaeologists to interpret this complex relationship.

Part of the confusion in using the results of historical linguistic interpretation comes from traditional professional jargon, which is used with heterogeneous meanings even inside the linguistic field, leaving open the possibility of (understandable, if regrettable) misapprehension outside of it. Thus, terms like "Proto-Slavic" and "Common Slavic," which can refer variously to periodization with or without regard to internal dialect differentiation, might lead an external observer to assume that the language was uniform before the appearance of "national" languages.

The view from within the linguistic field has become more sophisticated with time. While the use of the comparative method of the nineteenth century is still a valid and central tool for linguistic reconstruction, additional tools add much more subtlety to linguistic reconstruction. In particular, advances in sociolinguistics help us to consider not just language change as a process, but one in which speakers shape language in relation to their group identity. An illustration of this is the example of "rhotacism" in South Slavic languages. The comparative method indicates a uniform conditioned change of $\check{z} > r$ throughout the South Slavic area by the 11th c. AD. By the 14th century, however, in most lexical categories in which the change occurred, it was reversed in South Slavic speech communities associated with the Byzantine confessional style and reinforced in those associated with the Roman rite. Such para-comparative techniques can also help linguist dig further into the past. So, for example, an early phono-semantic innovation **gьlčěti* : **mьlčěti* 'make noise' : 'be silent' > 'speak' : 'be silent' was carried from an emergent dialect of (pre-migration) Proto-Slavic and is now distributed in three disparate regions – central Russia, central Bulgaria, and north-eastern Slovenia.

Philology, too, has its contribution to make to understanding speech communities as communities of practice as oral traditions yield to written ones. We note, for example, a promising trend in the literature which investigates the process of written traditions that require the intervention of individuals and groups that over time negotiate the features of emergent literary languages, e.g., Trubar's awareness of a coherent reading public for his liturgical translations and "Illyrianism" before the Illyrian movement, which precede the appearance of modern European national languages of the nineteenth century.

The second half covers the primarily phonological linguistic innovations in the relevant geographical space up to the end of the first millennium AD. From the Freising Folia and contemporary onomastic data we learn that this language had by then carried through these innovations: (1) liquid metathesis, (2) the change $d' > j$ (3) the change $t' > k'$ (or even $č$), (4) contraction, (5) fronting of $y > i$ (except after labials) and that the following processes were underway: (6) assimilation of $tv > t$, (7) rhotacism, as well as, possibly, (8) the forward shift of the Proto-Slavic circumflex; moreover, we find in this language an important archaism, i.e., (9) the retention of the consonant cluster *dl*. Though the majority of these processes are common to at least the Kajkavian and Čakavian dialect continuum, innovations (6), (8), as well as the archaism (9) are exclusive to Slovene. The differential features between Slavic idioms around the year 1000, which must be understood as parts of systems, were few in number – as one would expect – yet they were irreversible and thus decisive in that they determine a speech territory from which Slovene dialects, and not others, were to develop, as further philological evidence also affirms. From this evidence the conclusion follows that the Freising Folia and contemporary onomastic evidence belong to the Slovene linguistic continuum, for which reason the term Old Slovene is warranted. The terminology is based on (1) the general practice of naming the oldest evidence

of a particular idiom with the name of the present-day language that continues it, adding the qualifier “Old”; (2) the linguistically determined fact that only today’s Slovene dialects could develop from the idiom in question; and (3) the consensus of linguists that crystallized through debates in the second half of the 20th century, the principal ones being adduced in the article.

Our knowledge of a past idiom in time and space is founded on a comparative linguistic analysis of extant texts and other linguist material, enriched by the results of geo and sociolinguistics, which permit a more nuanced interpretation of the facts. Since the appearance of linguistic innovations require a community in which such innovations carry prestige value, it follows from our analysis the synthesis that in the relevant time and space there was a community with its own identity that as such had differentiated itself from other, neighboring Slavic communities, i.e., Štokavian and Czech-Moravian-Slovak as well as, to a lesser extent, Kajkavian and Čakavian. At the frontiers of these communities of identity in the following centuries isoglosses continued to bundle, representing ever more palpable disjunctures in the dialect continuum; these may be innovations of a progressive nature, static archaisms, or even regressive phenomena, such as the reversal of rhotacism. At the time of the cultivation of standard languages, the borders of these communities of identity were recognized as the linguistic borders.

Peter Štih

Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih

UDK 34(09):930:94(436.5=163)

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 306–343, cit. 132

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Razprava poskuša pokazati, kako se predstave, ki jih ima javnost o ustoličevanju koroških vojvod, razlikujejo od dejanskega stanja v zgodovini, kjer kljub dolgi znanstveni tradiciji ostaja še vedno odprta cela vrsta vprašanj. Glavni razlog za takšno stanje je povezan s skromnimi viri, ki so bili zelo različno ocenjeni, od tega pa je bila v največji meri odvisna tudi interpretacija izvora, razvoja in pomena obreda ustoličevanja skozi stoletja. Na koncu je obravnavano razumevanje ustoličevanja koroških vojvod pri Slovencih, ki v njem vidijo izraz svoje nekdanje zgodnjerednevske državnosti in razumejo posledično knežji kamen kot enega od najpomembnejših simbolov svoje zgodovine, zaradi česar prihaja do ponavljajočih se sporov z avstrijskimi sosedi na Koroškem, ki razumejo knežji kamen prvenstveno kot spomenik koroške zgodovine.

Ključne besede: ustoličevanje koroških vojvod, knežji kamen, Karantanija, Koroška, Slovenci.

UDC 34(09):930:94(436.5=163)

ŠTIH Peter, Ph.D., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

The Enthronement of the Dukes of Carinthia between History and Imagination: Issues of Its Tradition, Development, and Course, and Its Perception by the Slovenes

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 306–343, 132 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The study discusses how the notions held by the general public about the enthronement of the Dukes of Carinthia differ from the position of historiography where, in spite of its long scientific tradition, a number of related issues remain unsolved. This is largely due to scarce sources that have been differently evaluated, which largely resulted in different interpretations of the origin, development, and significance of enthronement ceremonies through the centuries. The final segment of the study discusses how the enthronement of the dukes of Carinthia is understood by the Slovenes, who perceive it as an expression of their former Early Medieval statehood, and consequently interpret the Prince's Stone as one of their most significant historical symbols. This has led to repeated disputes with their Austrian neighbors in Carinthia, who understand the Prince's Stone primarily as a symbol of Carinthian history.

Key Words: enthronement of the dukes of Carinthia, the Prince's Stone, Carantania, Carinthia, Slovenes

Uglaševanje¹

Sodobno zgodovinopisje se že več kot stoletje intenzivno ukvarja z vprašanjem ustoličevanja koroških vojvod. V tem času je nastala že skoraj nepregledna in komaj obvladljiva množica raziskav.² Podpisali so jih številni ugledni in zaslužni raziskovalci preteklosti, ki so velikokrat z občudovanja vredno erudicijo in prodornostjo poskušali rešiti enega »ključnih problemov koroške zgodovine.«³ A kljub temu da je bil v tej dolgi znanstveni tradiciji in diskusiji rešen marsikateri problem, ostaja brez jasnih ali enoznačnih odgovorov še vedno cela vrsta temeljnih vprašanj. Glavni razlog za takšno stanje je povezan z viri za ustoličevanje koroških vojvod, kjer – zlasti velja to za tri ključne vire iz poznega srednjega veka, ki edini natančneje opisujejo sam potek obreda in o katerih bo več govora v nadaljevanju – obstajajo različna mnenja o njihovem kronološkem zaporedju in posledično tudi o njihovi medsebojni odvisnosti ter vrednosti. Takšno stanje, kjer so različni raziskovalci različno ocenjevali in vrednotili ključne vire, je imelo za posledico tudi zelo različne interpretacije obreda samega, njegovega poteka in razvoja.

V tem okviru je treba opozoriti še na eno hipoteko, ki dodatno bremeni raziskave, povezane z ustoličevanjem koroških vojvod. Gre za problem poznavanja in posledično recepcije slovenske historiografije, ki je zlasti z raziskavami Josipa Mala, Ljudmila Hauptmanna in predvsem Boga Grafenauerja prispevala nekatera ključna dela v bibliografijo o ustoličevanju koroških vojvod. Zaradi jezikovne bariere so ostala ta dela širšemu krogu (v glavnem nemško govorečih) raziskovalcev nedostopna oziroma so jih poznali in jih poznajo samo po njihovih bolj ali manj kratkih povzetkih. To seveda ne more odtehtati poznavanja celotnih tekstov, saj prinašajo povzetki prvenstveno le rezultate njihovih raziskav, ne pa tudi njihove argumentacije ali pa kritike drugačnih mnenj. Še zlasti je za obžalovati, da je zato ostala večini neslovenskih raziskovalcev v celotni obliki nedostopna zaenkrat še vedno najobsežnejša monografija o ustoličevanju koroških vojvod, ki jo je napisal

---

¹ *Prispevek predstavlja aktualizirano, razširjeno in dopolnjeno besedilo razprave Die Kärntner Herzogseinsetzung zwischen Geschichte und Vorstellungen: Probleme ihrer Überlieferung, Entwicklung und ihres Verlaufs sowie der Rezeption bei den Slowenen, ki je bila v nemščini objavljena v monografiji Sabine Nikolay, Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Rechtsdenkmales (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach 2010), str. 261–299.*

² Najboljši pregled zgodovine raziskav ima Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 9–68; isti, *Deset let proučevanja*, str. 176 sl.; isti, *Ustoličevanje in vojvodski prestol*, str. 112 sl.

³ Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens* 1, str. 348.

Bogo Grafenauer in v kateri je bila doslej opravljena najbolj popolna, najbolj natančna in najbolj obsežna (tekstna) kritika virov, povezanih s problematiko ustoličevanja koroških vojvod, ki še danes, šestdeset let od izida, ni izgubila svoje aktualnosti in pomena. Prav zaradi tega pripravlja Zgodovinski časopis v sodelovanju s Slovensko akademijo znanosti in umetnosti nemški prevod tistega dela omenjenega Grafenauerjeve knjige, ki se nanaša na obred ustoličevanja in z njim zvezano problematiko.

Nič manjše probleme kot pisani viri povzročata tudi oba materialna spomenika ustoličevanja: knežji kamen in vojvodski stol. Nastanek slednjega tako nekateri postavljajo že v 9. stoletje, drugi pa šele v 14. stoletje.⁴ Med obema skrajnima časovnima točkama je pol tisočletja in ni si težko predstavljati, kaj to pomeni za interpretacijo in rekonstrukcijo obreda samega. Dodatno otežuje vse skupaj še dejstvo, da ni jasno, ali je vojvodski stol nastal naenkrat v obliki, kakor jo poznamo danes, ali pa ga je prvotno predstavljal le zahodni, »palatinski« sedež, ki je sprva sploh morda imel vlogo knežjega kamna. In ker se tozadevna argumentacija praviloma sklicuje tudi na zgoraj omenjene pisane vire, v katerih se omenjajo *lapis*, *sedes tribunalis*, *stain*, *gesidel*, *stül* ipd. in glede katerih genealogije, kronologije in zgodovinske vrednosti ni konsenza, se vse skupaj na neki način vrti v začaranem krogu. Podobno velja tudi za knežji kamen, okrog katerega poteka v zadnjem času predvsem diskusija, ali je ta spomenik že prvotno stal na mestu pri Krnskem gradu, kakor je upodobljen na znameniti Pernhartovi risbi iz okrog 1855, in od koder je bil leta 1862 prepeljan v Celovec.⁵

Prikazi obreda ustoličevanja v zgodovinskih pregledih in šolskih učbenikih, ki odločilno (so)oblikujejo zgodovinsko zavest in podobo zgodovine v javni rabi, so zato nujno lahko le bolj ali manj posrečeni povzetki še precej odprtega stanja raziskav, kjer je veliko manj trdnega in jasnega, kot bi lahko sklepali prav na podlagi takšnih prikazov. Problematika ustoličevanja koroških vojvod je zato še vedno aktualna za zgodovinopisje, kjer je drugače obred že zelo zgodaj zbujal veliko zanimanje tako v domačih kot širših krogih in ki se lahko tozadevno ozre na presenetljivo dolgo tradicijo. Ustoličevanje koroških vojvod je bilo namreč deležno širokega zanimanja, že daleč preden se je z obsežnim delom Paula Puntscharta iz leta 1899⁶, v katerem so bili prvič na enem mestu zbrani vsi relevantni viri o ustoličevanju, začela »nova doba«⁷ v preučevanju obreda.

Doma, na Koroškem, je obred literarno živel naprej tudi potem, ko ni bil od leta 1414 noben koroški vojvoda več ustoličen na knežjem kamnu. To je bila zasluga deželnega zgodovinopisja od Jakoba Unresta do Michaela Gotharda Chrialnicka oziroma Hieronima Megiserja, ki mu je v svojih pregledih koroške zgodovine

⁴ Gl. npr. Ginhart, Herzogsitz, str. 460 sl.; Steinmann, Älteste Zeremonie, str. 494; Dopsch, Pfalzgrafschaft, str. 120 sl.

⁵ Gl. Pleterski, Mitska stvarnost, str. 16 sl., 61 sl.; Kahl, Akzente, str. 226 sl.; Dolenz – Baur, Karnburg, str. 149 sl.

⁶ Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung.

⁷ Grafenauer, Ustoličevanje, str. 10.

Slika 1: Risba Marka Pernharta iz okrog 1855 je edina upodobitev knežjega kamna na Krnskem gradu. V ozadju je vidna cerkev sv. Petra in Pavla (iz: Fräss-Erhfeld, Geschichte Kärntens 1, str. 85).

odmerilo nespregledljivo mesto.⁸ Nič manj niso bili za ohranjanje spomina na ustoličevanje zaslužni tudi koroški deželni stanovi, ki so v 16. stoletju za uveljavitev svojih političnih interesov z veliko samozavestjo posegli po zgodovinski argumentaciji in s tem tudi po ustoličevanju.⁹ Kako pomembno mesto je v zavesti koroških deželnih stanov in s tem tudi v koroškem zgodovinskem spominu imelo ustoličevanje koroških vojvod, najbolje kažejo poslikave v Grbovni dvorani Deželne hiše v Celovcu, ki jih je po naročilu koroških deželnih stanov leta 1740 naslikal Josef Ferdinand Fromiller. Poleg grbov članov deželnih stanov in deželne uprave krasijo stanovsko reprezentančno dvorano tudi tri velike freske, ki prikazujejo dogodke, za katere so koroški stanovi še v času knežjega absolutizma menili, da najbolje predstavljajo njihovo zgodovino, avtonomijo in razmerje do deželnega kneza. To so bili dedni poklon takrat aktualnemu deželnemu knezu cesarju Karlu VI. leta 1728, podaritev Celovca deželnim stanovom s strani Maksimilijana I. leta 1518 in – obred ustoličenja koroškega vojvode.¹⁰ Freska, pod katero stoji od leta 2006 tudi knežji kamen, odraža centralni pomen, ki ga je za deželne stanove

⁸ Fräss-Erhfeld, *Geschichte Kärntens 1*, str. 485 sl., 594 sl.; ista, *Geschichte Kärntens 2*, str. 295 sl., 539 sl., 668 sl.

⁹ Neumann, *Wirklichkeit und Idee*, str. 78 sl., zlasti 92 sl.

¹⁰ Deuer, *Landhaus*, str. 61 sl.; Neubauer-Kienzl – Deuer – Mahlknecht, *Barock*, str. 130 sl.

Slika 2: Knežji kamen pod Fromillerjevo fresko obreda ustoličenja koroškega vojvode v Grbovni dvorani Deželne hiše v Celovcu (foto: K. Alesch).

še sredi 18. stoletja imelo ustoličevanje v zgodovini Koroške.¹¹ Vedno znova jih je spominjala in opominjala, da so bili oni, se pravi dežela, tisti, ki so postavljali vsakokratnega vladarja. Bila je prispodoba koroške stare in izjemne zgodovine, na katero se pri doseganju svojih političnih ciljev niso sklicevali samo koroški deželni stanovi, ampak tudi vladarska dinastija Habsburžanov, ki je že kmalu po sredi 14. stoletja z njo utemeljevala svoj nadvojvodski naslov.¹²

V širšem evropskem okviru pa je bil za poznavanje in recepcijo ustoličevanja koroških vojvod odločilen humanizem. Z opisom v delu *De Europa* (1458) Aeneasa Silvia Piccolominija, je obred, ki ga je učeni humanist in kasnejši papež Pij II. označil za »slavnost, o kateri se ne sliši nikjer drugje«,¹³ postal že v 16. stoletju sestavni del kánona humanistično-kozmoografske učenosti in njegovo poznavanje je že pred koncem 18. stoletja npr. doseglo celo Ameriko.¹⁴

A kot kaže bogata dokumentacija, pred kratkim zbrana in objavljena v knjigi Sabine Nikolay, je ustoličevanje koroških vojvod, predvsem pa njegov glavni

¹¹ Gl. npr. Fräss-Ehrfeld, Fürstenstein, str. 61 sl.

¹² Neumann, Wirklichkeit und Idee, str. 92 sl.; Steinmann, Älteste Zeremonie, str. 484, 487; Baum, Rudolf IV., str. 73 sl.

¹³ Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa, XX/64 (*Quotiens novus princeps rei publicae gubernationem init, solenitatem nusquam alibi auditam observant*).

¹⁴ Gl. Puntschart, Herzogseinsetzung, str. 78 sl.; Kehnel, *Toren Spil* und Geltungsmacht, str. 487; Felicijan, Slovenstvo in prva ustava ZDA, str. 53 sl. (poznavanje ustoličevanja pri Thomasu Jeffersonu).

simbol – knežji kamen – obdržalo svojo aktualnost vse do danes.¹⁵ Ta aktualnost se je po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 samo še povečala in knežji kamen je postal celo predmet ostrih čežkaravanških polemik in sporov, ki so bili velikokrat tudi ali predvsem zelo emocionalni. Ti so se prvič razvneli, ko je Slovenija leta 1991 natisnila knežji kamen na svojem takratnem prehodnem plačilnem sredstvu, t. i. bonih, in ponovno, ko je bilo leta 2005 objavljeno, da bo knežji kamen upodobljen tudi na »slovenski« strani evrokovanca za dva centa.¹⁶ Nazadnje je knežji kamen za krajši čas polnil časopisne strani in pisma bralcev pozimi 2011–2012. Takrat je kulturni referent koroške deželne vlade Harald Dobernig izjavil, da je »po vprašanju krajevnih napisov sedaj rešeno tudi vprašanje knežjega kamna« in da »knežji kamen ni slovanski pravni simbol«.¹⁷ Oporo za svojo samozavestno trditev, za katero nisem mogel izjaviti drugega, kot da gre »za veliko neumnost«,¹⁸ je dobil v knjigi, ki sta jo izdala arheologa Heimo Dolenz in Christian Bauer in v kateri so predstavljeni rezultati arheoloških izkopavanj na Krnskem gradu v letih 2006–2010 in kjer prvi avtor med drugim domneva, da naj bi bil knežji kamen prinesen na Krnski grad šele konec 10. ali v začetku 11. stoletja.¹⁹ Kljub temu da tako decidiranega

¹⁵ Nikolay, Kärntner Fürstenstein im Bild, str. 148 sl. Nekaj te dokumentacije je zbral tudi Ogris, Fürstenstein und Herzogstuhl, str. 729 sl.

¹⁶ Za oboje gl. Nikolay, Kärntner Fürstenstein im Bild, str. 55 sl., 95 sl.

¹⁷ http://www.ktn.gv.at/44666_DE-Landesregierung-LR_Mag_Harald_Dobernig.?newsid=18656&backtrack=44666 (29. 12. 2011).

¹⁸ Novice. Slovenski tednik za Koroško št. 1, 5. 1. 2012, str. 4.

¹⁹ Dolenz – Baur, Karnburg, str. 58, 149 sl., 246 sl. Monografija prinaša do sedaj najbolj izčrpno dokumentacijo o Krnskem gradu, kar je gotovo njena velika vrednost. Zato pa toliko bolj čudijo nekatere interpretacije. Otonskodobni »ptičji relief«, ki naj bi krasil vhod v po povzdigu Koroške v vojvodino leta 976 zgrajeno pfalco na Krnskem gradu in je bil razglašen za »trenutno najstarejšo profano srednjeveško stavbno plastiko v južnonemškem jezikovnem prostoru«, se je že izkazal za rimski spolij iz Viruna, ki prikazuje grško mitološko zgodbo o hčerah kralja Danaja in njihovi kazni (gl. Danaiden oder doch zwei Vögel?, Kleine Zeitung 19. 1. 2012 (<http://www.kleinezeitung.at/nachrichten/kultur/2925626/danaiden-doch-zwei-voegel.story> (januar 2012); Gleirscher, Karnburg, str. 38). Še bolj čudi, da v povzetku raziskav, ki naj bi kazale, da na Krnskem gradu med 7. in zgodnjim 9. stoletjem ni bilo »stalne karantansko-slovanske prisotnosti v obliki nasebine« (str. 137), avtorja nista upoštevala rezultatov analize enega od vzorcev, ki je bil vzet pri sami cerkvi sv. Petra in Pavla in ki na podlagi ¹⁴C analize jasno izpričuje datacijo v 7. in 8. stoletje (str. 121, vzorec ETH-36570). Poleg tega se postavlja povsem metodološko in v arheologiji v zadnjem času zelo aktualno in veliko diskutirano vprašanje o etnični izpovednosti materialnih artefaktov za vsakdanjo rabo. V konkretnem primeru se postavlja vprašanje, kaj lahko v arheološkem gradivu 7. in 8. stoletja definiramo kot slovansko in kaj naj bi posledično dokazovalo slovansko prisotnost na Krnskem gradu? Je to t. i. keramika praškega tipa? Je res mogoče meniti, da je bil vsakdo, ki je uporabljal posodo iz takšne keramike, Slovan? Je res mogoče pripisati običajnemu posodju za vsakodnevno uporabo vlogo »etničnega markerja«, na podlagi katerega bi bilo mogoče etnično opredeliti njegovega uporabnika? In še, kako so se reprezentirali in kako so bili pokopani pokristjanjeni Slovani-Karantanci, kar so od srede 8. stoletja bili najmanj karantanski knezi in del karantanske družbene elite? Kako je mogoče nekoga, ki je bil pokopan kot kristjan brez pridatkov etnično opredeliti kot Slovana ali kot kaj drugega? Sicer pa grobov na Krnskem gradu ni za pričakovati in tudi slovanskih gradišč iz tega časa v vzhodnoalpskem prostoru (še) ne poznamo, pa kljub temu ne bo nihče trdil, da v njem ni bilo Slovanov. Tudi glede knežjega kamna na podlagi opravljenih arheoloških raziskav ni mogoče trditi, da je bila tozadевна baza rimskega stebra prinesena na Krnski grad šele v 10. oz. 11. stoletju, saj dejstvo,

zaključka iz opravljenih arheoloških izkopavanj in z njimi zvezanega gradiva ni mogoče potegniti in hkrati ne glede na to, da resnično obstaja velika verjetnost, da je bil knežji kamen na Krnski grad prinesen šele enkrat pred letom 1335 (o tem glej v nadaljevanju), to ne izključuje niti njegove »slovanskosti«, ki jo izpričuje predvsem jezik obreda na knežjem kamnu, niti ne rešuje njegovega vprašanja, ki je precej širše in predvsem bolj kompleksno, kot si to predstavlja koroški »kulturni minister«, in na kar želi opozoriti tudi pričujoči prispevek.

Hkrati nas čezkaravanške polemike še enkrat več opozarjajo na že velikokrat izrečeno ugotovitev, da zgodovina ne nastaja samo v preteklosti, ampak tudi v sedanosti. Predstave, ki jih imamo o zgodovini, niso samo slike preteklosti, ki so se prek zgodovinskih virov ohranile do sedanosti, ampak v nič manjši meri tudi po sodobnih željah in potrebah ukrojene podobe preteklosti. Slovensko stiliziranje knežjega kamna v simbol prvobitne slovenske državnosti, samostojnosti in demokratičnosti tako npr. ni nekaj, kar bi spadalo že v srednji vek, ampak je rezultat narodnega oblikovanja Slovencev v 19. stoletju, ko je oblikujoči se narod potreboval tudi dolgo, staro in slavno zgodovino. Drugo, na kar nas prav tako eksemplarično opozarja knežji kamen, je, da je aktualnost stare zgodovine največkrat odvisna od njenega modernega konteksta. Če tega ni, če stara zgodovina ni postala sodobna zgodovina oziroma celo del aktualne politike, potem v glavnem medijev in (s tem) širše javnosti ne zanima. Tako je bil na Koroškem knežji kamen dolga desetletja v najboljšem primeru razumljen zgolj kot zgodovinski relikv in ne preveč pomemben muzejski eksponat. Potrebna je bila »nesenzibilna slovenska uporaba simbola Koroške in Avstrije« na evrokovancu za 2 centa, da se je, kot se je izrazila predsednica Zgodovinskega društva za Koroško Claudia Fräss-Ehrfeld, zbudila tudi pri nemško govorečem delu Korošcev iz »Trnuljčičinega sna« zavest o pomenu Karantanije in knežjega kamna za Koroško.²⁰

Ob tem zopet ne smemo spregledati, da je v obrambo knežjega kamna kot koroškega spomenika stopil samo nemški del Koroške, ne pa tudi koroški Slovenci. Tudi to je razumljivo, kajti glavni element njihove identitete je slovenski jezik, katerega nesporni konstitutivni pomen v nekdanji deželni ureditvi je izpričan prav z obredom ustoličevanja. Dejstvo je tudi, da so bili na Koroškem Slovenci in njihov jezik v ne tako oddaljeni preteklosti marginalizirani in da se čutijo ogrožene. Še precej sveži dogodki okrog krajevnih napisov in ne tako oddaljene volilne parole o enojezični Koroški so samo še poglobili strah in nezaupanje enega od obeh avtohtonih narodov v deželi. Posledično razumejo koroški Slovenci knežji kamen, s katerega je v srednjem veku v njihovem jeziku govoreč kmet simbolično predal oblast novemu koroškemu vojvodi, v prvi vrsti kot simbol slovenstva, in ne kot simbol dežele Koroške, in s tem kot pomembno oporo lastni ogroženi identiteti.

Identifikacijska in pomenska polivalentnost knežjega kamna kot simbola je evidentna in ni pričakovati, da bi se ena ali druga skupnost lahko odpovedala

---

da so bili nekateri rimski spoliji iz Viruna vgrajeni v obzidje Krnskega gradu v otonski dobi, še ne more pomeniti, da so bili takrat na Krnski grad preneseni prav vsi marmorni artefakti iz omenjenega antičnega mesta, ampak so se nekateri lahko nahajali tam že od prej.

²⁰ <http://www.ktn.gv.at/?siid=33&arid=2654> (marec 2006).

svojemu razumevanju preteklosti, kajti to razumevanje predstavlja enega od konstitutivnih elementov njune identitete in samorazumevanja. Zgodovinska znanost lahko tu s svojimi interpretacijami praviloma bolj malo pomaga, kajti zgodovina kot identitena kategorija ni toliko stvar razuma kot srca. Od tu izvira tudi resignirana ugotovitev Františka Grausa, enega vodilnih evropskih medievalistov druge polovice 20. stoletja, ki je govoril o nemoči znanost nasproti zgodovinskim mitom.²¹

Glavni viri za ustoličevanje koroških vojvod in njihov prikaz obreda

Ustoličevanje koroških vojvod se omenja v več kot desetih srednjeveških tekstih literarne narave, nanj pa se nanaša tudi nekaj listin. S konca srednjega veka je poznana tudi že prva likovna upodobitev obreda, vse do danes pa sta se ohranila tudi oba materialna spomenika obreda – knežji kamen in vojvodski stol.²² A od vseh teh virov so za poznavanje samega obreda in za njegovo rekonstrukcijo pravzaprav pomembni le trije, ki so vsi nastali (oz. bili v danes poznani obliki zapisani) šele v poznem srednjem veku, v 14. in 15. stoletju.²³ Iz starejših tekstov namreč lahko izluščimo predvsem dejstvo, da je bilo ustoličevanje tudi pred tem časom v političnem življenju Koroške živi in prakticirajoči pravni običaj, o samem poteku ceremonije ali njenem razvoju pa ti viri molčijo.

Od teh treh ključnih virov izvira glede na nedvoumnost njegove datacije najstarejše poročilo od Otokarja iz Geule. Ta zgornještajerski vitez je med letoma 1306 in 1308 v svoji *Steirische* (imenovana tudi *Österreichische*) *Reimchronik* opisal ustoličenje tirolsko-goriškega grofa Majnharda za koroškega vojvodo.²⁴ To ustoličenje se je zgodilo 1. septembra 1286 in je bilo po Otokarjevem poročilu videti takole: potem ko je kralj Rudolf I. na državnem zboru v Augsburgu 1. februarja 1286 podelil vojvodino Koroško novemu vojvodi v fevd, je bil ta ustoličen na Gosposvetskem polju. Tam je stal kamen z vklesanim sedežem in nanj se je usedel najstarejši član kmečkega rodu, v katerem je bila ta pravica dedna. Po jutranji maši so pred njega pripeljali v kmečko obleko preoblečenega vojvodo, ki je v eni roki vodil marogastega bika, v drugi pa črno-belega konja. Na kamnu sedeč kmet je v slovenskem (lahko bi rekli tudi slovanskem) jeziku (*windische Rede*)²⁵ vprašal

²¹ Graus, *Ohnmacht der Wissenschaft*, str. 50 sl.

²² Pregled literarnih virov gl. pri Puntschart, *Herzogseinsetzung*, str. 11 sl. in zlasti Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 69 sl. Listine so objavljene v *Ausgewählte Urkunden*, št. 167 in MC 10, št 1143–1147, 1149–1151. Za edino srednjeveško likovno upodobitev ustoličevanja z objavo faksimila gl. Štih, *Najstarejša upodobitev*, str. 5 sl.; za knežji kamen in vojvodski stol gl. nazadnje Pleterski, *Mitska stvarnost*, str. 5 sl.

²³ Vsi trije viri so objavljeni na enem mestu v: Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 78 sl. (s slovenskim prevodom); MC 6, št. 25; Dopsch, *Kärntner Fürstenstein*, str. 219 sl. (z nemškim prevodom latinskih virov).

²⁴ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, verzi 19.893–20.157; gl. Lhotsky, *Quellenkunde*, str. 288 sl.; Knapp, *Literatur des Spätmittelalters*, str. 371 sl.

²⁵ Viri uporabljajo za jezik, v katerem je potekal obred na knežjem kamnu, latinski izraz *Sclavice* oz. nemški *windische Sprache/Rede*. Z jezikovnega stališča sta omenjena pojma glede na prostor, na katerega se nanašata, označevala slovenski jezik (gl. Snoj – Greenberg, O jeziku,

vojvodove spremljevalce, kdo je ta, ki prihaja, in ali je prave vere, ali je pravičen sodnik in ali bo varoval deželo in naredil pravičen mir. Ko mu povedo, da je to novi knez, ki ga je poslal kralj, in ko mu prisežejo, da je prave vere, da je pravičen sodnik in da bo varoval deželo, kmet izprazni kamen in se polasti bika in konja. Novi vojvoda se je nato usedel na kmetovo mesto in ponovil prisego. Nato so se približali gospodje, ki so prejeli od novega vojvode fevde ter mu prisegli (zvestobo).

Tudi Janez, opat cistercijskega samostana v Vetrinju, je v svojem zgodovinopisnem delu *Liber certarum historiarum*, ki ga je napisal med letoma 1340 in 1343 in je ohranjeno v več redakcijah, opisal ustoličenje Majnharda za koroškega vojvodo.²⁶ Po opisu v konceptu tega dela (*recensio A*), ki ga je Janez napisal 1340–1341 in je v celoti ohranjen v avtorjevemu avtografu, je bil Majnhard, potem ko je prejel vojvodino Koroško od kralja v fevd, ustoličen na sledeči način: pri cerkvi sv. Petra (na Krnskem gradu pod Šenturško goro) je kamen, na katerem je sedel svoboden kmet, ki je držal v eni roki pisanega bika, v drugi pa prav takšno kobilico. Pred njega je prišel v kmečko obleko oblečen novi knez, ki so ga spremljali z dvanajstimi prapori goriški grof kot tudi ostali grofje in dvorni uradniki. Na kamnu sedeči kmet je postavil v slovenskem jeziku (*Sclavice*) več vprašanj, na katera so odgovorili kmetovi prisedniki. Nato je dal kmet vojvodi lahek udarec na vrat, sprejel obe živali, ki sta mu bili obljubljeni in izpraznil svoje mesto. Vojvoda se je povzpел na kamen in zamahnil z mečem na vse štiri strani neba. Nato so odšli k cerkvi Gospe Svete, kjer je krški škof blagoslovil novega vojvodo. Sledila je pojedina in po njej je novi vojvoda na vojvodskem stolu na Gosposvetem polju sodil in podeljeval fevde.

V kakšno leto kasnejšemu čistopisu (*recensio B*) je Janez Vetrinjski gornji opis nekoliko spremenil in razširil. Predvsem je dodano, da je goriški grof palatinski grof Koroške in da spremlja novega vojvodo med prej neimenovanimi grofi tudi tirolski grof, ki da je deželni grof. Nadalje izvemo, da je moral vojvoda po tem, ko je na kamnu zamahnil z mečem, napraviti požirek vode iz kmečkega klobuka, da je v tožbi pred cesarjem dolžan odgovarjati le v slovenskem jeziku, da je poseben požigalec vojvodi v čast prižgal nekaj ognjev, da se je po maši pri Gospe Sveti vojvoda preoblekel in se je kmečka obleka razdelila med reveže in da naj bi Majnhard opis ustoličevanja (*processus horum iurium*) odnesel na grad Tirol.²⁷

Janez Vetrinjski se je v *Liber certarum historiarum* na kratko dotaknil še dveh ustoličenj. Najprej ustoličenja Otona Veselega, ki je kot prvi Habsburžan leta 1335 postal koroški vojvoda in nato leta 1342, še ustoličenja njegovega brata, vojvode Albrehta II. Hromega. Ta dva kratka opisa glede obreda samega ne prinašata nekih pomembnih novosti in Janez ob ustoličenju Otona v konceptu (*recensio A*) celo

str. 285 sl., 298 sl.), s stališča dojemanja in zaznavanja takratnih ljudi pa je bil s tema pojmomami mišljen jezik, ki ga danes označujemo kot slovanski (gl. Štih, Slovansko, str. 9 sl., 25 sl.)

²⁶ Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum I, str. 251 sl., 290 sl.; 2, str. 160 sl., 195 sl., 226 sl. Gl. Lhotsky, Quellenkunde, str. 292 sl.; Knapp, Literatur des Spätmittelalters, str. 395 sl.; Bassi – Kamptner, Studien, str. 11 sl., 42 sl.; Stelzer, Melker Fragmente, str. 272 sl.

²⁷ Hermann Wiesflecker (Regesten der Grafen von Görz und Tirol, št. 505) je menil, da je s tem mišljeno, da je Majnhard prestavil podeljevanje fevdov na grad Tirol.

pravi, da je obred potekal tako, kot ga je opisal ob ustoličenju Majnharda 1286; da med obredoma 1286 in 1335 torej ni bilo nobene razlike. Povsem drugače pa v nekoliko mlajšem čistopisu (*recensio B*) piše, da se je od ustoličenja Majnhard, od katerega je minilo »okrog 56 let«, že veliko pozabilo in da je bilo zato pri ustoličenju Otona mnogo stvari izpuščenih; med obredoma 1286 in 1335 naj bi torej obstajale razlike, ki pa jih posamično ne navaja.

A še večje kot so razlike v opisu obreda med Otokarjem iz Geule in Janezom Vetrinjskim, se od obeh razlikuje opis v vrinku v Švabskem zrcalu (*Schwabenspiegel*), ki je tretji med najpomembnejšimi viri za ustoličevanje koroških vojvod.²⁸ Švabsko zrcalo je nastalo okrog 1275/76 v Augsburgu in do danes se je ohranilo več kot 350 rokopisov te pravne knjige v zelo različnih verzijah, ki večinoma izvirajo iz 15. stoletja.²⁹ Samo dva med temi rokopisi – giessenski iz druge polovice 14. stoletja in sanktgallenski, ki je okroglo stoletje mlajši – pa vsebujeta vrinek o pravicah koroškega vojvode, ki se med seboj nekoliko razlikujeta in kjer je podan tudi opis ustoličevanja.³⁰ Ta se ne nanaša na nobeno konkretno ustoličenje, ampak opisuje obred na splošno. Opis se začneja s trditvijo, da je koroški vojvoda lovski mojster rimskega cesarstva in da ga za koroškega vojvodo lahko postavijo izključno kosezi (*fryen lantsaessen*) dežele.³¹ Ti na podlagi prisege deželi in deželanom izberejo nato izmed sebe po principu primernosti sodnika. Ta nato vpraša vse koseze in vsakega posebej glede na prisego, ki so jo dali sodnikom, deželi in kosezom, ali se jim zdi koristen in dober tisti, ki jim ga daje in je dalo [za novega vojvodo] cesarstvo. In če se jim ne zdi primeren, jim mora cesarstvo dati novega vojvodo. Če pa se jim zdi primeren za novega vojvodo gospod, ki ga je dalo cesarstvo in ga je tudi večina kosezov izvolila (*mertall erwelt*), tedaj ga revni in bogati lepo sprejmejo. Preoblečejo ga v (kmečko) obleko, ki je primerna za lovskega mojstra, posadijo ga na konja in ga peljejo h kamnu, ki leži med Glaneggom in hospicem pri Gospe Sveti. Tu ga trikrat peljejo okrog kamna, medtem pa vsi prisotni pojejo *windische lassen das ist ir windisch gesang* in se zahvaljujejo bogu, da jim je dal gospoda po njihovi volji. S tem je novi vojvoda prejel vse svoje pravice in ko pride nato pred kralja ali cesarja, da bi še od njega prejel vojvodino v fevd, mora imeti ista oblačila in mora prinesiti s seboj jelena.

Problematika genealogije glavnih virov in njihova vrednost

Zgodovinopisje je vse tri, tu na kratko predstavljene, glavne vire za ustoličevanje koroških vojvod ocenjevalo zelo različno, pripisovalo večjo vrednost enkrat enemu, drugič drugemu in jih tudi kronološko različno razvrščalo ter posledično tudi

²⁸ MC 6, št. 25, str. 16–17.

²⁹ Nehlsen-von Stryk, *Schwabenspiegel*, st. 1603 sl.

³⁰ Gl. Mal, *Schwabenspiegel*, str. 109 sl. (z objavo faksimila); Rauch, *Kärntner Herzogseinsetzung*, str. 173 sl.; Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 74 sl., 161 sl.

³¹ Da so z *fryen lantsaessen* mišljeni kosezi sta pokazala Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 198 sl.; Hauptmann, *Staroslovenska družba*, str. 148.

različno razlagalo, kako se je obred razvijal in spreminjal skozi čas. Ernst Klebel je tako npr. menil, da imajo vsi trije viri, ki kljub razlikam izpričujejo očitno sorodstvo v vsebinskem in strukturnem oziru, eno in isto predlogo: vsak po svoje naj bi povzeli iz pri Janezu Vetrinjskem omenjenega opisa ustoličenja, ki naj bi ga bojda Majnhard leta 1286 odnesel na grad Tirol.³² Drugi, začeni s Hansom Voltelinijem in Karlom Torgglerjem, so menili, da je vrinek v Švabsko zrcalo ponaredek poznega srednjega veka in zato brez vrednosti za preučevanje ustoličevanja.³³ To je menil tudi Karl Rauch, ki je nastanek vrinka povezal s političnimi pretenzijami Rudolfa IV.³⁴ Vrinek naj bi dokazoval, da je koroški vojvoda najvišji lovski mojster cesarstva, in Rudolf IV., ki se je 1359/60 v resnici tituliral kot *des heiligen Römischen richs obrister iegermaister* oziroma *sacri romani imperii supremus magister venatorum*, naj bi si hotel na ta način priskrbeti peti nadurad (*Erzamt*) v cesarstvu, s katerim je hotel upravičiti tako svoj novi nadvojvodski naslov, kot tudi doseči rang takoj za volilnimi knezi in pred preostalimi knezi cesarstva.³⁵ Tako kot korpus listin, ki jih poznamo pod imenom *Privilegium maius*, naj bi bil tudi vrinek v Švabsko zrcalo ponaredek (*Zweckschöpfung*), kateremu naj bi kot glavna predloga služila rimana kronika Otokarja iz Geule: posledično nima vrinek po Rauchovem mnenju nobene vrednosti za proučevanje ustoličevanja.

Rauchova raziskava, ki je povezala nastanek vrinka z Rudolfovimi političnimi pretenzijami in s tem z na veliko zastavljeno ponarejevalsko dejavnostjo, je bila široko recipirana in je imela velik vpliv. Nanjo se je navezal tudi Ulrich Steinmann, ki pa v primerjavi z Rauchom vrinku v Švabsko zrcalo ne odreja določene vrednosti: tisti del, ki govori o koroškem vojvodi kot lovskemu mojstru cesarstva, naj bi sicer nastal zgolj zaradi Rudolfovih političnih interesov, toda po drugi strani naj bi opis obreda samega – to je tisti del, kjer so novega vojvodo na konju trikrat peljali okrog knežjega kamna – povzema dejanski potek obreda, kakršen se je zgodil ob ustoličenju vojvode Albrehta 1342, ki se zaradi svoje hromosti ni mogel sam povzpeti na knežji kamen, niti zamahniti z mečem, ampak so ga, sedečega na konju, lahko le vodili naokrog.³⁶ Na takšen način naj bi bil nato 1360 ustoličen tudi Rudolf IV., katerega kmečka obleka naj bi takrat dobila tudi lovske dodatke; takrat pa naj bi domnevno današnje podobo dobil tudi vojvodski stol. Po Steinmannu je dal prav Rudolf postaviti vzhodni vojvodski sedež, na katerega naslonjalu je domnevno vklesan napis *RVDOLPHVS DVX*.³⁷ Pri tej predelavi vojvodskega stola,

³² Klebel, *Zur Geschichte*, str. 97. Gl. tudi op. 27.

³³ Voltelini, *Bericht über die Rechte*, str. 95 sl.; Torggler, *Zur Auslegung des Schwaben-spiegelseinschubes*, str. 291 sl.

³⁴ Rauch, *Kärntner Herzogseinsetzung*, str. 173 sl.

³⁵ Prim. Neumann, *Wirklichkeit und Idee*, str. 91.

³⁶ Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 487 sl., zlasti 493 sl.

³⁷ Napisa danes ni več mogoče prebrati in tudi ni mogoče izključiti, da je bil preklesan. Vsekakor so v 16. stoletju menili, da vsebuje prav Rudolfovo ime, o čemer priča upodobitev pri Megiserju, *Annales Carinthiae*, knj. 6/11 (str. 484). Gl. povzetek problematike pri: Pleterski, *Mitska stvarnost*, str. 9 sl. Tudi Dopsch, *Pfalzgrafschaft*, str. 128 sl., pripisuje izgradnjo vzhodnega, vojvodskega sedeža in oblikovanje vojvodskega stola kot dvojnega trona Rudolfu IV. Prav tako naj bi se na knežjem kamnu vklesana in pri Megiserju, *Annales Carinthiae*, knj. 6/11

ki morda v osnovi sega že v karolinško dobo, je bil kamen (sedež), na katerem je bil po poročilu Otokarja iz Geule 1286 ustoličen Majnhard IV.,³⁸ razvrednoten v palatinski sedež, medtem ko naj bi novi vojvodski sedež, zgrajen iz rimskih spolijev, poudarjal njegovo »antičnost« in s tem podčrtoval zgodovinsko legitimost: tako kot je poskušal Rudolf utemeljiti svoj izjemni vojvodski položaj na »antičnih« listinah Cezarja in Nerona, je dal postaviti svoj koroški prestol iz antičnih preostankov.³⁹

Po Steinmannu je tako vrinek v Švabsko zrcalo najverjetneje nastal ob ustoličenju Rudolfa IV. za koroškega vojvodo 1360 in je torej najmlajši v seriji treh najpomembnejših virov, medtem ko naj bi bilo Otokarjevo poročilo najstarejše in temeljno za raziskovanje ustoličevanja. Do povsem nasprotnih rezultatov pa je v svojih raziskavah že pred tem prišel Bogo Grafenauer. Na podlagi izčrpne tekstne kritike obeh verzij vrinka v Švabskem zrcalu, ki ju je tekstnokritično primerjal tudi s poročilom Otokarja iz Geule, je Grafenauer prišel do zaključka, da je vrinek najstarejši vir za ustoličevanje koroških vojvod. Nastal naj bi okrog 1300 in iz njega naj bi – ravno obratno kot je menil Rauch – črpal tudi Otokar. Nepoznana predloga vrinka, ki jo je Grafenauer celo vsebinsko rekonstruiral, pa naj bi nastala celo že v 11. stoletju, bodisi v času koroškega vojvode Welfa III. (1047–1055) bodisi Bertholda von Zähringen (1061–1077), ki sta oba izvirala s Švabske in v svoji osebi povezovala vojvodino, na katero se je ustoličevanje nanašalo, z vojvodino, kjer naj bi predloga vrinka nastala. V predlogi vrinka naj bi bila tako opisana bistveno starejša faza obreda, kot ga opisujeta Otokar iz Geule in Janez Vetrinjski, in sicer faza, ko naj bi obred še v veliki meri vseboval elemente iz karantanskega časa.⁴⁰

Podobno je tudi Ljudmil Hauptmann menil, da je morala prvotna predloga vrinka v Švabsko zrcalo nastati zelo zgodaj, v 12. stoletju, verjetno že pred 1134, ko se je s prehodom vojvodskega naslova z Engelberta II. Spanheimskega na njegovega sina Ulrika I. na Koroškem dokončno uveljavila dednost vojvodske oblasti, ta pa je izključevala delovanje kosezov kot volilnega telesa. A v razliko od Grafenauerja, ki je zastopal stališče, da je že predloga vrinka vsebovala vse tiste temeljne sestavine, ki jih prinašata vrinka v giessenskem in sanktgallenskem rokopisu Švabskega zrcala, in da je bil v predlogi vrinka opisan dejanski potek izbire novega vojvode in obreda v 11. stoletju, je Hauptmann menil, da je bila prvotna predloga kasneje močno predelana in da je treba zato iz vrinka izločiti vse, kar se tiče koroškega vojvode kot lovskega mojstra cesarstva, kot tudi pasus, da imajo kosezi pravico voliti oziroma zavrniti kraljevega kandidata za ta položaj.⁴¹

Hauptmannovemu mnenju, da je mogoče vrinek v Švabsko zrcalo uporabiti le do določene mere kot vir za ustoličevanje koroških vojvod, se je v zadnjem času pridružil tudi Hans-Dietrich Kahl, ki je menil, da imamo v opisu ustoličevanja v

(str. 482), še vidna, danes pa ne več prepoznavna črka R, domnevno nanašala na Rudolfa; gl. Baum, Rudolf IV., str. 73 in sl. 4 na str. 337 te razprave.

³⁸ Gl. op. 61, 62.

³⁹ Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 494; gl. tudi Baum, Rudolf IV., str. 73 sl.

⁴⁰ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 161 sl., 176 sl., 188 sl.; isti, *Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage*, str. 355 sl.

⁴¹ Hauptmann, *Staroslovenska družba*, str. 144 sl.

obeh vrinkih Švabskega zrcala opraviti vsaj z dvema tekstovnim plastema. Tista, ki opisuje potek obreda ustoličenja na knežjem kamnu z objahanjem, bi se lahko nanašala na karantansko tradicijo, medtem ko predstavlja sam postopek izbire vojvode drugo plast, katere nastanek je povezal z obdobjem investiturnega boja v zadnji četrtini 11. stoletja.⁴² Na kratko povzeto gre za to, da je po opisu v vrinku Švabskega zrcala Koroška v bistvu volilna vojvodina, kjer je novi vojvoda izvoljen zgolj po principu primernosti (idoneitete). Idoneiteta je star princip kanonskega prava, ki ga je poskušala rimska kurija uveljaviti tudi pri volitvah nemškega kralja v škodo Henrika IV. Tako je bil tudi ob upoštevanju idoneitetnega principa na zboru opozicijskih knezov v Forcheimu leta 1077 in v prisotnosti papeškega legata za protikralja izvoljen Rudolf iz Rheinfeldna. Boji med gregorijanci in pristaši Henrika IV. pa so potekali tudi na povsem novem polju pisne propagande in spisi takšne vrste so postali eno od orodij, s katerim je knežja opozicija vgradila med argumente proti Henriku IV. tudi idoneitetni princip, ki je bil tedaj apliciran tudi na laike. To je kontekst, v katerem bi lahko nastali tudi tisti deli vrinka v Švabsko zrcalo, ki govorijo o postopku izbire novega koroškega vojvode. S svojim poudarjanjem idoneitetnega principa za volitve laikov te pasaže delujejo, kot da bi bile prevzete iz nekega izgubljenega propagandnega besedila te dobe in bile zgolj prevedene iz latinščine v nemščino.⁴³ Če je bilo res tako, potem je treba že v predlogi vrinka v Švabsko zrcalo videti neke vrste tendenčni opis in mešanico dejanske in skonstruirane tradicije.

Mnenja o vrednosti in mestu vrinka v Švabskem zrcalu v genealogiji virov za ustoličevanje koroških vojvod so torej zelo različna, nekaj podobnega pa velja tudi za opisa pri Otokarju iz Geule in pri Janezu Vetrinjskem, ki se oba nanašata na ustoličenje tirolsko-goriškega grofa Majnharda II. za koroškega vojvodo leta 1286. Paul Puntschart, ki je sicer dopuščal možnost, da je Otokar osebno prisostvoval ustoličenju Majnharda, je njegov opis označil za zelo nezanesljivega in polnega napak. Veliko bolj verodostojen se mu je zdel Janez Vetrinjski, ki je videl ustoličenje leta 1335 in/ali leta 1342 in ki ga je postavil tudi za merilo, na podlagi katerega je tako negativno ocenil Otokarjev opis. Prav tako je Puntschart menil, da je Janez Vetrinjski sicer poznal Otokarjevo rimano kroniko, da pa je v opisu Majnhardovega ustoličenja povsem neodvisen od njega.⁴⁴ Nekoliko drugače sta zopet menila Ernst Klebel in Josip Mal, ki sta trdila, da povezuje Otokarjev in Janezov opis skupna predloga – tisti (fantomski) zapis ustoličenja,⁴⁵ za katerega je Janez Vetrinjski slišal, da ga je Majnhard odnesel na grad Tirol.⁴⁶

Podobno kot Puntschart je tudi Bogo Grafenauer Otokarjev opis označil za zelo nezanesljivega in polnega napak, kar razlaga s tem, da Otokar nikakor ni mogel biti priča ustoličenju 1286. Povsem na novo pa je lahko na podlagi tekstne kritike opozoril na dvojje: da je Otokar za predlogo svojega opisa uporabljal vrinek v

⁴² Kahl, »Richter des Landes«, str. 133 sl.

⁴³ Kahl, »Richter des Landes«, str. 138.

⁴⁴ Puntschart, Herzogseinsetzung, str. 30 sl., 45 sl.

⁴⁵ Gl. op. 27.

⁴⁶ Klebel, Zur Geschichte, str. 97; Mal, Osnove ustoličenja, str. 33.

Švabsko zrcalo, ki je torej moral nastati, preden je Otokar začel pisati svoje delo, in da je Janez Vetrinjski svoj opis ustoličenja Majnharda deloma povzel po Otokarju, ki pa ga je hkrati popravil v nekaterih bistvenih točkah. Grafenauerjeva zasluga je tudi, da je z veliko mero verjetnosti pokazal, da se je Janez Vetrinjski udeležil samo ustoličenja Albrehta II. 1342.⁴⁷ Tudi Ljudmil Hauptmann je ugotavljal, da je Janez Vetrinjski poznal Otokarja, vendar hkrati dodaja, da se njegovega opisa ni držal. Opis pri Janezu Vetrinjskem naj bi v resnici bolj odgovarjal obredu, kakršen je bil ob ustoličenju prvih Haburžanov 1335 oziroma 1342, medtem ko podaja Otokarjev opis bolj verno sliko obreda ob ustoličenju Majnharda.⁴⁸ Hauptmann je tako v veliki meri rehabilitiral Otokarja in še bolj poudarjeno je kasneje to storil tudi Ulrich Steinmann. Po njegovem mnenju opisuje samo Otokar ustoličenje 1286, medtem ko obravnava Janez Vetrinjski že spremenjen obred, vpeljan ob zamenjavi vojvodske dinastije 1335, vrinek v Švabskem zrcalu pa kot najmlajši vir zopet povzema posamezne novotarije, ki jih je obred doživel 1335, 1342 in 1360. Otokar je tako po Steinmannu »najstarejši in najpomembnejši vir za vojvodsko ustoličenje ... Otokarjev prikaz je zato osnova vsem raziskavam o ustoličevanju.«⁴⁹

Nejasen razvoj in potek obreda v visokem in poznem srednjem veku

Kakšno podobo je imel obred ustoličevanja in kako se je spreminjal skozi čas, je torej odvisno predvsem od tega, kakšno vrednost lahko pripišemo posameznemu viru in kakšno mesto mu pripada v genealogiji in kronologiji virov za ustoličevanje. Steinmannovo mnenje, da je vrinek v Švabsko zrcalo najmlajši vir, ki opisuje obred, kakršen je potekal za časa ustoličenja Albrehta II. in nemara tudi Rudolfa IV., se ne zdi prepričljivo. Njegova največja slabost je, da mu ni uspelo ovreči rezultatov Grafenauerjeve podrobne tekstne kritike vira, ki je s pomembnimi argumenti pokazala, da je moral vrinek v Švabskem zrcalu nastati pred Otokarjevim opisom, torej pred leti 1306–1308.⁵⁰ Na tem področju se vse do danes, torej šestdeset let od izida Grafenauerjeve knjige in petinštirideset let od izida Steinmannove razprave, ni spremenilo nič, in dokler kritika ne bo ovrgla teh Grafenauerjevih analiz, je stanje raziskav pač takšno, da je treba vrinek v Švabskem zrcalu umestiti na prvo mesto v genealogiji treh najpomembnejših virov za ustoličevanje.

Na drugi strani pa ne deluje ravno prepričljivo tudi Grafenauerjevo dokazovanje, da izvira predloga vrinka že iz 11. stoletja. Za to mnenje ni namreč nobenega trdnega argumenta. Njegova datacija v tako zgoden čas je le ena od možnosti, ki ji – podobno kot Hauptmannovem in Kahlovem mnenju, ki sta nastanek predloge vrinka prav tako datirala v 11. oziroma zgodnje 12. stoletje, pri čemer pa sta se sklicevala

⁴⁷ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 84 sl., 107 sl.

⁴⁸ Hauptmann, *Staroslovenska družba*, str. 133 sl.

⁴⁹ Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 496.

⁵⁰ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 176 sl., zlasti 187; svoje dokazovanje je povzel tudi v: isti, *Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage*, str. 355 sl.; gl. tudi njegovo kritiko Steinmanna v: isti, *Ustoličevanje in vojvodski prestol*, str. 119 sl.

na povsem drugačne argumente – lahko naklonimo večjo ali manjšo verjetnost, ni pa niti najmanj zavezujoča. Sicer pa se je tega zavedal tudi Grafenauer sam, ki je že leta 1965 v diskusiji z Manfredom Hellmanom to svoje mnenje označil zgolj za hipotezo.⁵¹ Velika mera skeptičnosti se zdi potrebna tudi glede Grafenauerjevega mnenja, da prinaša vrinek oziroma njegova, domnevno iz 11. stoletja izvirajoča predloga, opis izbire (volitev) in ustoličenja novega kneza, v katerem so še močno prisotne karantanske tradicije, »da gre v bistvu za obliko, ki je še prav blizu tisti, ki je bila doma v dobi karantanske samostojnosti.«⁵²

Namreč, po opisu vrinka v Švabskem zrcalu je Koroška v bistvu volilna vojvodina, kjer je novi vojvoda izvoljen zgolj po principu primernosti (idoneitate), krog tistih, ki imajo volilno pravico in ki je za fevdalno družbo povsem neobičajen, pa je omejen na koseze. Da predstavlja opisani postopek popoln tujek v fevd(al)no-pravno organizirani družbi srednjeveškega Cesarstva, ki je zraslo iz karolinške dediščine, je že dolgo jasno. Anomalijo se je zato razlagalo bodisi tako, da so jo proglašali za ponaredek,⁵³ bodisi, da naj bi v postopku izbire novega vojvode preživeli nasledki nekdanje karantanske ureditve.⁵⁴ Toda v Konverziji, ki kot edini vir poroča o načinu postavitve novega kneza pri Karantancih, ni nobene opore za mnenje, da je bila Karantanija volilna kneževina. Ravno nasprotno, knežja oblast je po smrti Boruta, prvega po imenu poznanega kneza Karantancev, prešla najprej na njegovega sina Gorazda in nato še na njegovega nečaka Hotimirja, kar jasno kaže na princip dednosti knežje oblasti znotraj ene rodbine pri Karantancih, ki pa je že bila omejena s soglasjem frankovskega kralja, ki je tako imel pravico soodločanja pri postavitvi novega kneza Karantancev.⁵⁵

V Karantaniji je torej dal frankovski vladar soglasje k postavitvi novega kneza, preden so mu Karantanci s svoje strani izročili oblast, po vrinku oziroma njegovi predlogi pa naj bi kosezi vladarjevega kandidata najprej izvolili (i. e. mu dali soglasje) in šele nato naj bi ta od njega prejel vojvodino v fevd in bil s tem legitimiran tudi s strani cesarstva. Povsem očitno je, da postopka, opisanega v vrinku Švabskega zrcala, ni mogoče razlagati kot ostalino karantanske ureditve, kajti ni videti prav nobene možnosti, da bi Karantanija oz. Koroška v času, ko je bila po letu 828 z uvedbo grofovske uprave popolnoma državno-pravno integrirana v Frankovsko državo in iz nje nastalo Cesarstvo, lahko povečala svoje pravice na račun vladarja, ki bi iz tistega, ki odloča, postal samo predlagatelj. In to celo na takšen način, da bi volilno telo, ki bi odločalo o njegovem kandidatu, bilo po svoji sestavi kmečko. Verjetnost, da je vrinek glede izbire novega vojvode neverodostojen, se vsekakor kaže precej večja od verjetnosti, da nam odslikuje staro karantansko oz. koroško ureditev.

⁵¹ Grafenauer, *Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage*, str. 364.

⁵² Grafenauer, *Pomen ustoličenja*, str. 114; podobno tudi isti, *Vprašanja županov*, str. 1143.

⁵³ Npr. Rauch, *Kärntner Herzogseinsetzung*, str. 231 sl.

⁵⁴ Poleg Grafenauerja, *Ustoličevanje*, str. 509 sl., npr. tudi Mal, *Probleme*, str. 135; Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 86 sl.

⁵⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 4. Za to ureditev, ki je bila razširjena tudi pri drugih slovanskih ljudstvih na vzhodni frankovski meji, gl. Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, str. 28 sl.

Drugače je z opisom poteka samega obreda v vrinku, kjer ni za zdaj nobenega stvarnega ugovora, da ta ne bi mogel izvirati že iz karantanske dobe, čeprav tega ni mogoče niti potrditi. Vsekakor bi trikratno objezdenje knežjega kamna s strani v kmečko (lovsko) obleko napravljenega vojvode lahko bila najstarejša poznana oblika obreda. Na njeno starost opozarja aktivno sodelovanje celotnega ljudstva pri obredu, ki je v slovenskem jeziku pelo *Kyrie eleison* in se zahvaljevalo bogu, da jim je dalo kneza po njihovi volji.⁵⁶ Odlično paralelo k temu delu obreda daje poročilo Kozme Praškega o ustoličenju Břetislava I. za češkega kneza leta 1034: potem ko je novi knez zasedel knežji prestol (*sedes principalis*), ki je stal na dvorišču sredi praškega gradu, je njegov stric Jaromir prijel Břetislava za desnico in rekel zbranemu ljudstvu: »Glejte svojega kneza«, nakar je množica »trikrat zaklicala *Krlessu*, to pomeni *Kyrie eleison*.«⁵⁷

A kot se zdi, ta oblika obreda, ki še ne pozna kmeta (koseza)-ustoličevalca, najkasneje okrog srede 13. stoletja že ni mogla biti več v uporabi. Iz okvirno tistega časa namreč izvira kratka omemba ustoličenja v eni od pridig, ki se pripisujejo znanemu pridigarju Bertoldu iz Regensburga, in tam je koroški vojvoda že omenjen v povezavi s kmetom.⁵⁸ Nadomestila jo je oblika obreda, po kateri je bil nato 1286 za koroškega vojvodo ustoličen tudi tirolsko-goriški grof Majnhard in kateri se je, kot se zdi na podlagi zgoraj povedanega, v svojem opisu nemara še najbolj približal Otokar. Ljudstvo je izgubilo svojo vlogo in nadomestil ga je kmet-ustoličevalec, v katerega rodbini je bila ta vloga 1286 že dedna. Edini po imenu izpričani »vojvodski kmet« (*Herzobauer*) je bil kosez Gregorij Schatter iz Blažnje vasi severno od Celovca, ki je leta 1414 ustoličil Ernesta Železnega, zadnjega koroškega vojvodo, ki se je podvrnil temu obredu.⁵⁹ Le domnevamo lahko, da je tudi kmet, ki je 1286 ustoličil Majnharda, že pripadal Schatterjevi rodbini, ki je v moški liniji izumrla šele 1823.⁶⁰ Tudi niso več novega vojvode vodili na konju okrog kamna, ampak se je ustoličenje zgodilo s tem, da mu ga je kmet (kosez) prepustil, novi vojvoda pa je preden prišel tako, da je v rokah vodil konja in bika.

Če odmislimo jutranjo mašo, je tako kot v vrinku v Švabskem zrcalu tudi po Otokarjevem opisu celotna ceremonija potekala na enem samem prizorišču: na

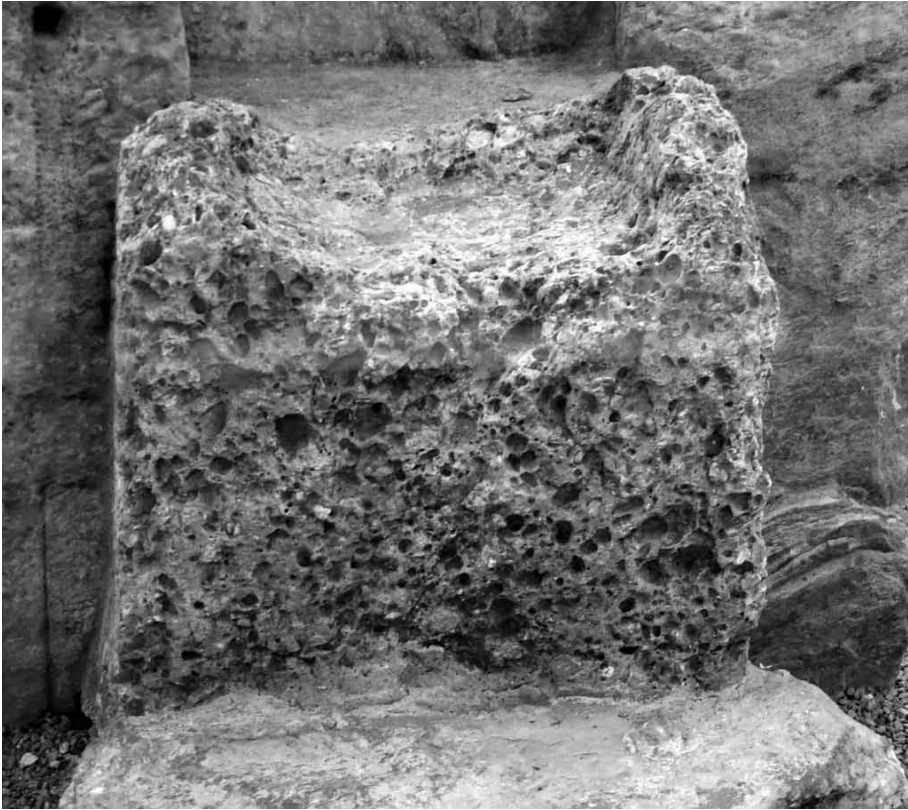
⁵⁶ Grafenauer, »Kirielejsoni«, str. 63 sl., je to mesto vrinka prevedel v jezik in frazeologijo Brižinskih spomenikov in dobil same pravilne dvodelne dolge vrstice, to je obliko najstarejših, v čas izpred 12. stoletja segajočih narodnih pesmi.

⁵⁷ Cosma Pragensis, *Chronica Boemorum* I, 42. Gl. Schmidt, *Einsetzung der böhmische Herzöge*, str. 438 sl., 450.

⁵⁸ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 73.

⁵⁹ *Ausgewählte Urkunden*, št. 167. Vojvoda Ernest Železni je osvobodil Gregorija Schatterja, *der edlinger einer ... [der] uns auf dem stuel zu Khärnburg hat gesetzt nach alter gewonheit und rechten die darzue gehören und auch als das von alters ist herkommen*, vseh dajatev. Zanimivo in pomenljivo je, da je bil ta koseški privilegij vključen v koroški deželni ročin (*Landshandvest*, str. 12), se pravi v deželno ustavo; tj. med deželne privilegije in svoboščine, ki jih je potrjeval vsakokratni deželni knez.

⁶⁰ O zgodovini te koseške rodbine gl. Puntchart, *Herzogseinssetzung*, str. 144 sl.; Zenegg, *Zum 100. Todestage*, str. 49 sl. Priimek Schatter je nemara le nemški prevod slovenskega S(i)enčnik, ki je še danes živ na Koroškem. Gl. Grafenauer, *Ustoličevanje in vojvodski prestol*, str. 122 (s sklicevanjem na Sergija Vilfana).

Slika 3: Zahodni, palatinski sedeže vojvodskega stola, ki edini odgovarja opisu kamna (... ūf ein velt, lit bi Zol ... daruf ein stein lit. an dem steine muoz man schouwen, daz darin ist gehouwen als ein gesidel gemezzen.), na katerem je bil po Otokarju iz Geule 1286 za koroškega vojvodo ustoličen grof Majnhard Tirolsko-Goriški (foto: Peter Štih).

polju pri Gospe Sveti, na kamnu, v katerega je vklesan *ein gesidel*.⁶¹ Ta opis stvarno odgovarja edinole današnjemu zahodnemu, palatinskemu sedežu vojvodskega stola, ki je kamniti blok z vklesanim sedežem.⁶² Temu sedežu zadnje raziskave tudi pripisujejo večjo starost kot pa vzhodnemu, vojvodskemu sedežu, kar posledično pomeni, da je prvotno moral stati sam.⁶³ Je bil kasnejši zahodni sedež vojvodskega stola prvotno mesto ustoličenja in s tem prvotni knežji kamen? In če je bil, ali je

⁶¹ Ottokars Österreichische Reimchronik, verzi 19.990–19.998.

⁶² Starejša literatura, vključno z Grafenauerjem, Ustoličevanje, str. 287 sl. (in tam navedena literatura v op. 334), je opozarjala, da je *gesiedel* množinska oblika od *sēdel* in da je Otokar torej imel v mislih dva sedeža in s tem vojvodski stol. Steinmann, Älteste Zeremonie, str. 470 je pokazal, da to ni nujno tako in da *ein* (sic!) *gesidel* vendarle verjetneje pomeni le en sedež, še zlasti, ker Otokar nedvomno govori samo o enem kamnu, v katerega je bil vklesan *ein gesidel*.

⁶³ Gl. Moro, Kärntner Herzogstuhl, str. 427 sl.; Pleterski, Mitska svarnost, str. 11 sl. Poskus Ginharta, Herzogsitz, str. 460 sl., ki je poskušal s pomočjo umetnostnozgodovinske metode nastanek vzhodnega, vojvodskega sedeža datirati v 9. stoletje, ne zdrži kritike, saj sedeža ni mogoče pripisati določenemu stilu in z njim zvezanemu času. Gl. Steinmann, Älteste Zeremonie, str. 494; Pleterski, Mitska svarnost, str. 9 sl.; Dopsch, Pfalzgrafschaft, str. 120 sl.

že prvotno stal na današnjem mestu? Ali pa se Otokar v svojem opisu moti in je obred, ki se je zgodil na knežjem kamnu, zmotno prestavil k vojvodskemu stolu, kot je na podlagi opisa kasnejšega Janeza Vetrinjskega tradicionalno mnenje.⁶⁴ Vsekakor je danes vprašanje, na kateri lokaciji oziroma lokacijah je pred 14. stoletjem potekalo ustoličevanje in od kdaj sta tako knežji kamen kot vojvodski stol vključena v obred, veliko bolj odprto, kot se je to zdelo pred časom.⁶⁵ Trdno drži le to, da je knežji kamen na Krnskem gradu prvič povsem nesporno omenjen šele pri Janezu Vetrinjskem (*sub monte Karinthiano prope ecclesiam sancti Petri lapis est*), ki hkrati kot prvi od njega tudi razlikuje vojvodski stol na Gosposvetškem polju (*sedes tribunalis in pratis Soliensibus posita*), medtem ko je obstoj dveh sedežev pri vojvodskem stolu prvič nedvoumno izpričan šele ob zadnjem ustoličenju leta 1414, ko je vojvoda na vojvodskem sedežu podeljeval deželne fevde, goriški grof kot koroški palatinski grof pa na palatinskem sedežu vojvodskega stola k palatinatu pripadajoče fevde.⁶⁶ Zdi se sicer, da sta knežji kamen in vojvodski stol stala že okrog srede 12. stoletja in da ju omenja cesarski notar Burkhard – ta je leta 1161 ustoličil Hermana Spanheimskega »na stol koroške vojvodine« (*in sedem Karinthiani ducatus intronizavi*), tam pa je prebral tudi cesarske mandate, namenjene vazalom in ministerialom salzburškega nadškofa Eberharda I., ki se je, stoječ na kamnu (*lapis*), burno odzval⁶⁷ – vendar tega ni mogoče trditi z zadnjo gotovostjo.⁶⁸

V nasprotju s tradicionalnim mnenjem je tako povsem mogoče, da je ob zamenjavi vladarske dinastije na Koroškem leta 1335 prišlo tudi do velike spremembe v obredu, ki je bila, kot to meni Steinmann, povezana tudi s prenosom kmečkega dela ceremonije s kamnitega bloka (kasnejšega zahodnega sedeža vojvodskega stola) na knežji kamen pri Krnskem gradu. In šele to, spremenjeno, ter prvič ob ustoličenju Otona Habsburškega prakticirano obliko obreda naj bi nato opisal Janez Vetrinjski, čeprav jo je apliciral na ustoličenje Majnharda Tirolsko-Goriškega.⁶⁹ Poleg morebitnega prenosa kmečkega dela obreda h Krnskemu gradu⁷⁰ so se spremembe glede na stari običaj nanašale predvsem na to, da se je ceremonija razdelila na dva dela, ki sta potekala na dveh lokacijah (če štejemo še mašo na tri dele in tri lokacije), od katerega je drugi, fevdalni del, potekal na vojvodskem stolu. Nove poteze pa

⁶⁴ Puntschart, *Herzogseinsetzung*, str. 41; Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 287.

⁶⁵ Gl. op. 63 in Kahl, *Solium*, str. 205 sl.; isti, *Akzente*, str. 226 sl.

⁶⁶ Gl. op. 72 in Wutte, *Zur Geschichte der Edlinger*, str. 41 sl. (... *die egenanten lechen von uns und unsern eribn empfachen, wann wir unser lechen auf dem stuel zu Czol in Kerenden leichen und sind die lechen, die ze der pfalz dar rüeren*). In ne šele kmalu po sredi 15. stoletja (in s tem že iz časa, ko ustoličevanje ni bilo več prakticirano) pri Thomasu Ebendorferju, *Chronica Austriae*, 274 (*Sicque feoda petentibus conferet et, si aliquibus conferre recusat, his comes Goricie protunc ex iure ab alia parte residens habet conferre ...*), kot se običajno misli (npr. Pleterski, *Mitska svarnost*, str. 23; Dopsch, *Kärntner Fürstenstein*, str. 249).

⁶⁷ *Le lettere del notaio imperiale Burcardo*, str. 53 sl. (Tudi MC 3, št. 1031/II). Gl. Dopsch, ... in *sedem Karinthani ducatus intronizavi ...*, str. 115 sl.

⁶⁸ Gl. Kahl, *Solium*, str. 186 sl.; isti, *Akzente*, str. str. 229 sl. Na podlagi Kahlovih pomislov kasneje drugače tudi Dopsch, *Kärntner Fürstenstein*, str. 224 sl.

⁶⁹ Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 477 sl.; Gl. tudi Pleterski, *Mitska svarnost*, str. 22 sl.

⁷⁰ Grafenauer, *Ustoličevanje in vojvodski prestol*, str. 120, meni, da je ta prenos neverjeten iz razloga, ker je Krnski grad po koncu prvega tisočletja popolnoma izgubil na svojem pomenu.

je dobil tudi kmečki del obreda, kjer je npr. po novem na knežjem kamnu sedeči kosez že od vsega začetka držal v rokah živali, ki jih je nato dobil za darilo (!), kjer na slovenska vprašanja koseza-ustoličevalca, namenjena novemu vojvodi, niso več odgovarjali vojvodovi spremljevalci, ampak kar prisledniki koseza-ustoličevalca (!) in kjer je ne nazadnje tudi prisego vojvode in njegovih štirih spremljevalcev zamenjala ceremonija z mečem.

Obred je nato ob ustoličenju Albrehta Hromega leta 1342 in Rudolfa IV. leta 1360 morebiti doživel še nekatere spremembe, njegova temeljna struktura pa je kljub temu ostala nespremenjena vse do leta 1414, ko je bil kot zadnji koroški vojvoda ustoličen Ernest Železni: to potrjuje tako Ernestov privilegij za koseza-ustoličevalca Gregorija Schatterja, ki izpričuje obstoj obreda na knežjem kamnu pri Krnskem gradu (*uns auf den steul zu Khärenburg hat gesetzt nach alter gewonheit*),⁷¹ kot tudi njegova fevdna pisma, ki izpričujejo podeljevanje fevdov in s tem drugi, fevdalni del obreda na vojvodskem stolu (*auf dem stül bey Zol*).⁷² Na dan ustoličenja Ernesta Železnega je fevde, ki so spadali h koroškemu palatinatu, kot rečeno, podeljeval tudi goriški grof Henrik, ki je kot koroški palatinski grof sedel na zahodnem sedežu vojvodskega stola.⁷³ Po razsodbi vojvode Albrehta III. iz leta 1391 je palatinskemu grofu pripadala celo pravica, da je na dan ustoličenja lahko sodil vojvodi, ko je le-ta sedel na vojvodskem stolu.⁷⁴ Povezava koroškega palatinskega grofa z obredom ustoličevanja oziroma tistim njegovim delom, ki se je odvijal na vojvodskem stolu, pa sega nemara prav v čas ustoličenja Albrehta Hromega leta 1342. Leta 1339 je namreč prav vojvoda Albreht podelil palatinsko grofijo Koroške v fevd goriškim grofom,⁷⁵ ki so nato 13. junija 1342 v medsebojni delilni pogodbi določili, da pripadajo časti palatinskega grofa, med katerimi je eksplicitno navedeno, *da man den herczogen ze Tzol auf den stül seczt*, najstarejšemu med goriškimi brati.⁷⁶ Zdi se, da je bil ob ustoličenju Albrehta Hromega, ki je potekalo kakšen mesec dni kasneje,⁷⁷ v ceremonijo kot novost vključen tudi koroški palatinski grof, kajti tudi Janez Vetrinjski, ki je prisostvoval edino temu ustoličenju (in ne že ustoličenju Otona leta 1335),⁷⁸ je šele v čistopisu svojega dela (*recensio B*), ki ga je napisal po ustoličenju Albrehta Hromega, označil goriškega grofa kot koroškega palatinskega grofa (seveda ob opisu ustoličenja Majnharda 1286). Pri tem pa ga ni povezal s ceremonijo na vojvodskem stolu, ampak ga je uvrstil na prvo mesto med spremljevalci vojvode, ko je ta preoblečen v kmečko obleko prišel pred koseza-ustoličevalca na knežjem kamnu.⁷⁹

Da je imel vojvodski stol dva sedeža in da je na njegovem zahodnem sedežu goriški grof kot palatinski grof Koroške podeljeval fevde, ki so spadali v okvir

⁷¹ Ausgewählte Urkunden, št. 167.

⁷² MC 10, št. 1143–1147, 1150.

⁷³ Gl. op. 66.

⁷⁴ MC 10, št. 969.

⁷⁵ MC 10, št. 114.

⁷⁶ MC 10, št. 161.

⁷⁷ Gl. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 314 (s sklicevanjem na Jakscha).

⁷⁸ Gl. op. 47.

⁷⁹ Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum 1, str. 291.

palatinske grofije Koroške, je torej še vedno prvič izpričano šele ob ustoličenju leta 1414. Zato je povsem mogoče, da je vojvodski stol današnjo obliko z dvema sedežema dobil šele ob ustoličenju Rudolfa IV. leta 1360, ko naj bi bil nanj vklešan tudi napis, ki se domnevno glasi prav na Rudolfovo ime.⁸⁰ To preoblikovanje vojvodskega stola in z njim suponirana pritegnitev koroškega palatinskega grofa v obred pri vojvodskem stolu bi bila zadnji pomembnejši spremembi obreda pred njegovim propadom v 15. stoletju.

Kljub številnim odprtim vprašanjem, ki so bila lahko samo nakazana, je tako mogoče povzeti, da je obred v toku zgodovine doživljal številne spremembe, ki so na eni strani prekinjale s staro tradicijo, na drugi pa so ustvarjale novo. S spremembami pa sta se spreminjala tudi smisel in pomen posameznih simbolnih dejanj kot tudi vloga posameznih akterjev v obredu. Ta je svojo, v zgodovinskih knjigah in učbenikih ustaljeno podobo trodelne ceremonije, ki je potekala pri Krnskem gradu na knežjem kamnu, pri Gospe Sveti in na vojvodskem stolu na Gosposvetem polju, povsem mogoče dobil šele pod Habsburžani v 14. stoletju.

Najpomembnejši del obreda je seveda bil prvi, »kmečki« del, ki je potekal na knežjem kamnu. S tem, ko je kmet (kosez) prepustil novemu vojvodi kot sebi enakemu – to je namreč nakazovala njegova kmečka obleka – knežji kamen, ki je bil simbol oblasti na Koroškem, mu je simbolno izročil oblast v vojvodini. Prav zaradi tega dela obreda je lahko Piccolomini kmalu po sredi 15. stoletja tudi zapisal, da je to povsem izjemna in enkratna slovesnost, kar so za njim povzemali številni. Zaradi tega, za pozni srednji vek zagotovo že arhaičnega dela obreda, ki je povsem odstopal od predstav in mentalitete takratnih ljudi, se je zdel obred avstrijskim spremljevalcem leta 1335 ustoličenega Otona Veselega že »smešen« in »igra«.⁸¹ Ta opazka Janeza Vetrinjskega namiguje, da so spremljevalci habsburškega vojvode menili, da sta preoblačenje njihovega gospoda v kmeta in simbolni prevzem vojvodske oblasti na Koroškem iz njegovih rok ponižujoča in zasmehujoča. A zaradi pomena, ki ga je imelo ustoličevanje za legitimiranje habsburške vojvodske oblasti na Koroškem (Albreht II.) ali pa za njihove politične inspiracije v okviru cesarstva (Rudolf IV., tudi Ernest Železni),⁸² se mu Habsburžani vse do Ernesta Železnega niso odpovedali. Šele njegov sin Friderik III. (V.), ki je bil 1440 izvoljen za rimskega kralja, se je hotel obredu, ki ga je imel za preveč poniževalnega za svoje kraljevsko dostojanstvo, izogniti. V pogajanjih s koroškimi deželnimi stanovi leta 1443 je dosegel, da so ga *vmb königlicher würdigkeit willen* oprostili obreda in se zadovoljili s tem, da je dedni poklon potekal v Št. Vidu, kjer se je tedaj Friderik mudil in kjer je tudi podelil deželne fevde.⁸³ S tem je bil obred na knežjem kamnu tudi dokončno pokopan, čeprav se takrat tega skoraj gotovo še nihče ni zavedal.

⁸⁰ Gl. op. 37 in 39.

⁸¹ Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum 2, str. 161.

⁸² Za Albrehta II. in Rudolfa IV. gl. Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 484, 487 sl. Pomen ustoličenja za Ernesta Železnega je viden v tem, da si je takoj po aktu na knežjem kamnu nadel naslov nadvojvode, ki ga je (verjetno po vzoru Rudolfa IV.) tako nedvoumno povezoval s koroško vojvodino, in je popoldne istega dne fevde na vojvodskem stolu podeljeval že kot nadvojvoda (MC 10, št. 143 sl.).

⁸³ Gl. Puntchart, *Herzogeinsetzung*, str. 112 sl.

Sta pa v drugi polovici 16. stoletja na pritisk koroških deželnih stanov, ki so bili v tistem času na vrhuncu svoje politične moči, še dva koroška vojvoda (nadvojvoda Karel II. leta 1564 in njegov sin, kasnejši cesar Ferdinand II., leta 1597) sprejela dedni poklon in bila s tem simbolno vpeljana v svojo vojvodsko oblast tako, da sta se morala usesti na vojvodski stol.⁸⁴

Izvor obreda v Karantaciji in vprašanje njegove kontinuitete v visoki srednji vek

Obred, ki so ga spremljevalci vojvode Otona leta 1335 dojemali kot smešnega in igro in ki ga je več kot stoletje kasneje Enea Silvio Piccolomini označil kot nekaj izjemnega, je v poznem srednjem veku vzbujal pozornost predvsem zaradi svojega odstopanja od norm, predstav in mentalitet svojega časa. Dovolj se je spomniti, kako so približno v istem obdobju, ko je opis obreda po Janezu Vetrinjskem prevzel Piccolomini, bili med državne kneze povzdignjeni grofje Celjski (1436): njihovo povzdignjenje je bilo nekaj povsem drugega. Listino o povzdigu, pečateno z majestetnim pečatom, je Ulriku Celjskemu skupaj z dvema praporčkoma kot simbolom dveh knežjih fevdov izročil na prestolu sedeči in s cesarskimi insignijami ozaljšan ter v cesarski ornat oblečen Sigismund Luksemburški, svečanost pa je potekala na mestnem trgu v Pragi v prisotnosti državnih knezov.⁸⁵ Investitura v državni fevd (kar je bila tudi Koroška oziroma tamkajšnja vojvodska oblast) je torej potekala na najvišjem nivoju in prejemnik je moral priti pred cesarja (kralja), ki je nosil in uporabljal vse simbole svoje oblasti in je imel v ceremoniji aktivno in odločilno vlogo, prisotni pa so bili tudi (ostali) državni knezi, v krog katerih je bil prejemnik državnega fevda sprejet. To je bila norma, medtem ko je bilo ustoličenje na Koroškem, v katerem je kmet-kosez simbolno predajal oblast novemu vojvodi v vojvodini Koroški, ki je moral biti prav tako oblečen v kmečko obleko, nekaj povsem neobičajnega in nekaj, kar ni moglo nastati v okviru fevdalne družbe in njenega pojmovanja investiture.

Kmečki elementi ustoličenja na knežjem kamnu, ki jih izkazuje obred v poznem srednjem veku, so v bistvu arhaični. Kažejo na veliko starost obreda in pričajo, da je treba njegov izvor iskati v predfevdalnem času. Med različnimi mnenji, ki so izvor obreda povezovala z gotsko-langobardskim obdobjem pozne antike, slovansko Karantacijo, s frankovskim 9. stoletjem in ne nazadnje celo s predrimskim, keltskim časom,⁸⁶ se zdi najbolj upravičeno tisto, ki je začetke obreda povezovalo z izborom kneza v Karantaciji. Tega sicer ni mogoče dokazati, toda hkrati to mnenje nima boljše alternative. Zanj govori več elementov. Najprej je to jezik obreda, ki je bil v poznem srednjem veku slovenski:⁸⁷ dialog med kmetom-kosezom in njegovimi

⁸⁴ Gl. Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens* 2, str. 345 sl., 580 sl.

⁸⁵ *Ausgewählte Urkunden*, št. 180; Štih, *Celjski grofje*, str. 243 sl.

⁸⁶ Pregled teh mnenj gl. pri Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 15 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, str. 45 sl.

⁸⁷ Gl. op. 25.

prisedniki oziroma spremljevalci novega vojvode, ki je pri Otokarju označen tudi kot *der windische herre*, je na knežjem kamnu potekal v slovenskem jeziku; v tem jeziku pa je pelo svoje hvalnice tudi ljudstvo (*vnd singent ... iren windischen lassen das ist ir windisch gesang*), dokler je pač aktivno sodelovalo v starejši fazi obreda. Prav predhodnik tega jezika pa je bil v Karantaniji jezik oblasti in moči. V Fredegarjevi kroniki, Zgodovini Langobardov Pavla Diakona in seveda tudi v Konverziji, srečamo od začetka 7. stoletja naprej večkrat pripadnike karantanske elite, ki je politično aktivna in ki izpričuje stike z Langobardi, Bavarci, Avari in verjetno tudi s Samovo državo. Prav zaradi te politično odločujoče, navzven reprezentativne elite so zunanji opazovalci imeli Karantance za Slovane, k čemur je moral v veliki meri prispevati prav slovanski jezik, ki ga je ta elita govorila in ki je torej v Karantaniji moral imeti značaj jezika oblasti, čeprav seveda še zdaleč ni nujno, da so vsi, ki jih je pokrival etnonim Karantanci, tudi govorili ta jezik.

Na karantanski izvor obreda kažejo tudi paralele z drugimi slovanskimi ljudstvi, od katerih so vsaj nekatera umeščala svoje kneze na podoben način (čeprav je treba poudariti, da ni bila to nobena slovanska posebnost in da srečamo vsaj kamne s podobno funkcijo, če že ne obrede, tudi drugod po Evropi, zlasti v irsko-škotskem in anglosaškem prostoru⁸⁸).⁸⁹ Najbolj izrazite so te paralele s Čehi, ki so izročali vse do 13. stoletja svojim knezom iz dinastije Přemyslov oblast na kamnitem prestolu, ki je prav tako stal v političnem centru kneževine, na praškem gradu.⁹⁰ Zanimive paralele s koroškim ustoličevanjem ima tudi običaj, na katerega je opozoril Sergij Vilfan in ki je že pred sredo 15. stoletja zabeležen na Kranjskem. Po tem običaju je moral kosez, ki je imel v fevdu koseški dvor v Logu na vzhodnem robu Ljubljane, peljati ob prihodu deželnega kneza v slavnostnem sprevedu v mesto okrašenega vola in ga predati vladarjevi kuhinji. Zadnjič je imetnik tega koseškega dvora daroval vola ob dednem poklonu Karlu VI. leta 1728. Vilfan je upravičeno menil, da običaj v poznani obliki ne odslikava več prvotnega pomena in da je bil obred sprva zvezan le s prihodom kneza ob priliki dednega poklona (ta je bil na simbolni ravni povsem primerljiv z obredom ustoličevanja na Koroškem, kar se kaže tudi v tem, da je bil v 16. in 17. stoletju vojvodski stol večkrat mesto dednega poklona).⁹¹ Tudi predajo vola kuhinji je prejkone smatrati za posledico koruptnega razumevanja prvotnega obreda. Poleg tega je isti skupini kosezov iz Loga pripadal tudi kosez, ki se je imenoval Kamnar in ki ni bil v nobeni povezavi s kamnoseštvo ali kamnolomstvom. Kosez, kamen, dedni poklon, slavnostni spreved, okrašen vol – vse to spominja na koroško ustoličevanje. Novoveški običaj z obrobja Ljubljane bi tako lahko v sebi skrival oddaljen odmev obreda, s katerim so nekdanj predajali oblast karniolskim knezom in bi lahko bil relikv nekdanje gentilne ureditve Karniolcev.⁹²

Enega glavnih argumentov za to, da izvira kasnejše ustoličevanje koroških vojvod iz obreda, s katerim so Karantanci izročali oblast svojim gentilnim knezom,

⁸⁸ Gl. Palme, Versuch einer Deutung, str. 18 sl.; Jäschke, Der Stein von Scone, str. 121 sl.

⁸⁹ Šlupecki, Spuren, str. 35 sl.

⁹⁰ Schmidt, Einsetzung der böhmische Herzöge, str. 439 sl., zlasti 451 sl.

⁹¹ Gl. op. 84.

⁹² Vilfan, Koseščina v Logu, str. 190 sl.; isti, Zgodovinska pravotvornost, str. 109.

pa vidi večina raziskovalcev v Konverziji. Poročilo v njenem znamenitem 4. poglavju, da so Slovani (i. e. Karantanci) po Borutovi smrti naredili Gorazda za kneza (*illi eum ducem fecerunt*) in da so po njegovi smrti izročila ista ljudstva (sic!: *ipsi populi*)⁹³ knežjo oblast Hotimirju (*ducatum illi dederunt*),⁹⁴ se v glavnem razume kot jasen namig na obred ustoličevanja in hkrati kot najstarejše poročilo o ustoličevanju.⁹⁵ Ob tem je treba vendarle opozoriti, da poročilo sicer kaže, da so Karantanci v končni fazi sami postavili novega kneza na oblast, vendar hkrati ne pove, na kakšen način. Zato na podlagi dikcije same po sebi – naredili/*fecerunt*, dali/*dederunt* – ni mogoče trditi, da je forma te legitimacije že bilo ustoličenje.⁹⁶ Šele če to poročilo povežemo z že navedenimi indici in razlogi, ki kažejo, da je treba izvor ustoličevanja iskati pri Karantancih v okviru njihovega plemenskega prava oziroma običajev (*ritus gentis*), postane verjetno, da je z v Konverziji opisanimi dejanji mišljen obred, s katerim so politično opravilni Karantanci legitimirali oblast novega kneza tako, da so ga ustoličili na knežji kamen. Pri tem zopet ni mogoče dokazati niti, da je na glavo obrnjena baza rimskega stebra, ki prejkone izvira iz rimskega Viruna na Gosposvetskem polju,⁹⁷ bila v resnici že v zgodnjem srednjem veku simbol oblasti pri Karantancih in s tem »najstarejši postantični simbol oblasti, ki se je uporabljal in ohranil na avstrijskih tleh«,⁹⁸ niti, da to ni bilo tako, čeprav dopušča opis knežjega kamna pri Otokarju iz Geule upravičen dvom o tradicionalnem in uveljavljenem mnenju. Vsekakor pa vprašanje, ali je imel danes kot knežji kamen poznan stebri artefakt to funkcijo že v karantanskem obdobju, ne igra nobene vloge pri vprašanju starosti ustoličevalnega obreda samega, za katerega je že zgodovinsko komaj predstavlljivo, da bi bil vpeljan šele po izgubi karantanske gentilne samostojnosti leta 828 za povzdig frankovskega grofa in/ali od leta 976 koroškega vojvode v njegovo oblast, katere legitimnost je (vsaj v tistem času) izvirala zgolj in samo od kralja.

Če dodamo k temu, da je obred ustoličevanja potekal na območju Gosposvetskega polja, to je ravno na tistem prostoru, ki je sploh dal ime Karantaniji in Karantancem in ki je tvoril politično (in od pokristjanjevanja tudi cerkveno, pred tem pa verjetno kultno) središče karantanske gentilne kneževine, da povezujejo

⁹³ Katere kot politični subjekt nastopajoče skupine v Karantaniji so bile označene z množinsko obliko *populi*, ni jasno. Helmann, Begriff 'populus', str. 167, misli, da je označevala različne krščanske skupnosti v Karantaniji; Katičić, Filološka razmatranja, str. 46 in op. 40, smatra, da bi lahko šlo za *plurale tantum* in bi se lahko nanašal na spremstvo (družino); Kahl, Staat der Karantanen, str. 163 sl., pa meni, da se v »ljudstvih« odraža federativna struktura Karantanije, sestavljene iz več »podenot«. Možno bi tudi bilo, da so bili s *populi* mišljene različne etnične skupine oz. njihovi drobci, ki so se zlile v karantanski *gens*.

⁹⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 4.

⁹⁵ Tako npr. Kos, *Conversio*, str. 29; Mal, *Probleme*, str. 129; Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 509; Dopsch, ... in sedem Karinthani ducatus intronizavi ..., str. 112 sl.

⁹⁶ V tem smislu že Wolfram, *Conversio* (1979), str. 88.

⁹⁷ Prav mogoče iz tamkjašnjega kapitolskega hrama, kot glede na premer knežjega kamna, ki je bil po novem tipološko opredeljen kot baza atiškega in ne jonskega stebra (ta naj bi proporcionalno glede na premer meril 6 do 6,5 metra v višino), meni Heimo Dolenz v Dolenz – Baur, *Karnburg*, str. 58 in op. 345.

⁹⁸ Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, str. 278.

nadalje obred s karantanskim zgodnjim srednjim vekom tudi kosezi, iz katerih vrst je izviral ustoličevalec,⁹⁹ in da je končno izvor ustoličenja s Karantanijo povezal že Janez Vetrinjski, potem lahko z veliko verjetnostjo rečemo, da so že Karantanci v 8. stoletju umeščali svojega kneza z obredom, ki ga poznamo v precej kasnejši in nedvomno tudi že močno spremenjeni, morda sploh ne več prepoznavni obliki.

Kajti če se spomnimo, da je bilo po poročanju Janeza Vetrinjska že leta 1335 nemogoče po starih običajih rekonstruirati in izpeljati obred, ki je bil zadnjič prakticiran pred pol stoletja (1286), saj se je v vmesnem času veliko pozabilo,¹⁰⁰ potem se, kot je to poudaril že Otto Brunner, izgublja vsako iskanje njegove prvotne oblike in njegovega prvotnega pomena v prazno.¹⁰¹ Še zlasti zato, ker kontinuiteta obreda in njegovega izročila od zgodnjega srednjega veka naprej še zdaleč ni zagotovljena in bo verjetno prej držalo obratno, da je bila večkrat prekinjena in da so prekinitve kontinuitete v najslabšem primeru lahko trajale stoletja dolgo. Prvi poimensko poznani koroški vojvoda, za katerega je povsem nedvoumno zagotovljeno, da je bil ustoličen, je bil namreč šele Majnhard Goriško-Tirolski leta 1286! Z veliko mero verjetnosti velja to sicer tudi za Hermana Spanheimskega, ki je postal koroški vojvoda leta 1161, čeprav se glede na poročilo zdi, da je morala vsa ceremonija potekati v zelo improvizirani obliki in ne »po starih običajih«: ustoličevalec je bil kar cesarski notar, ki je od Friderika Barabarose dobil ustrezno pooblastilo; obred je potekal samo na vojvodskem stolu (*in sedem Karinthani ducatus intronizavi*) in je očitno imel (zgolj) karakter fevdnopravnega akta.¹⁰² Drugače pa ni vse do nastopa Habsburžanov 1335 niti za enega drugega koroškega vojvodo izpričano, da bi bil ustoličen!¹⁰³ K temu je treba upoštevati še poldrugo stoletje med letoma 828 (odprava domačih knezov in uvedba grofovske uprave) in 976 (povzdig v vojvodino), ko Karantanija oziroma Koroška formalno ni bila samostojna kneževina, kar je seveda lahko imelo posledice tudi za sam obred.

Izročilo je torej moralo premostiti stoletja, v katerih je evidentno treba računati s prelomi v kontinuiteti in seveda tudi s spremembami v izročilu samem. Kot kaže primer Habsburžanov, so bile te spremembe lahko pogojene že z

⁹⁹ O Karanti kot središču, ki je dalo ime Karantani in Karantancem gl. Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, str. 413 sl.; Kahl; *Staat der Karantanen*, str. 67 sl. O kosezih kot o starokarantanskem privilegiranim družbenem sloju gl. povzetek stanja raziskav pri Vilfan, *Rechtsgeschichte*, str. 59 sl. in tam navedena literatura.

¹⁰⁰ Iohannis Abbatis Victoriensis *Liber certarum historiarum* 2, str. 196.

¹⁰¹ Brunner, *Land und Herrschaft*, str. 91.

¹⁰² Gl. op. 67, 68.

¹⁰³ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 252 sl. meni, da sta bila ustoličena tudi brat bavarskega vojvode Arnulfa Bertold, ki je leta 927 izpričan pri Gospe Sveti in na Krnskem gradu skupaj s številnim uglednimi pričami (MC 3, št. 89–91), ter Konrad II., ki je po odstavitvi Adalbera Eppensteinskega poleti 1035 dobil koroško vojvodino v fevd šele februarja 1036, v vmesnem času pa naj bi se izvršilo ustoličenje. Vendar niti zadrževanje pri Gospe Sveti in na Krnskem gradu niti časovni razmak med odstavitvijo starega in postavitvijo novega vojvode še ne izpričujejo ustoličenja. Da z dikcijo *eum in principem solempniter sustulerunt*, ki se nanaša na vojvodo Bernharda Spanheimskega, ni mišljeno ustoličevanje, kot je menil Puntschart, *Herzogseinsetzung*, str. 103, pa gl. Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 94 sl.

dinastičnopolitičnimi vzroki,¹⁰⁴ pa tudi s širšimi splošnozgodovinskimi dejavniki. Tu je najprej misliti že na pokristjanjevanje, ki ni bilo samo razlog, da je obred (lahko) dobil nove vsebine, ampak tudi, da je nastop nove vere morda zahteval odpravo starih poganskih sakralnih elementov obreda. Tudi popolna integracija Karantanije v frankovsko državo in njen pravni red z uvedbo grofovske uprave leta 828 je komaj lahko minila brez vpliva na njegovo izročilo. Podoben epohalen prelom v zgodovini Koroške je predstavljal njen povzdig v vojvodino. Z njim so začeli v deželo prihajati tuji gospodje, katerih legitimnost vojvodske oblasti je temeljila na fevdni podelitvi s strani kralja in so zato imeli povsem drugačen pravni položaj kot kandidati za knežji položaj v Karantaniji; temu primerno drugačna je morala biti tudi njihova percepcija obreda, ki je, če so se mu sploh podvrgli, lahko dobil nove pomenske akcente. Pomemben vpliv na izročilo je moral imeti tudi način, kako se je le-to prenašalo naprej. Tu neke možnosti njegovega pisnega fiksiranja pred visokim srednjim vekom ni videti. Zapisovanje posvetnih pravnih tradicij je začelo postajati običajno šele v 13. stoletju in je imelo prej privatni kot uradni ali celo protokolarni značaj. V tem kontekstu je prejkone iskati tudi nastanek predloge dveh anonimnih vrinkov v Švabsko zrcalo iz 14. in 15. stoletja, ki pa sta obremenjena s svojimi kompliciranimi problemi tekstnokritične narave. Ali je poleg tega v 13. stoletju obstajal še en podoben zapis inavguracijskega postopka koroškega vojvode, ki naj bi ga Majnhard ob svojem ustoličenju odnesel na grad Tirol, ostaja vprašljivo.¹⁰⁵ Vsekakor se je moralo izročilo obreda stoletja dolgo prenašati ustno, morda v obliki pravnih napotil (*Wiestümer*), ki si jih je bilo treba priskrbeti za vsako ustoličenje posebej. Med temi »varuhi izročila« bi pomembno mesto lahko pripadlo družini t. i. vojvodskega kmeta, katerega vloga ustoličevalca je bila vsaj od druge polovice 13. stoletja naprej dedna.¹⁰⁶

Zaradi vsega tega je komaj za pričakovati, da nam izročilo obreda, kot se nam je ohranilo iz poznega srednjega veka, lahko kaj pove o tem, kako je bila ta ceremonija videti v suponiranem času svojega nastanka, ko je imela v Karantaniji še neki realen pravno-politični pomen. Iz istega razloga zgodovinske spremenljivosti in kontaminacije pa tudi obratno ni za pričakovati, da so bodisi staroslovanske bodisi stepskonomadске ali pa germanske in celo irsko-anglosaške tradicije tisti ključ, ki nam lahko razloži pomen simbolnih dejanj, ki jih je imel obred v poznem srednjem veku.

Pomen ustoličevanja in knežjega kamna za slovensko samorazumevanje in slovensko zgodovinsko zavest

V slovenski zgodovinski zavesti, to je v slovenskem zgodovinskem imaginariju, velja Karantanija za prvo slovensko državo in sploh za eno najsvetlejših točk v sicer precej nesrečno dojemani nacionalni zgodovini. Posledično je tudi knežji

¹⁰⁴ Gl. Steinmann, *Älteste Zeremonie*, str. 495.

¹⁰⁵ Gl. op. 27.

¹⁰⁶ Gl. Kahl, *Akzente*, str. 230 sl.

kamen razumljen kot simbol nekdanje starodavne slovenske državnosti in s tem kot eden najpomembnejših, če že ne kar najpomembnejši simbol slovenske zgodovine. Takšno percepcijo več kot odlično ilustrira freska v veliki avli slovenskega parlamenta (iz leta 1958), ki prikazuje zgodovino Slovencev od naselitve do zmage socialistične revolucije, in pa relief zahodnega portala ljubljanske stolnice (iz leta 1996), ki prikazuje cerkveno zgodovino Slovencev. Da je tako razumljena zgodovina tudi temeljni del slovenske nacionalne ideologije, kaže že dejstvo, da krasita navedeni umetniški deli dve zgradbi, ki simbolizirata najvišjo državno in cerkveno oblast v državi.¹⁰⁷

Na začetku takšne percepcije stoji Anton Tomaž Linhart, ki je konec 18. stoletja – torej v času, ko se se Slovenci začeli oblikovati v narod, ki seveda ni mogel obstajati brez lastne zgodovine – postavil z delom *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (Laibach 1788, 1791) prvi in še danes prevladujoči koncept nacionalne zgodovine Slovencev. Na podlagi tedaj uveljavljajočega se razumevanja, ki je etnično-narodne skupnosti izenačevalo z jezikovnimi skupnostmi (»*Sprachgeschichte ist Volksgeschichte*«), in na podlagi dejstva, da je slovenski jezik z neprekinjeno kontinuiteto povezan z jezikom Slovanov, ki so se konec 6. stoletja naselili v Vzhodne Alpe, mu ni bilo težko podaljšati nacionalne zgodovine v zgodnji srednji vek in vanjo vključiti tudi Karantanijo.¹⁰⁸ Da je bila s tem nacionalna zgodovina projicirana nazaj v obdobje, ko Slovenci še niso obstajali niti kot jezikovna in še manj kot etnična skupnost, se Linhart in za njim tudi številni drugi seveda sploh niso zavedali. Kljub temu je bilo Linhartovo podaljšanje nacionalne zgodovine Slovencev v zgodnji srednji vek in njegovo odkritje Karantanije za to zgodovino nadvse pomembno. Poleg tega, da je bilo izrazito narodnokonstitutivno, je bilo v nič manjši meri tudi emancipacijsko. Z Linhartovim konceptom so Slovenci končno lahko pokazali, da vendarle imajo svojo zgodovino, ki se po starosti lahko primerja z zgodovinami drugih evropskih narodov. Še več: trdili so lahko, da njihova zgodovina ni le stara, temveč tudi slavna.

Na eni strani se je ta zgodnjesrednjeveška slovenska glorijska nanašala na predstavo, da je bilo slovensko narodnostno ozemlje v 9. stoletju trikrat večje od današnjega in je na severu segalo vse do Donave med Dunajem in Linzem in še čez.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Za dodatno dokumentacijo gl. Nikolay, Kärntner Fürstenstein im Bild, str. 162 sl.

¹⁰⁸ Podrobneje gl. Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 291 sl.

¹⁰⁹ To predstavo najbolje ilustrira zemljevid o slovenskem etničnem ozemlju v 9. in 20. stoletju, ki poleg knežjega kamna najbolj vizualizira predstavo, ki jo imajo Slovenci o svoji zgodovini v zgodnjem srednjem veku. Zemljevid z vrisanim nekdanjim velikim slovenskim etničnim ozemljem prikazuje na eni strani eno najbolj svetlih poglavij iz narodne zgodovine, na drugi strani pa s tem, ko kaže, kako močno se je to ozemlje nato zmanjšalo, prikazuje tudi eno največjih slovenskih (pseudo)zgodovinskih traum, povzeto v sintagmah kot so »denacionalizacija slovenske zemlje«, »namerna asimilacija slovenskega prebivalstva«, »germanizacija velikih delov slovenskega starega ozemlja«, »največje teritorialno-nacionalne izgube« ipd. Kasneje dobesedno ponarodeli zemljevid, brez katerega si ni bilo mogoče zamisliti nobenega učbenika ali pregleda slovenske zgodovine, je bil prvič objavljen leta 1933 v Zgodovini Slovencev od naselitve do reformacije Milka Kosa. Še bolj kot to, da riše v 9. stoletju meje Slovincem in Donavi in Salzburškem, zbode v oči, da v prikazu stanja v 20. stoletju meja med Slovenci in Hrvati na Kolpi in Sotli sploh ni označena in je vse skupaj prikazano kot enotno »današnje jugoslovansko

A še bolj kot na velik obseg slovenskega narodnostnega ozemlja se je predstava o slavni zgodovini Slovencev v zgodnjem srednjem veku nanašala na Karantanijo. Na podlagi Konverzije, ki govori o Karantancih kot o slovanskem ljudstvu,¹¹⁰ ni bilo težko vzpostaviti povezave s Slovenci. Drugi, simbolno še pomembnejši element, ki je povezoval Slovence s Karantanci, pa je seveda bilo ustoličevanje koroških vojvod oziroma karantanskih knezov, ki je po zgoraj že večkrat omenjenih in obravnavanih poznosrednjeveških opisih potekalo v tistem delu, ki se je vršil na knežjem kamnu, v slovenskem jeziku.¹¹¹ Dodatno identifikacijo s Slovenci pa je poleg jezika predstavljalo dejstvo, da je ustoličevalec bil kmet, ta pa je bil že v slovenskih zgodovinskih percepcijah 19. stoletja tako rekoč sinonim za Slovenca.¹¹² Obred, s katerim je bila na simbolni ravni v deželi izročana oblast novemu knezu oziroma kasneje vojvodi, tako ni utelešal samo državnosti Karantancev v zgodnjem in vojvodine Koroške v visokem in poznem srednjem veku, ampak je bil s prenosom težišča na jezikovno kontinuiteto in njeno izenačitvijo s kontinuiteto narodne zgodovine razumljen tudi (ali pa predvsem) kot odraz državnosti Slovencev.

Na obred ustoličevanja pa se je navezovala še ena predstava, ki je bila pomembna za slovensko samorazumevanje v 19. in 20. stoletju. To je bila predstava o demokratičnosti njihove družbene ureditve znotraj lastne, svobodne države Karantanije. Po najbolj radikalnih in niti ne tako starih predstavah naj bi bila Karantanija nič manj kot »demokratična republika« s »kmečko aristokracijo«, knezom in neke vrste »parlamentom«, ki naj bi ga predstavljal zbor kosezov.¹¹³ Ta predstava je zrasla na eni strani iz splošnih predstav o življenju starih Slovanov,¹¹⁴ na katere je močno

---

etnično ozemlje«. Tega sicer ni težko razložiti in je posledica dejstva, da je knjiga izšla v času šestojanuarske diktature in jugoslovanskega unitarizma, ki je zapovedoval obstoj enega jugoslovanskega naroda, a vendarle je nesporno dejstvo, da zemljevid sugerira nekaj, česar ni bilo niti v 9. niti v 20. stoletju: sporoča nam nič manj kot, da Slovencev v 20. stoletju ni (več)! In medtem ko jim v času, ko jih resnično še ni bilo, odmerja veliko domovino med Jadranom in Donavo, jih je v stoletju, ko so Slovenci dosegli popolno narodno afirmacijo, izbrisal iz zgodovine. Šele po drugi svetovni vojni je dobil zemljevid nam bolj domačo podobo. Namesto o »današnjem jugoslovanskem etničnem ozemlju« je v legendi kar naenkrat govora o »današnjem slovenskem etničnem ozemlju«, včrtana pa je seveda tudi meja med Slovenci in Hrvati. Zanj zemljevid sugerira, da je že v 9. stoletju (!) potekala tako kot današnja slovensko-hrvaška državna meja, čeprav v resnici vprašanje razmejčitve med Slovenci in Hrvati še tisočletje kasneje ni bilo razjasnjeno. Tudi tako popravljen zemljevid torej riše nekaj, česar ni bilo v 9. stoletju niti na severu niti na jugu in tako – zavedno ali nezavedno – generira mitološko zgodovinsko podobo nacionalne zgodovine. Podrobneje gl. Štih, *Pledoaje*, str. 196 sl.

¹¹⁰ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 3, 4.

¹¹¹ Gl. op. 25.

¹¹² Vilfan, *Slovenci – kmečki narod?*, str. 229 sl.; gl. tudi Hösler, *Von Krain zu Slowenien*, str. 198.

¹¹³ Tako Korošec, *Alpski Slovani*, str. 22. Gre za tipični primer prenosa modernih pojmov in predstav v oddaljeno preteklost. Za podrobnejšo kritiko takšnih in podobnih predstav o naravi karantanske družbene ureditve gl. Štih, *O modernem (ne)razumevanju*, str. 33 sl.

¹¹⁴ Temelj zanje je bila v veliki meri recepcija Prokopijevih opisov Slovanov ob spodnji Donavi na meji Vzhodnorimskega cesarstva okrog sredine 6. stoletja, na katere se je opiral tudi Linhart (v slovenščino je Slované zadevajoče mesta iz Prokopijevih del prevedel Gantar, *Pod Justinijanovim žezlom*). Kasneje je na romantične predstave o življenju Slovanov in s tem neposrednih prednikov Slovencev imel zlasti velik vpliv roman *Pod svobodnim soncem Frana*

vplival Johann Gottfried Herder (1744–1803) s svojim idiličnim opisom slovanskih ljudstev,¹¹⁵ na drugi strani pa iz enkratnosti obreda ustoličevanja koroških vojvod v poznem srednjem veku. Pozornost je vzbujalo zlasti dejstvo, da je navaden kmet simbolno izročal oblast vojvodi. Z Jeanom Bodinom (1530–1596) in njegovim delom O republici (*Les six livres de la Republique*, 1576) je ustoličevanje prek Piccolominijeva opisa prišlo v t. i. pogodbeno (kontraktualno) teorijo o nastanku države in je služilo kot primer pogodbenega prenosa suverenosti z ljudstva na monarha. Pásus o ustoličevanju je v tem Bodinovem klasičnem delu ponovno postal aktualen konec šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko je slovenski Američan Joseph (Josip) Felicijan, ki je v Ljubljani doštudiral zgodovino in leta 1945 emigriral v tujino, odkril, da si je ameriški predsednik Thomas Jefferson (1743–1826) v svojem izvodu Bodinove knjige (v izdaji iz 1580) med drugim podčrtal mesto, kjer je govora o ustoličevanju koroških vojvod. Na podlagi tega je Felicijan izpeljal misel, da je med vire za znamenito ameriško Deklaracijo o neodvisnosti (*Declaration of Independence*) iz leta 1776, v katere prvem delu je Jefferson izpostavil enakost med ljudmi in neodtujljivost njihovih temeljnih pravic, treba šteti tudi koroško ustoličevanje.¹¹⁶ Felicijanovo odkritje, ki je sicer nadvse zanimivo za vprašanje, do kod vse je segalo poznavanje ustoličevanja, nikakor pa ni na njegovi podlagi mogoče trditi, da je imelo vpliv na oblikovanje Deklaracije o neodvisnosti,¹¹⁷ je dalo mitu o demokratičnem značaju karantanske oziroma staroslovenske družbene ureditve nov zagon.¹¹⁸ Vrhunec je takšno razumevanje zgodovine doživelo ob obisku ameriškega predsednika Billa Clintona leta 1999 v Sloveniji, ko je bilo med drugim na spletnih straneh vladnega urada za informiranje (!) mogoče celo prebrati, da »se je zgodba o ameriški demokraciji začela v Karantaniji, prvi slovenski državi iz 7. stoletja.«¹¹⁹

Za takšne trditve ni prav nobene zgodovinske opore, a vendar so se v predstavah Slovencev o njihovi lastni zgodovini s Karantanijo tako povezovali pojmi, kot so svoboda, država in demokratičnost, ki seveda spadajo v železni repertoar vsake

---

Saleškega Finžgarja (prvič objavljen v Domu in svetu 1906–1907), ki je Prokopijeve opise poznal po parafraziranih slovenskih prevodih v prvi knjigi Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku Franca Kosa iz leta 1902.

¹¹⁵ Herder, *Ideen*, str. 433 sl. Za recepcijo tega znamenitega besedila pri Slovencih gl. Sundhaufen, *Einfluß der Herderischen Ideen*, str. 151 sl.; Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 45 sl.

¹¹⁶ Felicijan, *Genesis of the Contractual Theory* (oz. *Slovenstvo in prva ustava ZDA*).

¹¹⁷ Odklonilno že Grafenauer, *Ustoličevanje in vojvodski prestol*, str. 112 sl.; podrobneje gl. Štih, *O modernem (ne)razumevanju*, str. 37 sl.

¹¹⁸ V knjigi Gobetz, *Slovenian Heritage*, str. 8 sl. je govora celo o »one of the most impressive systems of democracy in the world« oz. o »magnificent popular pure democracy«. Po izidu Felicijanove knjige je imel v ZDA rojeni sin slovenskih staršev in takratni ameriški senator ter dolgoletni guverner Ohia Frank J. Lausche v senatu goreč govor, v katerem je govoril o odločilnem vplivu koroškega ustoličevanja na ameriško demokracijo. Slovenci iz Clevelanda v Ohio so ob dvestoletnici ameriške neodvisnosti odkrili 15. maja 1976 v centru mesta spominsko ploščo, katere besedilo govori o prispevku malega naroda izpod Triglava k Deklaraciji o neodvisnosti. Slovensko bibliofilsko društvo, ki je 1995 poskrbelo za slovenski prevod Felicijanove knjige, je v njenem predgovoru zapisalo, da je bila oblast v »slovenski Karantaniji« izbrana »plebiscitarno« (sic! P. Š.) in da so »Praslovinci v času njihove največje suverenosti in najdemokratičnejše oblasti, nedovisno in človekoljubno vladali v svoji ogromni deželi od Jadrana do Donave«.

¹¹⁹ Gl. http://www.uvi.si/clinton/slo/c1_gl_j.html (oktober 2004).

nacionalne ideje in nacionalnega gibanja. Zato ne preseneča, da je bila Karantanija v procesu narodnega oblikovanja Slovencev spoznana in razumljena kot zibelka slovenskega naroda. S tem pa se je tudi Koroška, ki leži sicer na obrobju slovenskega etničnega ozemlja, pomaknila v samo središče slovenstva. Izid koroškega plebiscita leta 1920 je zato južno od Karavank razumljivo povzročil veliko razočaranje in frustracije. Gosposvetsko polje je bilo doživljano kot slovensko Kosovo polje in je v postalo »hvaležna metafora za izražanje narodovih kolektivnih frustracij«. ¹²⁰

Toda kljub takšni, za Slovence neugodni politični realnosti, ni Karantanija za njihovo zgodovinsko samorazumevanje izgubila na pomenu niti po prvi niti po drugi svetovni vojni. Pomembno vlogo pri tem je imelo tudi slovensko zgodovinoisje, ki je vztrajalo pri starih nacionaliziranih razlagah zgodnjesevstjeveške zgodovine in s tem ohranjalo in generiralo narodove zgodovinske mite. Da je šlo pri tem tudi za povsem zavestno početje, jasno kaže naslov že večkrat omenjene Grafenauerjeve monografije o ustoličevanju, ki nosi v slovenščini naslov *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, medtem ko ima obsežen nemški povzetek naslov *Die kärntner Herzogseinsetzung und der Staat der Karantanerlawen*. Grafenauer je bil predober zgodovinar, da se ne bi zavedal vsebinske razlike med pojmom Slovinci in Slovani in dvojni naslov je razumeti na način, da se mu je za »domačo uporabo« in za slovenskega bralca zdelo potrebno vztrajati pri narodotvornem mitu. ¹²¹

Sploh je bilo prikazovanje starejše slovenske zgodovine v slovenskem zgodovinoisju izrazito karantanocentristično. Temu primerno je bila Karantanija opredeljena kot »osrednja os vse slovenske zgodovine v zgodnjem srednjem veku«. ¹²² In temu adekvatno izpeljana razvojna zgodovinska linija podčrtuje po propadu karantanske »slovenske države« dvig Karantanije celo v posebno plemensko vojvodino, medtem ko je bila konec 10. stoletja od Bavarske ločena in na novo vzpostavljena vojvodina Koroška z vncem obmejnih krajin označena kot Velika Karantanija, ki naj bi v enem političnem okviru združevala vse »slovensko ozemlje«. ¹²³ Veliki Karantaniji je bil tako med vrsticami pridan karakter slovenske nacionalne tvorbe, čeprav je ločitev Karantanije od Bavarske leta 976 in njen povzdig v vojvodino,

¹²⁰ Grdina, Karantanski mit, str. 57.

¹²¹ Prvi je opozoril na to dvojnost in nekonsistentost naslova Grdina, Karantanski mit, str. 52 sl. Sintagma »država karantanskih Slovencev« je drugače Grafenauer prvič uporabil že za naslov svojega obsežnega članka v Koroškem zborniku (Ljubljana 1946), kjer je na str. 102 sl. mogoče prebrati pravi sinopsis retrogradno podaljšane nacionalne zgodovine Slovencev: »Sredi 8. stoletja se je nehala politična svoboda *karantanskih Slovencev*. *Slovenska Karantanija* pa je še 80 let obstajala kot posebna avtonomna enota v frankovski državi. Vladali so ji še vedno *slovenski knezi*. [...] Reforme v tretjem desetletju 9. stoletja so pomenile v karantanskem življenju veliko večjo spremembo kakor propad politične svobode. Z njimi je bil presekani organski razvoj *slovenskega naroda*, Slovinci so postali s tem v svojem jedru *podložniški narod*. Seveda pa je ta socialna katastrofa v bistveni zvezi z izgubo politične svobode sredi 8. stoletja. Tako je pomenil propad *svobodne slovenske karantanske države* s svojimi posledicami za *Slovence* izgubo skoraj dveh tretjin *slovenskega narodnega ozemlja* in tisočletno politično in socialno sužnost *vsega slovenskega naroda* [vse ležeče P. Š.]«.

¹²² Grafenauer, Zgodovina 1, str. 366.

¹²³ Grafenauer, Zgodovina 2, str. 145; podobno Kos, Zgodovina Slovencev, str. 168.

kateri so bile podrejene tudi mejne grofije od Semmeringa do Gardskega jezera, imela povsem druge razloge. Pri tem je indikativno, da se je ime Velika Karantanija, ki ni v virih nikoli izpričano in je kot produkt modernega zgodovinopisja terminološki konstrukt, uporabljalo izključno v slovenskem zgodovinopisju, kjer ga je po mojem védenju prvi uporabil Josip Gruden pred natanko stotimi leti (1912).¹²⁴ Konsekventen, čeprav empirično dokazljivo netočen zaključek tako prikazanega razvoja je, da sta se »imeni Karantanija in Karantanci razširili na vse alpske in panonske Slovane in njihovo ozemlje. Odtlej skozi nekaj stoletij pomenita ta dva izraza to, kar imenujemo danes Slovenija in Slovenci«.¹²⁵

Na vsak način se je torej trudilo pokazati na obstoj neposredne kontinuitete med zgodnj srednjeveško Karantanijo in Karantanci in moderno Slovenijo ter Slovenci. Toda kako problematičen je takšen linearni prikaz zgodovinskega razvoja priča že dejstvo, da med Karantanci in Slovenci ne obstoji niti imenska kontinuiteta! In če pogledamo še natančneje, vidimo, da lahko sledimo kontinuiteti karantanske tradicije samo na Koroškem, ki je imenska, politična in teritorialna naslednica Karantanije. Tudi se v nasprotju s Koroško južno od Karavank zgodovinski spomin na Karantanijo ni kontinuirano ohranjal, ampak je bila – kot smo videli – ta tradicija odkrita šele pri Linhartu in vzpostavljena retrogradno; obratno pa je bila na Koroškem karantanska zgodovina razumljena kot del koroške deželne zgodovine že od samega začetka njihovega zgodovinopisja; to je pri Janezu Vetrinjskem v 14. in pri Jakobu Unrestu v 15. ter Filipu Theoprastu Paracelsusu v 16. stoletju, da o Mihaelu Gothardu Christalnicksu oziroma Hieronimu Megiserju s konca 16. oziroma začetka 17. stoletja sploh ne govorimo.¹²⁶

Očem nemara najbolj vidno pa se neposredna navezava Koroške na karantansko tradicijo kaže prav v obredu ustoličevanja koroških vojvod. Kot je bilo zgoraj pokazano, govori največ argumentov za povezavo začetkov obreda na knežjem kamnu z obdobjem karantanske samostojnosti v 7. in 8. stoletju, čeprav

¹²⁴ Gruden, *Zgodovina*, str. 94; Kos, *Gradivo 2*, str. LIV, govori še o »povečani Karantaniji«.

¹²⁵ Grafenauer, *Poglavitne poteze*, str. 132. Ta trditev, ki sloni na izvajanjih Hauptmanna, *Postanek in razvoj*, str. 246 sl., je brez prave opore v virih, iz katerih, v celoti gledano, jasno izhaja, da se karantansko ime ni uporabljalo niti za vse t. i. alpske Slovane, kaj šele za panonske Slovane, niti ni to ime pokrivalo Slovanov v Posavju, v Istri ali Furlaniji. Od sočasnih virov samo Fuldski anali dopuščajo interpretacijo, da je s pojmom Karantanci (sic! in ne Karantanija) mišljen prostor bavarske Vzhodne prefekture, pri čemer je seveda v njej živel tudi bavarski živelj in ne samo Slovani. Po drugi strani pa so izven Vzhodne prefekture živeli tisti Slovani (v Istri in Furlaniji), ki so spadali v karolinško Italijo; gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, str. 39 sl., 68 sl. Prav tako ni mogoče braniti mnenja, da je Karantanija pod Arnulfom tvorila plemensko vojvodino ranga Bavarske, Švabske, Saške in Frankovske, saj je bila vse do leta 976 tako ali drugače vključena v Bavarsko, kateri je bila podrejena od sredine 8. stoletja, kot tudi, da *regnum Arnolfi* pomeni isto kot *regnum Carantanum*; gl. Štih, *Regnum Carantanum*, str. 215 sl.; Dopsch, *Arnolf und der Südosten*, str. 143 sl.; Schmid, *Kaiser Arnolf, Bayern und Regensburg*, str. 187 Za Arnulfa gl. tudi Svetina, *Moosburg Arnulfs von Kärnten*, str. 42 sl.

¹²⁶ Janez Vetrinjski je ustoličenje Majnharda za koroškega vojvodo leta 1286 povezal s karantanskim zgodnjim srednjim vekom tako z zgodbo o Ingu kot z anekdoto o sporu med Majnhardom in njegovim bratom Albertom glede podelitve Možberka (gl. op. 26). Glede povezave ustoličevanja s karantansko dobo pri Unrestu, Paracelsusu in Christalnicksu oz. Megiserju gl. Mihelič, *Etnična podoba Karantanije*, str. 855 sl., 859 sl., 871 sl.

tega ni mogoče dokazati, pri čemer pa je treba v isti sapi dodati, da to mnenje tudi nima boljše alternative. Prav tako je logično predpostavljati, da so udeleženci tega obreda lahko bili le pripadniki karantanske skupnosti; to se pravi tisti, ki so spadali pod oblast karantanskega kneza. Ta oblast pa se glede na sedanje stanje raziskav o mejah Karantanje ni – z verjetno izjemo mežiške in mislinjske doline – nikoli raztezala na prostor južno od Karavank in Kamniških Alp.¹²⁷ Kasneje je ustoličevanje postalo obred, s katerim je bila izročana oblast v vojvodini Koroški, knežji kamen pa oblastni simbol te dežele, o čemer evidentno govori tudi koroški grb, ki je bil v poznem srednjem veku vklesan na površino tega spomenika. S knežjim kamnom je bila v visokem in poznem srednjem veku povezana predaja oblasti, ki se je nanašala izključno na Koroško, in tudi v tem času knežji kamen ni imel neke vseslovenske konotacije in ni simboliziral oblasti, ki bi se npr. nanašala na (slovensko) prebivalstvo Kranjske in/ali (spodnje) Štajerske ali sploh na obe omenjeni deželi.¹²⁸ Tudi potem, ko po letu 1414 obred ni bil več v rabi, se je spomin nanj ohranjal izključno na Koroškem in je postal celo eden najpomembnejših elementov deželne zavesti in ponosa koroškega plemstva in stanov. Šele z uveljavitvijo absolutizma in marginaliziranjem pomena deželnih stanov je začel ugašati tudi spomin na obred, tako da je knežji kamen klavrno končal celo v privatni kmečki lasti, od koder ga je 1862 odkupilo Zgodovinsko društvo za Koroško, ga s tem rešilo propada in ga prepeljalo v Celovec, kjer je še danes.

Gornja *dejstva* ne dopuščajo drugega zaključka, kot da je *zgodovinsko* gledano knežji kamen koroški spomenik in zato v prvi vrsti simbol koroške preteklosti. Pri tem pa je treba dodati, da imajo koroški Slovenci kot Korošci in kot neposredni potomci in dediči tistega jezika, v katerem je v srednjem veku potekalo ustoličevanje na knežjem kamnu, še posebej pravico do tega spomenika in simbola.

Na drugi strani razumejo tudi Slovenci izven Koroške knežji kamen kot temeljni simbol svoje zgodovine. Razlogi za to nacionalizacijo koroškega deželnega spomenika so bili podani zgoraj. Povezani so s predstavo, ki se je začela oblikovati v času narodnega oblikovanja Slovencev, da segajo začetki nacionalne zgodovine Slovencev v čas Karantanije. Skupek teh predstav je subsumiran v pojmu karantanski mit, ki je najmočnejši nacionalnokonstitutivni mit pri Slovencih in posledično je knežji kamen, ki pri Slovencih utelešuje starodavno slovensko glorio, katere pa v resnici nikoli ni bilo, postal eden glavnih, če že ne kar glavni simbol slovenske zgodovine.

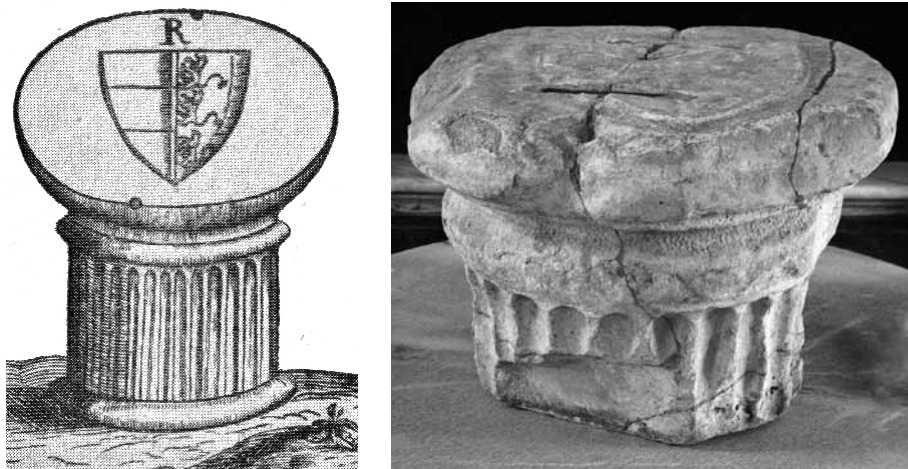
A čeprav zgodovina Slovencev ni neposredno, generično in premočrtno nadaljevanje zgodovine Karantancev in čeprav ima nemara še kako prav Hans-Dietrich Kahl, ko ugotavlja, da je ravno »obglavljenje« karantanske etnogeneze v začetku 9. stoletja (z odstavitvijo domačih knezov in vpeljavo grofovske uprave) prejkone šele omogočilo, da je v nekem drugem času in v drugem kontekstu prišlo v novi etnogenezi do oblikovanja slovenske identitete,¹²⁹ je imela karantanska zgodovina vendarle zelo pomembno in konstitutivno vlogo v procesu narodnega oblikovanja

¹²⁷ Glede problematike obsega Karantanije gl. nazadnje Štih, *Glose*, str. 483 sl.

¹²⁸ Kahl, *Slowenen und Karantanen*, str. 989.

¹²⁹ Kahl, *Slowenen und Karantanen*, str. 990 sl.; isti, *Staat der Karantanen*, str. 401 sl.

*Slika 4: Na knežji kamen vklesan koroški deželni grb je bil v času, ko ga je 1612 v *Annales Carinthiae* (knj. 6/11, str. 482) upodobil Megiser, še dobro viden, danes pa je mogoče prepoznati le še njegove obrise (foto: Peter Štih)*

Slovencev. V obdobje zgodnjega srednjega veka projicirana nacionalna zgodovina je postala od konca 18. stoletja naprej eno od osišč njihove identitete in temeljna sestavina njihovega nacionalnega imaginarija. Znotraj tega imaginarija je pripadlo Karantaniji, v kateri so videli svojo prvo lastno državo in najsvetlejšo točko svoje v glavnem z negativnimi atributi percipirane preteklosti, prav posebej visoko mesto. V tem smislu je torej Karantanija imela pomembno vlogo v etnogenezi Slovencev; toda ne kot realno, ampak kot imaginarno izhodišče slovenskega naroda in ne v zgodnjem srednjem veku, ampak od časa razsvetljenstva in romantike naprej.

Sporočilna vrednost ustoličevanja in knežjega kamna

Za zaključek je mogoče reči, da je ustoličevanje koroških vojvod kljub več kot stoletje dolgim intenzivnim raziskavam še vedno zgodovinopisni problem, obremenjen s številnimi nejasnostmi in odprtimi vprašanji ter hkrati z omejenimi možnostmi za njegovo rešitev. Obenem sta ustoličevanje in še zlasti knežji kamen kot njegov glavni materialni artefakt zaradi svojega simbolnega pomena še vedno tudi zelo aktualna, celo dnevopolitična téma. A ne glede na vse to ohranjata tako ustoličevanje kot knežji kamen svojo zgodovinsko enkratnost in imata lahko veliko sporočilno vrednost tudi za današnji trenutek, le na njuno vlogo je treba pogledati v skladu s časom, v katerem sta bila prakticirana. Namreč, v času, ko so v poznem srednjem veku nastali njegovi opisi, je imelo ustoličevanje centralni pomen za deželo Koroško, njeno samorazumevanje in deželno zavest. Samo dežela je lahko legitimirala novega vojvodo, kar je storila na eni strani s slovenskim jezikom povezanim obredom v kmečkem okolju pri knežjem kamnu, na drugi strani pa z od njega jasno privzdignjenim obredom v nemškem jeziku pri vojvodskem stolu,

ki je odgovarjal sočasnim dednim poklonom. S slovenskim jezikom povezan obred pri knežjem kamnu je klical v zavest kontinuiteto s Karantanijo in s tem veliko starost dežele, kar je izpostavil že Janez Vetrinjski; ceremonija, v kateri sta bila uporabljana oba deželna jezika in v katero so bili vključeni vsi socialni sloji od kmeta do vojvode, pa je, kot je upravičeno opozoril Winfried Stelzer, na simbolni ravni generirala deželno zavest in povezovala deželo na način, ki mu ni bilo para.¹³⁰ Prav zaradi tega zgodovinskega konteksta ima knežji kamen vso možnost, da postane v novih časih evropskega združevanja tisto, kar je nekoč že bil: simbol skupne in nedeljive preteklosti, ki smo jo zaradi delitev 19. in 20. stoletja v veliki meri izgubili iz svojega spomina. Koliko bo ta možnost izkoriščena, pa je odvisno samo od nas in naše zmožnosti, da si »izgubljeno zgodovino« priključimo nazaj v spomin.¹³¹ Ne nazadnje so že stari Grki razumeli simbol kot znak, ki združuje in ne ločuje: grški *symbolon* je bil iz prelomljenih delov sestavljena celota, iz česar je lahko »prijatelj po dolgih letih prepoznal prijatelja in se je sin prijatelja razkril sinu prijatelja«.¹³²

Viri in literatura

Viri

- Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter*, Hg. von Ernst v. Schwind – Alphons Dopsch (Innsbruck 1895).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Fritz Lošek, Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15 (Hannover 1997), str. 90–135.
- Cosma Pragensis, Chronica Boemorum*, ed. Bertold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 2 (Berlin 1923).
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Evropa*, ed. Adrianus van Heck, Studi e testi 398 (Città del Vaticano 2001).
- Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum*, ed. Fedor Schneider, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi [36/1-2] (Hannover/Leipzig 1909–1910).
- Landshandvest des Löblichen Erzherzogthumbs Kharndten* (1610).
- Le lettere del notaio imperiale Burcardo intorno alla politica del Barbarossa nello scisma ed alla distruzione di Milano*, ed. Ferdinand Güterbock, Bulletino dell'Istituto storico Italiano per il medio evo 61 (1949), str. 51–58.
- MC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 3, Hg. von August Jaksch (Klagenfurt 1904); 6, 10, Hg. von Hermann Wiessner (Klagenfurt 1958, 1968).
- Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. Joseph Seemüller, Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken 5/1 (München²1989).
- Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Herzöge von Kärnten 2/1: Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271–1295*, Hg. von Hermann Wiesflecker, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung IV/1, Bd. II/1 (Innsbruck 1952).

¹³⁰ Stelzer, Landesbewußtsein, str. 193.

¹³¹ Rumpler, Verlorene Geschichte, str. 517 sl.

¹³² Wolfram, *Conversio* (2012), str. 124.

Thomas Ebendorfer, Chronica Austriae, ed. Alphons Lhotsky, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 13 (Berlin–Zürich 1967).

Literatura

- Bassi Urban – Kamptner Margit, *Studien zur Geschichtsschreibung Johanns von Viktring* (Das Kärntner Landesarchiv 22, Klagenfurt 1997).
- Baum Wilhelm, *Rudolf IV. der Stifter. Seine Welt und seine Zeit* (Graz–Wien–Köln 1996).
- Brunner Otto, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen und Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Wien⁵1965, Nachdruck Darmstadt 1990).
- Deuer Wilhelm, *Das Landhaus zu Klagenfurt* (Klagenfurt 1994).
- Dolenz Heimo – Baur Christian (Hg.), *Die Karnburg. Forschungen zu Kärntens Königspfalz 2006–2010* (Klagenfurt 2011).
- Dopsch Heinz, ... in sedem Karinthani ducatus intronizavi ...: Zum ältesten gesicherten Nachweis der Herzogseinsetzung in Kärnten, v: Lothar Kolmer und Peter Segl (Hg.), *Regensburg, Bayern und Europa. Festschrift für Kurt Reindl zu seinem 70. Geburtstag* (Regensburg 1995), str. 103–136.
- Dopsch Heinz, Die Kärntner Pfalzgrafschaft und der Herzogstuhl, v: Wilhelm Wadl (Hg.), *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84, Klagenfurt 2001), str. 120–129.
- Dopsch Heinz, Arnolf und der Südosten – Karantainen, Mähren, Ungarn, v: Franz Fuchs und Peter Schmid (Hg.), *Kaiser Arnolf. Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts* (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, Beiheft 19, München 2002), str. 143–186.
- Dopsch Heinz, Der Kärntner Fürstenstein im Spiegel der mittelalterlichen Schriftquellen, v: Nikolay Sabine, *Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Rechtsdenkmales* (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach 2010), str. 215–260.
- Felicijan Joseph, *The Genesis of the Contractual Theory and the Instalation of the Dukes of Carinthia* (Celovec 1967) 1 sl. (tudi v slovenskem prevodu: *Slovenstvo in prva ustava ZDA (l. 1776)*, Ljubljana 1995).
- Fräss-Ehrfeld Claudia, *Geschichte Kärntens 1: Das Mittelalter* (Klagenfurt 1984).
- Fräss-Ehrfeld Claudia, *Geschichte Kärntens 2: Die ständische Epoche* (Klagenfurt 1994).
- Fräss-Ehrfeld Claudia, Der Fürstenstein, v: *Geschichtsverein für Kärnten. Programm – erstes Halbjahr 2006* (Klagenfurt 2006), str. 61–66.
- Gantar Kajetan, *Pod Justinijanovim žezlom* (Ljubljana 1961).
- Gobet Edward (ur.), *Slovenian Heritage 1* (Ohio 1980).
- Ginhart, Karl, Der Herzogsitz des Kärntner Herzogstuhls, v: *Carinthia I* 157 (1967), str. 460–468.
- Gleirscher Paul, Die Karnburg – Königspfalz oder Sitz der königlichen Gewaltsboten?, v: *Bulletin des Geschichtsvereins für Kärnten, Erstes Halbjahr 2012* (Klagenfurt 2012), str. 35–38.
- Grafenauer Bogo, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 7, Ljubljana 1952).
- Grafenauer Bogo, Pomen ustoličenja koroških vojvod v slovenski zgodovini in njegova problematika, v: *Kronika I* (1953), str. 111–119.
- Grafenauer Bogo, Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, v: *Naša sodobnost* 3/2 (1955), str. 1125–1146.
- Grafenauer Bogo, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, v: *Zgodovinski časopis* 16 (1962), str. 176–209.
- Grafenauer Bogo, Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. I. Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti, v: *Kronika* 16 (1968), str. 129–136.

- Grafenauer Bogo, Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol, v: *Zgodovinski časopis* 24 (1970), str. 112–122.
- Grafenauer Bogo, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (Ljubljana ³1978), 2 (Ljubljana ²1965).
- Grafenauer Bogo, Die Kärntner Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage. Protokoll eines Kolloquiums aus dem Jahre 1965, v: *Carinthia I* 183 (1993), str. 353–366.
- Grafenauer Ivan, Najstarejši slovenski »Kirielejsoni«, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23 (1942), str. 63–73.
- Graus František, Die Ohnmacht der Wissenschaft gegenüber Geschichtsmythen, v: isti, *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989)*, Hg. von Hans-Jörg Gilomen, Peter Moraw und Rainer C. Schwinges (Vorträge und Forschungen 55, Stuttgart 2002), str. 53–63.
- Grdina Igor, Karantanski mit v slovenski kulturi, v: *Zgodovina za vse* 3/2 (1996), str. 51–65.
- Gruden Josip, *Zgodovina slovenskega naroda* (Celovec 1912).
- Hauptmann Ljudmil, Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, v: *Časopis za slovenski jezik, književnost in literaturo* 2 (1920), str. 210–250.
- Hauptmann Ljudmil, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 10, Ljubljana 1954).
- Hellmann Manfred, Der Begriff 'populus' in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum, v: Manfred Hellmann, Reinhold Olesch, Bernhard Stasiewski, Franz Zagiba (Hg.), *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei der Slawen 863–1963* (Slavistische Forschungen 6, Köln–Graz 1964), str. 161–167.
- Herder Johann Gottfried, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Darmstadt 1966).
- Hösler Joachim, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution: 1768 bis 1848* (Südosteuropäische Arbeiten 126, München 2006).
- Jäschke Kurt-Ulrich, Der Stein von Scone und »seine Verwandten« in England. Ein Beitrag zu Geschichte und Bedeutung politischer und rechtlicher Symbolsteine, vornehmlich während des Mittelalters, v: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich. Tagungsbericht Symposium Gmünd 20. bis 22. September 1996* (Gmünd 1997), str. 121–198.
- Kahl Hans-Dietrich, Akzente zur Fürstensteinfrage, v: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich Tagungsbericht Symposium Gmünd 20. bis 22. September 1996* (Gmünd 1997), str. 221–235.
- Kahl Hans-Dietrich, Solium Ducatus Karinthie. Fragen um Kärntens Fürstenstein und seine Rituale, v: *Carinthia I* 188 (1998), str. 185–235.
- Kahl Hans-Dietrich, Der »Richter des Landes« zu Kärnten in Überlieferung des sogenannten Schwabenspiegels, v: *Carinthia I* 190 (2000), str. 133–141.
- Kahl Hans-Dietrich, Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem, v: Rajko Bratož (izd.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000), str. 987–993.
- Kahl Hans-Dietrich, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (kot Supplementum k: Rajko Bratož (izd.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Ljubljana 2002).
- Katičić Radoslav, Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, v: *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986), str. 77–92.

- Kehnel Annete, *Toren Spil* und Geltungsmacht. Die Geschichte der Symbole der Kärntner Herzogseinsetzung, v: Gert Melville (Hg.), *Institutionalität und Symbolisierung. Verfestigten kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart* (Köln–Weimar–Wien 2001), str. 477–491.
- Klebel Ernst, Zur Geschichte des Herzogstuhles, v: *Carinthia I* 130 (1940), str. 95–128.
- Knapp Fritz Peter, *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol von 1273 bis 1439, Halbbd 1: Die Literatur in der Zeit der frühen Habsburger bis zum Tod Albrechts II. 1358* (Graz 1999).
- Korošec Paola, *Alpski Slovani* (Ljubljana 1990).
- Kos Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 2* (Ljubljana 1906).
- Kos Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936).
- Kos Milko, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955).
- Krahwinkler Harald, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: Rajko Bratož (izd.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000), str. 403–423.
- Lhotsky Alphons, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (Mittelungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19, Graz–Köln 1963).
- Mal Josip, Schwabenspiegel in koroško ustoličevanje, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 19 (1938), str. 109–132.
- Mal Josip, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen* (Ljubljana 1939).
- Mal Josip, Osnove ustoličenja karantanskega kneza, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23 (1942), str. 1–62.
- Megiser Hieronymus, *Annales Carinthiae, das ist Chronick des Löblichen Erzherzogthumbs Kharndten* (Leipzig 1612).
- Mihelič Darja, Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja, v: Rajko Bratož (izd.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000), str. 839–961.
- Moro Gotbert, Zur Geschichte des Kärntner Herzogstuhles, v: *Carinthia I* 157 (1967), str. 420–441.
- Nehlsen-von Stryk Karin, Schwabenspiegel, v: *Lexikon des Mittelalters* 7 (Stuttgart–Weimar 1999), st. 1603–1605.
- Neubauer-Kienzl Barbara – Deuer Wilhelm – Mahlknecht Eduard, *Barock in Kärnten* (Klagenfurt 2000).
- Neumann Wilhelm, Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogthums Kärnten, v: isti, *Bausteine zur Geschichte Kärntens* (Das Kärntner Landesarchiv 12, Klagenfurt 1994), str. 78–112.
- Nikolay Sabine, *Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Rechtsdenkmales* (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach 2010).
- Ogris Alfred, Fürstenstein und Herzogstuhl – Symbole der Kärntner Landesgeschichte im Widerstreit ethnischer und territorialer Tendenzen in der slowenischen Geschichtsschreibung, Publizistik und Politik, v: *Carinthia I* 183 (1993), str. 729–767.
- Palme Rudolf, Versuch einer deutung der Symbolik der Herzogseinsetzung am Fürsteinstein, v: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich. Tagungsbericht Symposium Gmünd 20. bis 22. September 1996* (Gmünd 1997), str. 15–33.

- Pleterski Andrej, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 17, Ljubljana 1997).
- Puntschart Paul, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein verfassungs- und kultur-geschichtliches Beitrag* (Leipzig 1899).
- Rumpler Helmut, *Verlorene Geschichte. Der Kampf um die politische Gestaltung des Alpen-Adria-Raumes*, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj 2001), str. 517–569.
- Rauch Karl, *Die Kärntner Herzogseinsetzung nach alemanischen Handschriften*, v: *Festschrift Adolf Zycha. Abhandlungen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte* (Weimar 1941), str. 173–232.
- Schmid Peter, *Kaiser Arnolf, Bayern und Regensburg*, v: Franz Fuchs und Peter Schmid (Hg.), *Kaiser Arnolf. Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts* (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte Beiheft 19, München 2002), str. 187–220.
- Schmidt Roderich, *Die Einsetzung der böhmische Herzöge auf den Thron zu Prag*, v: Helmut Beumann und Walter Schröder (Hg.), *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter* (Nationes 1, Sigmaringen 1978), str. 439–463.
- Słupecki Leszek Paweł, *Spuren tschechischer und polnischer Fürstensteine*, v: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich. Tagungsbericht Symposium Gmünd 20. bis 22. September 1996* (Gmünd 1997), str. 35–41.
- Snoj Marko – Greenberg Marc, *O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev)*, v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012), str. 276–305.
- Steinmann Ulrich, *Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger*, v: *Carinthia I* 157 (1967), str. 469–497.
- Stelzer Winfried, *Die Melker Fragmente der Chronik Johans von Viktring*, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 112 (2004), str. 272–289.
- Stelzer Winfried, *Landesbewußtsein in den habsburgischen Ländern östlich des Arlbergs bis zum frühen 15. Jahrhundert*, v: Matthias Werner (Hg.), *Spätmittelalterliches Landesbewußtsein in Deutschland* (Vorträge und Forschungen 61, Ostfildern 2005), str. 157–222.
- Sundhaufen Holm, *Der Einfluß der Herderischen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (Buchreihe der Südostdeutsche Historischen Kommission 27, München 1973).
- Svetina Robert, *Die Moosburg Arnulfs von Kärnten* (Moosburger Museumshefte 2, Moosburg 1993).
- Štih Peter, *Regnum Carantanum*, v: *Zgodovinski časopis* 40 (1986), str. 215–231.
- Štih Peter, *Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v vzhodnih Alpah*, v: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 17, Ljubljana 1995), str. 21–45.
- Štih Peter, *Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske*, v: *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996), str. 227–256.
- Štih Peter, *Najstarejša upodobitev ustoličevanja koroških vojvod 1480* (Monumenta slovenica 9, Ljubljana 1999).
- Štih Peter, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004), str. 467–487.
- Štih Peter, *Linhart kot zgodovinar*, v: Ivo Svetina (ur.), *Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (Ljubljana 2005), str. 291–310.
- Štih Peter, *O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod*, v: Dušan Nečak (ur.), *Stiplovske zbornik* (Historia 10, Ljubljana 2005), str. 33–42.

- Štih Peter, Pledoaje za drugačen pogled na starejšo slovensko zgodovino, v: *Nova revija* 307–308, let. 26 (2007), str. 193–206.
- Štih Peter, Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja), v: *Zgodovinski časopis*, 65 (2011), str. 8–51.
- Torrger Karl, Zur Auslegung des Schwabenspiegelseinschubes über die Rechte des Herzogs von Kärnten, v: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 60 (1940), str. 291–300.
- Vilfan Sergij, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane, v: *Hauptmannov zbornik* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 5, Ljubljana 1966), str. 181–215.
- Vilfan Sergij, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatsswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).
- Vilfan Sergij, Slovenci – kmečki narod?, v: *29. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana 1993), str. 209–222.
- Vilfan Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996).
- Voltolini Hans, Der Bericht über die Rechte des Herzogs von Kärnten in zwei Handschriften des Schwabenspiegels, v: *Aus Politik und Geschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below* (Berlin 1928), str. 95–211.
- Wolfram Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniem und Pannonien* (Wien–Köln–Graz 1979).
- Wolfram Herwig, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31, Wien–München 1995).
- Wolfram Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniem und Pannonien*. Herausgegeben, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Ljubljana 2012).
- Wutte Martin, Zur Geschichte der Edlinger, der Kärnten Pfalzgrafen und des Herzogstuhles, v: *Carinthia I* 139 (1949), str. 13–48.
- Zenegg Emmerich, Zum 100. Todestage des letzten Herzogbauers (4. Juni 1923). Mit einem Stammbaum, v: *Carinthia I* 113 (1923), str. 38–51.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kärntner Herzogseinsetzung zwischen Geschichte und Vorstellungen: Probleme ihrer Überlieferung, Entwicklung und ihres Verlaufs sowie der Rezeption bei den Slowenen

von Peter Štih

Die teilweise geänderte deutsche Fassung dieses Beitrages wurde veröffentlicht in *Sabine Nikolay, Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Rechtsdenkmales (Mohorjeva/Hermagoras, Celovec/Klagenfurt 2010), S. 261–299.*

James Shedel

Cesarski nauk o državi: trije cesarji in »iskanje sreče«*

UDK 943.6"17/18"

UDC 943.6"17/18"

SHEDEL James, dr., red. prof., History Department, Georgetown University, 37th and O St. NW, Washington D.C. 20057-1047, shedelj@georgetown.edu

SHEDEL James, Ph.D., Full Professor, History Department, Georgetown University, 37th and O St. NW, Washington D.C. 20057-1047, shedelj@georgetown.edu

Cesarski nauk o državi: trije cesarji in »iskanje sreče«

Imperial Civics: Three Emperors and the "Pursuit of Happiness"

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 344–360, cit. 31

Zgodovinski časopis (Historica Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 344–360, 31 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Habsburška monarhija je bila po krizi, ki jo je povzročila vojna za avstrijsko nasledstvo, na poti ideološke preobrazbe. Svetovalci in ministri Marije Terezije so pod vplivom idej razsvetljenstva monarhijo usmerjali k državi, ki je naravni vir izboljšanja razmer za svoje ljudi. Habsburška monarhija je po letu 1740 postala utelešenje vladavine kralja – filozofa za obče dobro in teorij o pravni državi mislecev kot so bili Pufendorf, Wolff, Martini in Sonnenfels. Čeprav je Marija Terezija le nerada sprejela preusmeritev k duhu razsvetljenstva, so njena sinova Jožef II in Leopold II in njen vnuk Franc II/I v tej preusmeritvi prepoznavali koristi in pozitivne dejavnike, ki jih mora monarhija prevzeti v dobro države in prebivalstva. V času od reform Jožefa II do razglasitve Občega državlanskega zakonika leta 1811 je Habsburška monarhija na ta način dobila moderne države temelje, ki so ji omogočili, da je preživela revolucijo leta 1848 in njej sledeče krize do prve svetovne vojne.

The Habsburg Monarchy that emerged from the crisis caused by the War of the Austrian Succession was on its way to being fundamentally ideologically transformed. Drawing on the reformist impulse of the Enlightenment the post-1740 Habsburg Monarchy became an embodiment of the philosopher king, rule for the general good, and *Rechtsstaat* theories of thinkers such as Pufendorf, Wolff, Martini, and Sonnenfels. Although this reorientation toward the spirit of the Enlightenment had been accepted only reluctantly by Maria Theresia, her sons Joseph II and Leopold II, and her grandson Franz II/I saw its utility and its humane spirit as positive factors that the Monarchy needed to adopt for the benefit of the state and its people. From the reforms of Joseph II to the promulgation of the *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* in 1811 the Habsburg Monarchy constructed a foundation as a modern state that would allow it to survive the Revolution of 1848 and the subsequent crises until WW I.

Ključne besede: Habsburška monarhija, razsvetljenstvo, reforme, pravna država, iskanje sreče

Key words: Habsburg Monarchy, Enlightenment, reforms, *Rechtsstaat*, Pursuit of Happiness

* Prevod še neobjavljene, izvorne razprave. James Shedel je profesor zgodovine na univerzi Georgetown v Washingtonu D.C. Je avtor številnih del s področja zgodovine Habsburške monarhije, med drugim knjig *Art and Society: The New Art Movement in Vienna, 1898–1914 in Secession: The Vienna Secession from Temple to Exhibition Hall* (skupaj z Ottom Kapfingerjem in Gottfriedom Fliedlom) ter razprav: "Fin de Siècle or Jahrhundertwende: The Question of An Austrian Sonderweg" v: *Rethinking Vienna 1900*, in "Emperor, Church and People: Religion, Dynastic Loyalty and the Golden Jubilee of Franz Joseph" v *The Catholic Historical Revue*.

Ko je leta 1771 Joseph von Sonnenfels opredelil osnovne prvine domovine in lojalnost, ki jo te prvine lahko vzbudijo, je navedel naslednje: trdno vpeljana oblika vlade, državljanje z enakimi pravicami in »zakone, pod zaščito katerih leta tečejo varno, v svobodi in v blaginji. Taki zakoni so dragocena dobrina in ljudje, ki bodo zaradi njih živeli bolje, jih bodo pripravljene braniti za ceno lastnega življenja.«¹ Če bi bile te vrstice zapisane trideset let prej, ko je bila Habsburška monarhija sredi boja za preživetje, bi varnost verjetno zadostovala za definicijo dobre domovine. Vendar pa je prav habsburška zmaga v tem boju monarhijo tako spremenila, da je bilo definicijo potrebno dopolniti še s pravno državo in z dodatnimi atributi svobode, blaginje in sreče. Sonnenfelsova definicija je bila sicer plod razsvetljenske politične misli, v resnici pa sta se takratna teorija in praksa že spajali v državno politiko. Monarhija se je oddaljevala od tradicionalne politične odvisnosti od plemiških in cerkvenih elit in se spreminjala v državo, ki je temeljila na ljudstvu v celoti. Da bi se taka bolj centralizirana in močnejša država lahko zanesljivo oprla na ljudi, jih je bilo potrebno preoblikovati iz pasivnih subjektov v aktivne podpornike. Zato je morala država dokazati, da je njena glavna skrb blaginja večine in ne zgolj nekaterih posameznikov. Thomas Jefferson je pet let kasneje izjavil, da je država dolžna varovati »življenje ljudi, njihovo svobodo in njihovo iskanje sreče.«² Sonnenfelsov daljši spisek atributov, ki sestavljajo domovino in upravičujejo zvestobo njenih državljanov, resda ni vseboval poziva k uporabi, je pa pretežno navajal iste pravice kot Jefferson. Toda v kontekstu avstrijske monarhije je bila vloga teh atributov taka, da so v življenju državljan/podanika bolj poudarjali, kaj te pravice omogočajo, namreč »iskanje sreče«, kot revolucionarne implikacije, ki bi lahko bile njihova posledica. Čeprav misel o »iskanju sreče« ni bila izrecno avstrijskega izvora, zelo primerno označuje, kaj je bil *de facto* cilj monarhičnega populizma. Po treh cesarjih in vojni za obstoj je okoli leta 1815 habsburška inačica monarhije za ljudstvo ustvarila obrazec nauka o državi, ki je imel revolucionarne implikacije.

Proces političnega preoblikovanja je bil seveda izvorno nenameren. Dejansko je bila nenamerna dolgoročna posledica znamenitih reform v davčni politiki, upravi in sodstvu, ki jih je uvedla Marija Terezija. Friedrich Wilhelm von Haugwitz je te reforme zasnoval v glavnem zato, da bi bila država dovolj močna, da bi preživela

¹ Sonnenfels, Über die Liebe des Vaterlandes, str. 72.

² Jefferson, Declaration of Independence. O razsvetljenskem pojmovanju sreče v slovenščini: Paul Hasard, Evropska misel v 18. stoletju, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1960, str. 20–31 (Op. prev.).

eno vojno, katere cilj je bilo uničenje, in drugo, ki je bila posledica maščevanja. Pragmatični cilj reform je bil okrepiti državo z oslavitvijo njenih elit in z iztiskanjem čim več sredstev iz njenih podanikov. Narekovala jih ni druga ideologija kot ideologija moči – ideja o podpori preprostemu človeku pri njegovem iskanju sreče ni vplivala nanje. Ne Haugwitz, ne njegova gospodarica se nista imela za predstavnika razsvetljenskih doktrin o državi in družbi. Marija Terezija je bila celo prav nezaupljiva glede vsega, kar je bilo povezano s tem gibanjem, toda kot popolnoma pragmatična monarhinja se je vendarle znašla v situaciji, da je po nalogu svetovalcev, ki so aktivno podpirali razsvetljenska načela, vpeljevala reforme, ki so temeljile v razsvetljenskem gibanju. Razsvetljensko usmerjeni možje kot Anton Wenzel von Kaunitz, Gerhard van Swieten in Joseph von Sonnenfels so v zadnjih dveh desetletjih njene vladavine obvladovali politiko in reforme v monarhiji. Na svojo neskončno žalost in celo obup je Marija Terezija doživela tudi to, da je videla, kako so njena najstarejša sinova Jožefa in Leopolda, in pa njenega najstarejšega vnuka Franca, vzgajali v razsvetljenskem duhu razuma in reform. Kot njeni neposredni nasledniki – Jožef je bil petnajst let tudi njen sovladar – so imeli vsi trije sicer enak program vzdrževanja močne in vplivne države kot ona. Vendar se je vizija treh vladarjev, naslednikov Marije Terezije, kako najučinkoviteje doseči ta cilj, precej oddaljila od pred-razsvetljenskih vrednot njihove predhodnice.

Razsvetljenska misel je težila k nenehnemu izpopolnjevanju človeka. To je bil dinamičen koncept, po katerem naj bi država aktivno pospeševala to dinamiko pri delu človeštva, ki je bil pod njeno kontrolo. Za razliko od tradicionalne, religiozno utemeljene črnogledosti Marije Terezije, kar zadeva sposobnost izpopolnjevanja človeške narave, in njenih dvomov v moč človeških ustanov, da bi ljudem pomagale pri tem izpopolnjevanju, so bili Jožef II., Leopold II. in Franc II. četudi ne neverni, vendar bližje optimističnemu razsvetljenskemu gledanju na človeka, sekularne ustanove in spremembe, ki bi jih lahko danes pojmovali kot moderne. Tako kot so sodobna gledanja na moderni svet daleč od enotnosti in neobčutljivosti za zunanje dogodke, so se tudi njihovi pogledi na razsvetljensko vladanje razlikovali in ko so bili soočeni z izzivalnimi grožnjami, kakršna sta bila v Francovem primeru francoska revolucija in Napoleon, so morali ponovno premisliti svoj pogled na svet. V politični filozofiji vseh treh vladarjev je bilo vselej prisotno zavedanje, da država, ki jo je s trudom oblikovala Marija Terezija in ki so jo od nje nasledili, ne bi mogla preživeti brez obvarovanja svojega gospodujočega položaja, v skladu s katerim je bila edini izvor učinkovite oblasti in avtoritete. Povratek k staremu režimu, v katerem so vladali stanovi in uradniki, bi zanje pomenil razveljavljanje moči države in bi bil v nasprotju z razsvetljenskim duhom tedanjega časa, v katerem je okrepljena terezijanska država zagotavljala praktična sredstva za uvajanje vseh vrst reform od zaščite kmetov (*Bauernschut*) do tolerance, ki bi jih drugače ustavili plemiči in uradništvo, katerih interesom so reforme škodovala. Da bi država zmanjšala moč potencialno sovražno nastrojenih elit in si zagotovila več kot le vojaško podporo, je bil potreben premik k širšim ljudskim temeljem, kar smo že omenili. Sklicevanje na ljudi kot na protiutež tistim, ki imajo moč, je sicer tako stara politična taktika kot grški polis. Vendar se ukrepi Jožefa, Leopolda in

Franca v več pogledih razlikujejo od čistega makiavelizma, saj jasno izražajo evdajmonističen namen in koristi družbe v širšem pomenu besede. Poleg tega so primerni za ustvarjanje družbe, v kateri posamezniki, še posebno tisti, ki nimajo zakonitih posebnih pravic, lahko delujejo v svojem interesu, se pravi, da se posvetijo »iskanju sreče«. Seveda je bila različica takega prizadevanja, za kakršno so se zavzemali omenjeni trije cesarji, bolj državno usmerjena kot si je to zamislil Jefferson. V nadaljevanju bo lahko podrobnejši pretres razsvetljskih teoretikov, ki so bili v Avstriji osemnajstega stoletja precej vplivni in so pri vzgoji treh cesarjev odigrali pomembno vlogo, natančneje osvetlil različico »iskanja sreče«, ki so jo trije vladarji uporabljali v prizadevanju po utrjevanju ljudske podpore državi v obdobju po vladavini Marije Terezije.

V 18. stoletju so po habsburških deželah krožila dela tako različnih razsvetljskih mislecev kot so bili John Locke, Montesquieu in Jean-Jacques Rousseau, vendar so bili najbolj razširjeni pisci o državi in družbi Samuel Pufendorf, Christian Wolff, Karl Anton von Martini in pa vsenavzoči Joseph von Sonnenfels. Četudi je Pufendorf umrl leta 1694 in Wolff leta 1754, sta bila v obdobju Marije Terezije njuna slava in vpliv že dobro utrjena na nemškem govornem območju, vključno s Habsburško monarhijo. Kar zadeva Martinija in Sonnenfelsa, sta bila od takrat, ko sta dobila profesuri na dunajskih katedrah za naravno pravo (Martini leta 1754) in politično znanost (Sonnenfels leta 1763), najuglednejša strokovnjaka na svojem področju v vsej monarhiji, obenem pa sta si ustvarila tudi ugledni kariere kot svetovalca Mariji Tereziji in njenim trem naslednikom. Martini je celo poučeval Leopolda o pravu in mu posredoval ne samo ideje Puffendorfa in Wolffa, ampak med drugimi tudi Locka, Montesquieuja in Rousseauja.³ In čeprav je Jožefov učitelj uporabljal Pufendorfa kot osnovo za svoj pouk prava, Jožef ni bral in vsrkaval zgolj razsvetljskih idej, ki jih je predstavil njegov učitelj, ampak tudi tiste, ki so bile plod njegovega kasnejšega druženja z Martinijem in Sonnenfelsom.⁴ Celo Franca so zaradi vztrajanja njegovega očeta učitelji poučevali o naravnem pravu in o razsvetljski politični teoriji.⁵ Nedvomno so v Habsburško monarhijo in v razmišljanja treh cesarjev prodrle najrazličnejše razsvetljske ideje o politiki. Kljub temu pa so bili Jožef, Leopold in Franc otroci Srednje Evrope in ne Francije ali Anglije. Tedanje razsvetljske in racionalistične ideje in koncept naravnega prava so jim posredovali učitelji, ki so tako kot oni sami, izhajali iz srednjeevropskega intelektualnega prostora. Povrhu tega je bil to kontekst, ki je celo takrat, ko je vsrkaval razsvetljske misli iz Zahoda, ostajal zasidran v političnem svetu, v katerem so bile temeljne spremembe veliko bolj odvisne od vladarja in od države kot pa v Franciji ali Angliji. Razsvetljski misleci nemško govorečega področja so

³ Več o Martinijevi pomembni vlogi Leopoldovega učitelja gl.: Wandruszka, Leopold II., 1. zv., str. 89–95.

⁴ Conrad, Staatsgedanke und Staatspraxis des aufgeklärten Absolutismus, str. 15–16; več o različnih vplivih na Jožefa gl.: Mitrofanov, Joseph II., str. 90–93, str. 290–292.

⁵ Langsam, Francis the Good. The Education of an Emperor 1768–1792, str. 12, str. 19–21. Glede na Leopoldovo privrženost razsvetljenstvu (da niti ne omenjamo Jožefovega vpliva v obdobju, ko je Franc živel pri njem) je malo verjetno, da bi Franc ne bil seznanjen z razsvetljskimi idejami; to potrjujejo tudi navodila njegovega očeta sinovim učiteljem, ki jih je navedel Langsam.

bili produkt tega stanja, zato je logično, da so bile njihove ideje o »iskanju sreče« na tem območju pomembnejše kot pa ideje njihovih zahodnih kolegov.

Čeprav smo ravnokar poudarili, da so imeli Pufendorf, Wolff, Martini in Sonnenfels posebne srednjeevropske korenine, je vseeno treba povedati, da so imeli tudi veliko skupnega z misleci, ki so delovali bolj na Zahodu. Kljub manjšim razlikam so razsvetljenski misleci celotne Evrope poznega 17. in 18. stoletja imeli podobne osnovne koncepte. Ti so bili koncept boga kot božanskega razuma, koncept človeka kot racionalnega bitja, ki eksistira v okviru naravnega prava, in koncept naravnega stanja in nujnosti, da se mu človek odreče v prid varnejše civilne družbe, utemeljene na družbeni pogodbi in vzpostavitve države, izpeljane iz te pogodbe. Vsi so tudi poudarjali skrb za položaj človeka in njegov odnos do politične moči potem, ko zapusti naravno stanje; ta njegova odločitev naj bi bila dosledno v prid monarhije. Vsi so sicer dopuščali, da lahko celo še tako dobrodejen monarh potencialno zlorablja svojo moč, vendar je bila Lockova klavzula, ki je kot izhod v sili dopuščala tudi revolucijo, le redko vključena. Namesto tega so se sklicevali na vladavino prava kot na utelešenje racionalnih in moralnih omejitev, ki so bile obvezne tako za vladarja kot za njegove podanike. Po njihovem mnenju je bila alternativa ne samo kršitev trajne narave prvotne pogodbe, temveč anarhija.⁶ Monarh in njegovo ljudstvo sta imela vzajemen cilj, ki ga lahko povzamemo kot koncept za skupno dobro.⁷ Za ohranjanje in pospeševanje tega skupnega cilja, za zaščito in iskanje katerega je Bog predvsem želel, da človek ustvari civilno družbo, je vladar s posredovanjem države lahko zahteval poslušnost svojega ljudstva. V zameno pa je moral spoštovati in zadovoljevati potrebe svojih podanikov. Na osnovi te zadnje obveze je vzdrževanje skupnega dobrega lahko vodilo k pospeševanju posameznikovega »iskanja sreče«.

Srednjeevropska verzija pojmovanja smisla države in družbe se je razlikovala od opredelitev nedotakljive narave družbene pogodbe, ki so prevladale na Zahodu, tudi po poudarjanju pomena in temeljne pozitivne narave države. Ta odnos je imel korenine že v posledicah Tridesetletne vojne in v želji, da bi se izognili ponovitvi kaosa, ki je bil povezan z njo. Gotovo je precej vplival na Pufendorfovo dojetje države kot bistvenega elementa za vzdrževanje splošne varnosti.⁸ Zato je tudi naglašal vlogo vladarja kot suverene oblasti, ki ustvarja vse postave, ki je po svoji naravi nad zakoni, a se jim vseeno prostovoljno podreja in je tako vsem dober zgled pravilnega vedenja.⁹ Pufendorfov model vladarja je bil sicer nedvomno absoluten monarh, katerega oblast so morali omejevati isti zakoni kot njegove podanike. Če pa vladar ali ljudstvo, ali oboji, zakona niso spoštovali, ni bilo pravičnosti in varnosti, ki bi v zameno razveljavljala smisel družbe in države. Pufendorf je nenehno poudarjal

⁶ O tem gl. Martinijevo gledanje na zakonito razveljavitev pogodbe v primeru, če je njen temeljni smisel – pravičnost – trajno onemogočen. Martini, *Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts*, str. 155–156.

⁷ Za ta koncept v nemščini uporabljajo več izrazov, na primer »das allgemeine Beste,« die allgemeine Wohlfahrt,« »die gemeinschaftliche Wohlfahrt,« itd. V osnovi vsi odgovarjajo angleškemu »common good« (v slov. »skupno dobro«, op. prev.).

⁸ Carr (ur.): *The Political Writings of Samuel Pufendorf*, str. 6.

⁹ Pufendorf, *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, str. 146.

potrebo po vsesplošnem spoštovanju zakonov. V skladu z njegovimi gledanji je bil monarh dolžan ustvarjati zakone in tak vladni ustroj, ki je zagotavljal red in varnost, ki ju je njegovo ljudstvo potrebovalo.¹⁰ Prav tako je menil, da je država dolžna izobrazovati svoje ljudstvo, da bo sposobno prepoznati nauke, ki »so v skladu s pravim namenom in uporabo držav.«¹¹ Ker naj bi ljudje ne bili zgolj podaniki, ampak tudi državljani¹², naj bi ne bili samo pasivni objekti vladanja, temveč tudi aktivni igralci, ki izpolnjujejo svoj del družbene pogodbe pri vzdrževanju varnosti. Seveda so morali ubogati vladarja in njegove zakone in biti pripravljeni služiti državi na katerikoli način, ki je bil zanje primeren¹³, vendar naj bi pri tem ne bili preprosto »troti«, temveč posamezniki, ki izpolnjujejo državljske obveznosti, od katerih imajo neposredno korist. Državljeni in država naj bi imeli isti interes in državljan naj bi varno živel samo v okviru države, varnost pa naj bi mu omogočala iskanje tistega, kar naj bi bila njegova sreča. Država naj bi z zagotavljanjem varnosti molče priznavala svojo obvezo, da mu pri tem pomaga.

Če je Pufendorf pod vtisom Tridesetletne vojne bolj izpostavljal pravice države in le posredno pravice državljanov, pa je bil pripadnik mlajše generacije Christian Wolff že drugega mnenja. Morda je bil zato, ker ni imel neposrednih izkušenj z vojnimi kaosom, ki ga je poznal Pufendorf, prepričan, da so stabilne monarhije njegovega časa kot ustanove dovolj sposobne, da se stvarno in premišljeno ukvarjajo z življenjem svojih državljanov. Wolff je sicer prav tako poudarjal vladarjevo moč, da ustvarja zakone, in pa dolžnost ljudstva, da se teh zakonov drži. Prepričan je bil, da je najpomembnejše, da država zagotavlja splošno korist in mir, vendar pa jo je opisoval tudi kot razumno institucijo, ki je zasnovana na vladavini prava in skrbi za vsesplošno blaginjo podanikov oziroma državljanov.¹⁴ Koncept državne skrbi za blaginjo ljudstva je osrednji premisa Wolffovih naukov, ki so jih zgodovinarji kasneje poimenovali »razsvetljeni absolutizem«. Na osnovi zmotnega prepričanja, ki ga je Wolff delil z Leibnizem, o domnevno dobrohotnem vladanju kitajskih cesarjev kot kraljev-filozofov, je leta 1730 objavil razpravo z naslovom »*De Rege Philosophante et Philosopho regnante*«. V njej je ugotavljal, da družba ni bila ustvarjena samo za splošno dobro in zaščito, ampak tudi za človekovo srečo, ki jo je pojmoval kot neprekinjeno napredovanje k vedno večji stopnji popolnosti. Zato naj bi bil vladar, ki bi bil najbolj sposoben zagotoviti »srečo« svojega ljudstva, kralj-filozof, ki bi razumel resničnost te predpostavke. Prav tako bi morali tisti, ki kralju pomagajo pri vladanju, se pravi birokracija, razumeti filozofske temelje svojih dejanj.¹⁵ Čeprav je Wolff svoje predstave zavil v plašč špekulativnih predpostavk, je v ta koncept verjel in ga je opisal kot model za vladarja svojega časa. Ljudje naj bi bili seveda obvezani pomagati, da bo taka razsvetljenska družba delovala in se ravnati po zakonu, vladarjeva posebna dolžnost pa naj bi bila, da pospešuje

¹⁰ Ibid., str. 139–141.

¹¹ Ibid., str. 141.

¹² Ibid., str. 138.

¹³ Ibid., str. 175–177.

¹⁴ Wolff, Von ener Erwegung der Staatsgeschäfte, str. 187, str. 411–412.

¹⁵ Wolff, On the Philosopher King and the Ruling Philosopher, str. 188–189, str. 202.

srečo svojih podanikov, kar nedvomno priča, da je po Wolffu dobra država tista, ki omogoča ta cilj.

Ko sta Martini in Sonnenfels oblikovala svoji teoriji o državi in družbi, sta lahko ne samo nadgradila delo Pufendorfa in Wolffa, ampak črpala tudi iz množice teoretskih del, katerih število je v njunem času, torej v obdobju, ko je bilo razsvetljenstvo na višku, izjemno naraslo. Medtem ko sta razvijala svoje ideje, je njuno delo potekalo po dvojnem tiru, se pravi v akademskih krogih in v neposredni vladni službi, kar je njunim pogledom na državo in na njeno razmerje do interesov državljanov dalo več kot le teoretski pomen. Sonnenfels je po vrhu tega kot Martinijev študent svoje predstave zasnoval na idejah svojega učitelja, tako da je njegovo delo napredovalo in skupaj sta bila močan lobi, ki se je zavzemal za razsvetljensko politiko. S svojim delom sta podpirala prepričanje, da je država dolžna vladati tako, da bo njeno vladanje v interesu državljanov.

Martini je bil mnenja, da so ljudje najprej ustvarili civilno družbo in šele nato državo, ki naj bi jo uzakonjala t.i. »pogodba o podreditvi«. Po tej pogodbi naj bi se ljudje zavezali k poslušnosti katerikoli vladi, ki bi jo izbrali, vlada pa jim bi v zameno zagotavljala blaginjo. Tako kot njegovim predhodnikom se je tudi Martiniju zdela zavoljo njene moči in možnosti, da odločno ukrepa, najbolj primerna oblika vladavine monarhija, pri čemer bi morali državljane monarhije pred strah vzbujajočo močjo države ščititi zakoni.¹⁶ Martini je sicer v splošnem priznaval neizpodbitno avtoriteto vladarja, vendar je tako zelo poudarjal vladavino prava, da je naglašal, da niso ljudje nikoli izgubili svojih prirojenih naravnih pravic niti jim ni mogoče povsem odreči pravice do upora. Čeprav naj bi bil vladar končno odgovoren samo Bogu in ga zatorej ni bilo mogoče odstraniti, je Martini priznaval, da se ljudje lahko zatečejo k upor, če ravnajo vladni uslužbenci z njimi nepravilno ali če vladar prelomi svoj del pogodbe. Vendar pa so ti upori zgolj oblike dejanj izboljšanja in ne v revolucija. Razpust države in družbe naj bi bil upravičen le v skrajnih razmerah, ko trajno prenehajo aktivnosti vseh sodišč in preneha uveljavljanje zakonov. Brez zakonitosti varnost in blaginja ljudstva nista več mogoči in razpad države in družbe je neizogiben.¹⁷ Pri opisu te možnosti Martini sicer nikjer ne omenja, kdo bi bil lahko odgovoren za tako katastrofo. Ker pa je nedvomno označil vladarja kot zakonodajalca in vir pravičnosti, je jasno, kdo bi nosil krivdo, če bi se pogodba med vladarjem in njegovimi podaniki prelomila. Da bi se izognili tej skrajnosti, se mora vladar zavedati, da ima le toliko oblasti, kot je potrebno, da doseže temeljni cilj države, to pa je zagotavljanje varnosti. Samo to upravičuje izvorno podreditev ljudstva in omogoča državljanom, da dosežejo vzajemno srečo.¹⁸ Če vladar zagotavlja pravično vlado tako, da izbira uradnike po njihovih zaslugah ali državljani opravljajo svojo dolžnost do države, tako da ji služijo, mora vse urejati politika v okvirih pravnega sistema, ki se zavzema za skupno dobro; v nasprotnem primeru iskanje sreče ne bo mogoče.

¹⁶ Martini, *Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts*, str. 20–28, str. 163.

¹⁷ *Ibid.*, str. 155–156.

¹⁸ *Ibid.*, str. 190.

Tezo o zavezi, ki naj bi jo po Martiniju imela vladar in država v odnosu do državljanov in naj bi upravičevala njihovo poslušnost ter jim v zameno zanjo zagotavljala srečno življenje, je še razširil Sonnenfels, ki je kot končni cilj države opredelil ne le »obče dobro«, temveč to standardno opredelitev nadgradil z ugotovitvijo, da sta za civilno družbo, ki jo država obsega, končni cilj »varnost in lagodno življenje, ki skupaj predstavljata javni blagor«. ¹⁹ Sonnenfelsevo povezovanje varnosti in »udobja« (*Bequemlichkeit*) se morda zdi dokaj nenavadno, vendar pod pojmom udobje razume lahkotnost preživljanja in vrhu tega dolžnost države, da povečuje možnosti za to. V praksi je ta kombinacija fizične varnosti in materialnih sredstev, ki omogočajo preživljanje, očitno neobhodno potrebna, saj lahko posameznik samo na ta način dobi možnost za svoje iskanje sreče. Dejstvo, da je Sonnenfels meril prav na to, podkrepljuje njegova izjava, ko pravi, da temeljijo vse veje politične vede (*Staatwissenschaft*) na načelu podpore prizadevanju za »vsesplošno srečo« ²⁰ in, ker je poznavanje teh ved potrebno za vladanje, se »iskanje sreče« zopet kaže kot ena najvišjih prioritete države. Prav tako kot njegov mentor seveda tudi Sonnenfels pojmuje pravo kot neobhodno sredstvo, ki določa ne le meje državne in vladarjeve oblasti, temveč ureja tudi vedenje državljanov. Da bi državljan spoznal, kaj je njegova dolžnost in bi se ravnal po zakonih, pa ga je treba podučiti, da jih bo spoštoval, in najpomembneje pri tem je, da vladar prepriča ljudi o svojem dobrem namenu tako, da preveri predlagani zakon s pomočjo svojih svetovalcev in/ali v tiskani obliki predstavi razloge, zakaj je zakon potreben. Čeprav posredno, tak pristop vključuje državljana v proces vladanja in izraža določeno mero spoštovanja javnosti. Kaže tudi na razumevanje tega, kako potrebno je za ukrepe, ki jih pripravljata vlada, pridobiti široko javno podporo. Sonnenfels svojo razpravo o tem, kako doseči, da bodo državljanji spoštovali zakone, res nadaljuje z ugotovitvijo, da država potrebuje podporo državljanov, da jo ubranijo pred premočnimi posamezniki in skupinami, ki se ji utegnejo upreti. ²¹ Tako posredno nakaže, da takšno upiranje ne predstavlja zgolj grožnjo državi, ampak tudi dobremu počutju državljanov, ki so odvisni od države, da jih varuje in si prizadeva za njihovo srečo.

Prav Sonnenfels je najbolj jasno opozoril, kako potrebno je za državo, da pospešuje »iskanje sreče« pri svojih državljanih in s svojimi opredelitvami izražal postopno oblikovanje koncepta od časa, ko ga je oklevajoče opredelil Pufendorf. Kakor Martini je kot profesor tudi Sonnenfels dobil nalogo, da vzgaja prihodnje državne uradnike in njegov učbenik o političnih vedah je kot Martinijev učbenik o ustavnem pravu omogočil, da so njegove ideje dosegle širšo javnost in ne zgolj slušateljev, ki so sedeli v predavalnicah. Sonnenfeldov tekst je doživel osem izdaj in je tudi v letu 1848 ²² veljal za najpomembnejši učbenik o političnih vedah v monarhiji. V delih obeh mož je predstava o »iskanju sreče« doživela preobrazbo od prvotne ideje, ki se je porodila takorekoč na obrobju srednjeevropske politične misli, vse do koncepta, ki je postal uradno sprejeta teorija in je bil vključen v šolanje

¹⁹ Sonnenfels, *Grundsätze der Polizey*, str. 17–18.

²⁰ *Ibid.*, str. 21–22.

²¹ *Ibid.*, str. 86–93.

²² *Ibid.*, str. 272.

državnih uradnikov. To ni bilo naključje. Če bi bil koncept sporen za Marijo Terezijo ali za katerega od njenih treh neposrednih naslednikov, ne bi preživel. Dejstvo, da ga niso imeli za spornega, je povezano s Sonnenfelsovim dokaj presenetljivim priznanjem, da je prav varnost države odvisna od podpore ljudstva. To priznanje razkriva, kako se je teorija ujemala s stvarnostjo državne politike. Država je vse od Haugwitzevih reform dalje dejansko povečevala svojo oblast in moč na račun starih elit. To je bil proces, ki je tako rekoč vsako pomembnejšo reformo utemeljil kot spremembo, ki bo koristila segmentu običajnih ljudi in njihovi blaginji, in ne zgolj kot neprecedenčno povečanje državne moči. V teh okoliščinah ni bilo nič nenavadnega, da je Sonnenfels poudarjal odvisnost države od večine državljanov, in ne le od družbenih elit. Treba si je bilo samo ogledati spremembe, ki jih je uvedla cesarska gosposka, da je bilo mogoče videti, kako nujen je bil ta premik v družbenih temeljih habsburške države.

Premik od upravnih in davčnih reform, ki so temeljile na neposrednem izražanju *raison d'état*, značilnem za prvo polovico vladavine Marije Terezije, k reformam, ki jih ni več pogojevala neposredna politična nuja, vpeljanim v obdobju naslednjih dveh desetletij, ko je cesarica vladala skupaj s svojim sinom Jožefom II, je naznanjal začetek preobrazbe Habsburške monarhije v bolj ljudsko državo. Državna intervencija v prid kmetom na Ogrskem leta 1767 in na Češkem leta 1775, ki ji je sledila ukinitvev uradno dovoljenega mučenja skoraj po vsej monarhiji, sta državi prav tako služili za dokazovanje, da se je pripravljena odreči interesom starih elit v korist navadnega človeka. Sem je spadala tudi uvedba splošne šolske obveznosti, ki so jo uvajali v obdobju med 1774 in 1777, čeprav je bil delni vzrok zanj tudi cesaričina dobro znana skrb za blaginjo podanikov. Seveda ukinitvev mučenja ni ogrožala nikogaršnjih osebnih interesov in je bila čisti izraz razsvetljenske človekoljubnosti, od nje pa so imeli koristi hudodelci vseh družbenih stanov. Toda zavzemanje za kmečke podložnike (*Bauernschutz*) na Ogrskem in Češkem z zmanjšanjem tlake, z razširitvijo pravnega varstva na kmete in s spodbujanjem zniževanja ali odpravljanja fevdalnih obveznosti s pomočjo sistema, ki ga je predlagal cesarski svetnik Franc Anton Raab, je pokazalo, da se država odmika od identificiranja zgolj s plemstvom in cerkvenimi veljaki, ki so bili njeni tradicionalni družbeni podporniki. Prav tako je uvedba splošne šolske obveznosti koristila predvsem množici kmečkega prebivalstva in mestne populacije, ki sta bila prerevna, da bi plačevala za šolanje otrok. Cilj tega izobraževanja je bil zagotovo – in še posebno to velja za kmečko prebivalstvo – vcepiti otrokom družbeno disciplino in zvestobo habsburški dinastiji in jih naučiti veččin branja in pisanja, kar bi lahko povečalo produktivnost prebivalstva – in s tem seveda njegovo zmožnost plačevanja davkov. Po drugi strani pa so prav te veččine lahko pomagale kmetu, da je razumel zakone, ki so določali in ščitili njegove pravice nasproti njegovemu gospodu, hkrati pa so si na ta način tudi rokodelski pomočniki pridobili znanje, s pomočjo katerega so se lahko osvobodili popolne odvisnosti od mojstrov. Skratka: te veččine so državljana/podanika oskrbele s sredstvi za »iskanje sreče«, in da bi reforme ne bile samo začasne in poljubne, so bile uzakonjene. To je bil skoraj učbeniški primer delovanja teorije v praksi: z vladarjem, ki je s pomočjo zakonov

pospeševal skupno dobro in zagotavljal končni cilj države s pospeševanjem varnosti njenih podanikov in izboljšanjem njihovega življenja – oziroma, kot je že leta 1770²³ zapisal Sonnenfels, njihove *Bequemlichkeit*.

Ni mogoče trditi, da so Jožef II, Kaunitz ali katerakoli druga razsvetljenska osebnost na terezijanskem dvoru podpirali omenjene reforme prvenstveno zato, ker je bilo to na temelju razsvetljenske teorije edinole pravilno; toda prav tako ni moč sklepati, da so se zavzemali zanje samo zato, ker je bila to najboljša strategija za povečanje državne moči. Njihovi ukrepi so bili povsem v skladu z načeli dobrega vladanja, ki jih je zapisal Pufendorf, in z modelom vladanja Wolffovega kralja-filozofa – da niti ne omenjamo razlag hišnih teoretikov habsburškega dvora, Martinija in Sonnenfelsa. Razsvetljenski nazori, ki so vplivali na vzgojo vseh vpletenih in vsesplošna razširjenost teh idej na dvoru, v visokih vladnih krogih in v intelektualnih razpravah so pomenili, da je ideološko upravičevanje državnih ukrepov, ki je bilo razumsko, človekoljubno in napredno, postajalo za izobražene sloje družbe vedno bolj samoumevno in znak identifikacije države s potrebami večine še neizobraženega prebivalstva. Ko je Jožef že lahko sam zavladal, je postala skladnost med državo in ideologijo, ki se jo je med vladavino njegove matere priznavalo le potihoma, povsem jasna.

Na žalost je bil Jožef II kot politik nekakšna nestanovitna mešanica arogantnega Cezarja in modrega Solona. Posledica te protislovnosti je seveda bila, da je premik od elit k ljudstvu povzročal konflikte. Vseeno pa so imele njegove najpomembnejše reforme, ki so bile dejansko vse ali družbeno osvobajajoče ali koristne za splošno dobro, ali pa so podanike vzgajale za državljane, enak vzorec, ki je bil v veljavi že pred letom 1780. Jožef je želel v obdobju svoje vladavine nedvoumno napraviti konec podmeni, da je država odvisna od moči plemstva in Cerkve, kar se je jasno pokazalo že v prvem letu njegovega samostojnega vladanja. Uvodni odloki, ki so ukinjali nevoljništvo in patenti, ki so uzakonjali toleranco do nekatolikov, vključno Judov, so bili izdani v začetku osemdesetih let 18. stoletja. Iz njih je bilo jasno razvidno, kateri del prebivalstva bo v prihodnje užival naklonjenost države. Za tiste, ki so le zlagoma dojemali ta preobrat, so Jožefova naslednja reforma kriminalnega zakonika v letu 1786 in njena določila o enakosti pred zakonom, ki so odpravila posebne privilegije, ki bi utegnili vplivati na interpretiranje pravice, jasno izražala omalovaževanje navideznih aristokratskih zaveznikov dinastije. Razpust kontemplativnih redov in nenehno državno preoblikovanje domače Cerkve sta izražala njegovo odločenost, da ne bo dopustil nobenega drugega vira oblasti, četudi bi bil božji. Da bi še poudaril dejstvo, da se ljudem za zadovoljevanje potreb ni potrebno obračati na nikogar drugega kot na državo, je Jožef nemudoma začel preoblikovati birokracijo po smernicah, ki so bile zelo podobne Wolffovemu kraljestvu kralja-filozofa. Razum, razsvetljenstvo, poštenost in neutrudna predanost služenju ljudem, ne le državi, so bile lastnosti, ki jih je Jožef zahteval od svojih uradnikov. Ti so po svoji uradni dolžnosti uveljavljali zakone, državljani pa so dolžno poslušnost državi

---

²³ Prva izdaja Sonnenfelsovega učbenika, Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz, je izšla leta 1770.

in njenemu vladarju dobili poplačano z očitno skrbjo za njihovo dobro počutje. Da bi ljudje lahko cenili, kar je bilo storjeno zanje, in da bi se hkrati lahko sami razvili v boljše državljane, je Jožef liberaliziral cenzuro – pravzaprav je dovolil svobodo tiska in govora. To svobodo izražanja pa je moral leta 1787 znova omejiti, saj so pod njenim zavetjem naraščali konservativna opozicija in kritični napadi na oblast v imenu kmetov in drugih, katerih pričakovanja so bila večja kot Jožefova pripravljenost, da jih uresniči, ali pa mu je za njihovo uresničitev primanjkovalo sredstev. Ne glede na to pa je pritisk reform pokazal, da je zgolj in samo država lahko tisti zanesljiv okvir, v katerem cveti družba, ki pospešuje posameznikovo iskanje sreče.

Dobro je seveda znano, da je bil Jožef po desetletju vihravih poskusov, da bi uvedel temeljne spremembe, po letu 1790 prisiljen obnoviti del tistega, kar je razgradil, saj se je le tako lahko izognil vsesplošni vstaji na Ogrskem, kjer so mu zamerili posege v njihove pravice. Z uporom je grozilo tudi plemstvo v ostalem delu monarhije, ki je nasprotovalo njegovim poskusom, da bi odpravil, kar je ostalo od starega fevdalnega sistema in uvedel nov zemljiški davek. Nemirni so bili celo kmetje, ki so pričakovali popolno ukinitve fevdalnih obveznosti. Za nameček je slabo načrtovan poskus, da bi v imenu racionalne reforme uničil obstoječe družbene in politične strukture Avstrijske Nizozemske že leto prej sprožil uspešen upor. Po drugi strani pa je ves ta nemir pomenil, da je bil Jožef uspešen pri preoblikovanju svoje države. Nezadovoljstvo elit v monarhiji in neizpolnjena pričakovanja njenih nižjih slojev so kazali, da stari red ni bil več nedotaknjen. Toda, ko je umirajoči Jožef razveljavil nekaj svojih reform, da bi preprečil vstajo, še ni bilo jasno, ali se bo od novega reda sploh še dalo kaj rešiti. Na srečo Habsburške monarhije je bil po zaslugi politične ostroumnosti Jožefovega brata in naslednika Leopolda in njegove predanosti razsvetljskim idejam odgovor na to vprašanje pritrdilen.

Preden je zasedel prestol, je bil Leopold II petindvajset let toskanski veliki vojvoda in v tem času si je pridobil pomembno politično spretnost in sloves enega najbolj razsvetljenih vladarjev v Evropi. Leopold je bil član Habsburške dinastije, ki se je najbolj približal potezam Wolffovega kralja-filozofa. Intelektualno močnejši kot njegov brat Jožef je bral in vsrkaval ideje večine vodilnih razsvetljskih mislecev in poznal celo dela Benjamina Franklina.²⁴ Skratka; daleč je presegel osnove političnih in pravnih idej, ki se jih je naučil od Martinija. Še preden je sedel na prestol, je znatno preoblikoval toskansko državo na način, ki ga je posnemal tudi Jožef, vendar je bil Leopold pri tem dosti uspešnejši. Cilj Leopoldovih reform v Toskani ni bil samo zmanjšati oblast fevdalnih elit, pač pa postopoma prenesti oblast in politično odgovornost, ki jo je prinašala, na ljudstvo. Reforme kot na primer olajšave za kmete, ukrepi v smeri svobodne trgovine in prenos lokalne oblasti na izvoljene mestne svete so bili zasnovani tako, da so lahko zagotovili materialna sredstva in potrebne politične izkušnje in omogočili udeležbo pri upravljanju. Temeljni cilj vseh teh ukrepov je bil preoblikovanje toskanske vojvodine v ustavno državo, temelječo na vladavini prava, v kateri bi voljeni zastopniki mest, pokrajin in celotne države zagotavljali, da bo pravo v sodelovanju z vladarjem veljalo za

²⁴ Za poglobljeno razpravo o vplivih na Leopolda, njegovem razvoju in delovanju gl.: Wandruszka, Leopold II.

vse, tudi za vladarja. Šele Jožefova napoved, da bo po njegovi smrti oziroma po smrti njegovega brata Leopolda Toskana postala dežela Habsburške monarhije, je Leopolda spodbudila, da je za leto 1782 načrtovano razglasitev toskanske ustave odpovedal. Leopold je bil dosti bolj usposobljen za revolucionarnega vladarja kot njegov brat Jožef. Medtem ko so imele Jožefove reforme, ki so podpirale »iskanje sreče«, za cilj napredovanje države, so imele Leopoldove reforme, ki so podpirale državo, za cilj napredovanje pri »iskanju sreče«.

Leopoldove koncesije češkemu, avstrijskemu in poljskemu plemstvu glede zemljiških davkov in glede postopnosti uvajanja »zaščite kmetov« (*Bauernschutz*), povrh pa še preklic večine Jožefovih reform na Ogrskem, so bile taktične poteze, da bi se izognil vstaji, ki ji je bila v prid pruska intervencija. Njegova zadušitev vstaje na Avstrijskem Nizozemskem s ponovno vzpostavitvijo odvzetih pravic in premišljeno uporabo sile je kazala na njegovo politično spretnost in prispevala k zmotnemu vtisu prej sovražno razporeženih elit, da je na njihovi strani. Leopoldova pripravljenost za popuščanje nasprotnikom Jožefovega političnega programa ni temeljila v želji, da bi ohranil tradicionalni stanovski sistem, temveč da bi ga vsaj do nerazpoznavnosti preoblikoval, če že ne odpravil. Zato ni presenetljivo, da je v komentarju v pismu sestri Mariji Kristini tik preden je zapustil Toskano in se povzpел na habsburški prestol, o težavah na Avstrijskem Nizozemskem zapisal, da bi morala biti vsa monarhija ustavna in temeljiti na pogodbi z ljudstvom, ki ima neodtujljive pravice. Če bi monarh te pravice kršil, bi ga lahko odstranili s prestola. To je bil koncept pravne države (*Rechthstaat*), ki bi bil všeč Johnu Locku in v skladu, s katerim je bila, kot se je izrazil sam Leopold, »edini namen družb in vlad sreča njihovih posameznikov.«²⁵ Zato ni presenetljivo, da je v času svojega kratkega vladanja podpiral ali pa načrtoval ukrepe, ki so težili k na ljudstvu utemeljeni ustavnosti. Med takšnimi ukrepi sta bila tudi Sonnenfelsov načrt oblikovanja »kodeksa« političnih zakonov v monarhiji kot neke vrste proto-ustave in vključitev zastopnikov meščanov in kmetov v štajerske stanove. Obstajajo celo dokazi, da je Leopold nameraval spodbuditi agitacijo mestnega in podeželskega prebivalstva na Ogrskem, da bi zahtevalo, naj se meščanska in kmetska zastopstva vključi v novo ustavo, kar bi precej zmanjšalo moč plemstva. Podoben dokument naj bi bil v pripravi tudi za Češko.²⁶ Če ne bi Leopoldova prezgodnja smrt zaustavila teh načrtov, bi Habsburška monarhija s svojim zavzemanjem za ljudsko »iskanje sreče« nedvomno postala neprekosljiva.

Toda stvarnost je bila precej drugačna. Leopoldov sin in naslednik Franc II je bil vzgojen, da bi sledil razsvetljenskim korakom svojega očeta in strica. Ko pa je zasedel prestol, je bil takoj soočen z vojno z revolucionarno Francijo, ki je v nadaljevanju pod Napoleonom potekala skoraj triindvajset let. Franc II, ujet med tekmovalne reformistične ukrepe Leopolda in Jožefa, pri štiriindvajsetih letih, ko je zasedel prestol, sicer ni bil prirojeno naklonjen konservativizmu, vendar še ni imel pravih političnih izkušenj in tudi ne priložnosti, da bi oblikoval program

²⁵ Wandruszka, Leopold II., 1. zv., str. 218.

²⁶ Za omembe teh načrtov gl.: Osterloh, Joseph von Sonnenfels, str. 12–21; Wandruszka, Leopold II., 2. zv., str. 375–377.

reform, ki ne bi bil dovzeten za konzervativne pritiske, ki sta jih krepila francoski radikalizem in napadalnost. Vseeno pa postavljajo njegova dejanja iz obdobja pred letom 1815 oznako »reakcionarja brez domišljije«, ki so mu jo kasneje nadeli, pod vprašaj. Prej bi lahko rekli, da je prav presenetljivo, da mu je kljub nenehnim krizam v tem obdobju uspelo obdržati vse pomembnejše reforme, ki so jih vpeljali njegovi predhodniki, da se ni odrekel nobenemu temeljev politične moči, ki jo je država pridobila na račun plemstva in katoliške cerkve in je uveljavil tudi največji dosežek Habsburške monarhije kot države, ki teži k vladavini prava in blaginji ljudstva. Govorimo seveda o izdaji znamenitega Občega državljanskega zakonika (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch-ABGB*), leta 1811.

Francu so celo poznejši kritiki priznavali njegovo predanost ideji pravičnosti in pravni državi. Da je za geslo vladanja izbral »*Justitia regnorum fundamentum*« (»Pravičnost je temelj kraljestev«) ki ga je kasneje dal vnesti v grb nad vrati Burga, je bilo izraz obojega: njegovega osebnega prepričanja kot nove državne identitete in jamstva države, da bo odgovorna do vsega ljudstva in ne samo od izbrane peščice. Vse reforme od obdobja Marije Terezije so imele za sveto pravni red v skladu s takrat prevladujočimi političnimi idejami od Pufendorfa dalje. Pravo je te reforme in druge, ki so jim sledile, utemeljilo kot legitimne in trajne. Tako se tudi Franc v svoji predanosti pravu ni oddaljil od tistega, kar je bilo že storjeno od njegove babice dalje, ampak je to le še utrdil.

Že skoraj od začetka Francove vlade je bilo očitno, da se ne bo oddaljil od prava in od koncepta monarhije kot pravne države (*Rechtsstaat*), pa najsi sta bila on sam ali njegova monarhija še tako ogrožena od porajajoče se revolucije. To je razkrivala njegova podpora neprekinjenemu delu pri pripravi civilnega zakonika, s katerim so se ukvarjale že vse vlade od Marije Terezije naprej. To je bilo opazno tudi v njegovem vztrajanju, ki ga je spodbujal Martini, da imajo celo zarotniki, ki so sodelovali v takoimenovanem jakobinskem uporu med letoma 1794 in 1795, pravico do sodnega procesa in do humanega ravnanja ali v Martinijevi izdaji civilnega zakonika za zahodno Galicijo leta 1797, ki je že naznanjal določila Občega državljanskega zakonika, prav tako kot v izdaji dolgo pričakovane Sonnenfelsove revizije Jožefinskega kazenskega zakonika leta 1803. Rdeča nit vseh teh prizadevanj je bila dosledna privrženost načelom razuma, naravnega prava in pravic ter pravu kot načelu, pred katerim so vsi enaki in so vsi pripadniki iste družbene in politične ureditve s pravicami do zaščite in pospeševanja blaginje. Do leta 1804, ko je Franc proglasil Avstrijsko cesarstvo, in do takrat, ko je leta 1806 privolil v dokončni konec nemškega *ancien régime* z ukinitvijo Svetega Rimskega cesarstva, je njegova na novo krščena država že prelomila s preteklostjo, tako da se je kot *Rechtsstaat* preusmerila k ljudem. Preizkušnje in težave v letih pred 1815 so bile tako resne, da bi jih Franc, če bi bil v resnici tako pedanten konservavec, kot so mu to pogosto očitali, lahko izrabil za odličen izgovor, da bi nikoli ne dokončali civilnega zakonika – ali pa bi vsaj podprl veliko konservativnejši dokument. Vendar se to ni zgodilo.²⁷

²⁷ Zeiller, *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch*, str. 10; tu von Zeiller izrecno navaja, da je Franc I. kljub »najbolj perečim zunanjim zadevam in nevarnim političnim dogodkom« posvetil dokajšnjo pozornost dokončanju civilnega zakonika, ker mu je bil ta »zelo pri srcu.«

Čeprav je pravnik Franz von Zeiller, avtor Občega državljskega zakonika, pripravljaval zakon z dobršno mero teoretske zadržanosti, temelječe v njegovem občudovanju Kanta, ni bil prav nič manj predan razsvetljskim načelom kot njegov učitelj Martini. Vseeno pa je bila zloraba *Deklaracije o pravicah človeka in državljana*, s katero so francoski revolucionarji upravičevali svoj radikalizem, svarilo, naj se podobnega popisa ne vključi v novi (avstrijski) civilni zakonik (toda ne v škodo posameznikovih pravic kot splošnega načela). Opredelitve kot so »prirojene človekove pravice,« »naravne pravice« in »svobodno uresničevanje vseh pravic, ki jih ne omejuje zakon«, so se že pojavile v Martinijevem Galicijskem zakoniku in so jih pozneje vključili tudi v Obči državljski zakonik. Celotno besedilo Civilnega zakonika je vseskozi jasno kazalo svoje racionalno razsvetljsko poreklo, vendar morda nikjer tako jasno kot v znamenitem 16. členu. Ta člen se glasi takole: »Vsak človek ima prirojene pravice, zaradi česar ga je potrebno obravnavati kot osebo. Suženstvo in tlačanstvo ter uporaba oblasti, ki bi temeljile na njiju, v teh deželah niso dovoljeni.«²⁸ Težko si je zamisliti bolj jasen in jedrnat dokaz, kako zelo se je Habsburška monarhija preoblikovala kot država. Postala je družba posameznikov, v kateri ni bilo več predstav o nevoljniški podložnosti, ki je bila sestavni del fevdalne narave *ancien régime*. Razen tega je bilo za potrditev tega dejstva in za spoznavanje njegovih posledic potrebno preveriti zgolj en sam vir in ne pravne predpise mnogovrstnih reform. Da bi bila ta sporočila res dostopna vsem je bil Obči državljski zakonik napisan v jasnem jeziku in so ga razširjali med vsemi družbenimi sloji, vključno tistimi nižje na družbeni lestvici, ki so o njem slišali v šoli ali na posebnih predstavitvah. Ker ni veljal za ogrske in italijanske dežele, je bil napisan v nemščini, da pa bi dosegel kar največji krog ljudi, so ga izdali tudi v češčini in poljščini.²⁹

S poudarjanjem, da predpisi v civilnem zakoniku veljajo prav za vse, je država opozorila tudi na spremembo njihovega statusa. Čeprav zakonik ni ukinil vseh ostankov privilegijev, je uzakonjal načelo enakosti pred zakonom da imajo pred njim vsi status državljan (*Staatsbürger*), celo za cesar.³⁰ Seveda je bil ideja, da je podanik tudi državljan, prisotna že vsaj od Pufendorfa naprej in je temeljila na načelu, da so vsi ljudje, ki zapustijo naravno stanje in oblikujejo civilno družbo, državljan, prav tako kakor tudi njihovi potomci. Ker je Habsburška monarhija podeljevala preprostim ljudem vedno več pravic in zaščite in priznavala tako ustno kot v pisni obliki, prek zakonov in svetovalcev, kakršna sta bila Martini in Sonnenfels, da so ti ljudje del obče človeške družbe, v kateri ni razlik, je bilo tako rekoč neizogibno, da se spremeni tudi njihova pravna opredelitev. Ta sprememba pa je vsebovala nekaj osupljivih elementov. V svojem komentarju Občega državljskega zakonika je von Zeiller opozoril, da imajo državljan pravico tožiti javne uradnike zaradi njihovih postopkov in tudi zaradi kakršnihkoli privatnih zadev. Cesarja kot vladarja sicer ni bilo moč tožiti zaradi zadev povezanih z vladanjem (ta izjemen položaj je obdržal tudi v ustavni dobi), kot vsakega drugega pa ga je bilo mogoče

²⁸ Ibid., str. 102.

²⁹ Ibid., str. 25.

³⁰ Ibid., str. 134.

tožiti zaradi zadev zasebne narave, saj je bil kot državljani pravno odgovoren v vseh zasebnih zadevah. Von Zeiller je v svojem komentarju leta 1816, kakor da bi ta določila s svojimi implikacijami ne bila že dovolj egalitarna, nadaljeval, da »so v naši zbirki zakonov politični in pravni pogledi združeni. Vsi prebivalci, ne glede na spol, razred ali vero, imajo enako stopnjo prirojenih pravic in enako svobodo, da pridobijo nove pravice in zakonite pravice uveljavljajo.«³¹ Čeprav ta določila niso bila povsem v Jeffersonovem duhu, so idejo o iskanju sreče širila na veliko bolj političen način kot v obdobju kateregakoli drugega Habsburžana. Nedonošena Leopoldova toskanska ustava je sicer merila v isto smer, toda šele njegov sin, ki je veljal za domnevno manj zagretega za reforme, je dejansko uzakonil civilni zakonik z ustavnimi implikacijami.

Tudi če bi Francu priznali zasluge zgolj za zakonsko utrditev reformnih prizadevanj njegovih neposrednih predhodnikov, bi bil to dosežek, ki bi ga zanesljivo postavljali ob bok Jožefu II in Leopoldu II, in nadaljevanje tega, kar bi lahko poimenovali cesarski nauk o državi. Razglasitev Občega državljanskega zakonika (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) je pomenila dokončen prelom z načinom, kako so v srednjeevropski politični teoriji obravnavali državljana-podanika. Celo Martini in Sonnenfels sta težila k poudarjanju podanika z vidika te dvojne istovetnosti, tj. služnja, ki ga je ta dolžan državi in družbi za skupno dobro – kot obveze in ne kot dolžnosti svobodnega državljan. Vseeno pa so bile reforme, ki so jih uresničevali od leta 1749, gonilna sila v preoblikovanju države v smeri ljudske monarhije, v kateri sta ideja in stvarnost državljanskega življenja s postopnim podrejanjem plemstva in Cerkve državi, postajali bolj egalitarni in se bolj približevali podobi dobre domovine, za katero je bilo vredno umreti, kot pa v Sonnenfelsevi definiciji domovine z začetka te razprave. S slabljenjem tradicionalnih elit in s krepitvijo države je državljansko življenje nujno postajalo cesarsko, saj so mnogotere pravne delitve v družbi izgubljale svoj pomen in učinkovitost. Vendar to ni bil zgolj primer države kot edine alternative za državljansko življenje, ampak je predstavljal alternativo, ki ne bi bila uspešna, če ne bi mogla v zameno ponuditi nečesa stvarnega. Zaradi zapovedane enakosti pred zakonom je družba zmeraj bolj temeljila na načelu zaslug, kar je omogočalo družbeno napredovanje, medtem ko je s posameznikovimi pravicami do državljanske svobode in zakonsko zagotovljenimi možnostmi napredovanja postajal status državljan in z njim povezanimi dolžnostmi, nekaj zaželenega. Skratka: kot je pokazal že von Zeillerjev komentar o možnostih za širitev osebnih pravic, svet habsburške *Reichsstaats*, utelešen v civilnem zakoniku, nikakor ni bil državljanska slepa ulica.

Prav nasprotno. Okoli leta 1815 je Obči državljanski zakonik pomenil, da so Habsburžani uspešno izvedli revolucijo, brez katere bi bilo naslednjo stopnjo razvoja, ki je dosegla vrh z ustavo leta 1867, milo rečeno zelo težko doseči. Kljub precej obrambni drži Franca II vse do njegove smrti leta 1835 je dejstvo, da za časa njegovega vladanja ni bilo revolucionarnih nemirov, prav tako moč pripisati sprjaznjenosti s temelji, ki jih je država ustvarila za svoje državljane, kot ustrahovanju

³¹ Zeiller, *Abhandlungen über die Principien des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*, str. 36.

neučinkovite policije in ohlapni cenzuri tedanjega obdobja. Civilni zakonik in vse reforme zadnjega pol stoletja, ki so bile osnova zanj, so državljanom bidermajerskega obdobja omogočali čas za premislek o tem, kakšne bi bile lahko njihove državljanske možnosti v prihodnje. Šele pod Ferdinandom II, ko na oblasti ni bilo nikogar več, ki bi bil povezan z velikim obdobjem reform, ki so jih uvedli predhodni trije vladarji, je politično najbolj izobražen segment avstrijske družbe postajal nestrpen zaradi neodločnosti in nekompetentnosti Metternichovega in Kolowratovega režima. Celo takrat pa jeza te skupine ni bila usmerjena proti monarhiji, ampak bolj proti temu, kako je njena obljuba razsvetljskega razvoja zgrešila pot. Bodoči liberalci so bili otroci države, varno »čuvane« v civilnem zakoniku in njihov strah zanj je bil strah dedičev, ki se bojijo, da so izvrševalci dediščine zapravili zupuščino. Ljudska monarhija, ki je s svojimi dejanji pokazala, da podpira iskanje sreče svojih državljanov, je pustila za seboj dediščino »cesarskega državožnanstva«, v skladu s katerim je pozitiven razvoj posameznika v državi postal pričakovana norma za leto 1848 in kasneje.

Prevedla Nives Sulič in Peter Vodopivec

Viri in literatura

- Carr, Craig L. (Ed.), *The Political Writings of Samuel Pufendorf*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Conrad, Hermann, *Staatsgedanke und Staatspraxis des aufgeklärten Absolutismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1971.
- Jefferson, Thomas, *Declaration of Independence, 1776*.
- Langsam, Walter Consuelo, *Francis the Good. The Education of an Emperor 1768–1792*. New York: The Macmillan Company, 1949.
- Martini, Karl Anton von, Freiherr zum Wasserberg, *Lehrbegriff des allgemeinen Staatsrechts, Dritter Band welcher des allgemeine Staatsrecht enthält*. Wien: Sonnleitnerische Buchhandlung, 1783.
- Mitrofanov, Paul von, *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*. Wien. Leipzig: C. W. Stern, 1910.
- Osterloh, Karl-Heinz, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaften und Verwaltungspraxis*. Lübeck und Hamburg: Matthiesen Verlag, 1970.
- Pufendorf, Samuel: *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Sonnenfels, Joseph von, *Grundsätze der Polizey, izvleček iz Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz (1787)*, izd. Werner Ogris., München: Verlag C. H. Beck, 2003, pp. 17–18.
- Sonnenfels, Joseph von, *Über die Liebe des Vaterlandes*. Wien: bey Joseph Kurzbock, 1771. (faksimile, Scriptor 1979).
- Wandruszka, Adam: *Leopold II., Bd. 1–2*. Wien, München: Verlag Herold, 1963.
- Wolff, Christan, "On the Philosopher King and the Ruling Philosopher", v: Julia Ching and Willard G. Oxtoby (Editors and Translators): *Moral Enlightenment. Leibniz and Wolff on China*. Nettetal: Steyler Verlag, 1992, str. 188–189, 202.

- Wolff, Christian, "Von einer Erwekung der Staatsgeschäfte" v: *Gesammelte kleine Philosophische Schriften, Gesammelte Werke, Bd. 4*, faksimile izdaje iz leta 1740. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag, 1981.
- Zeiller, Franz von, *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Bd. 1*. Wien, Triest: Geistinger Verlagsbuchhandlung, 1811.
- Zeiller, Franz von von, *Abhandlungen über die Principien des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches für die gesammten deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie. [1816–1820]*, faksimile, izd. Wilhelm Brauneder. Wien: Manz Verlag, 1986.

SUMMARY

Imperial Civics: Three Emperors and the "Pursuit of Happiness"

James Shedel

The Habsburg Monarchy that emerged from the crisis caused by the War of the Austrian Succession was not only stronger in military, administrative and fiscal terms, but was also on its way to being fundamentally transformed ideologically into a monarchy whose social and political institutions would no longer be exclusively defined by the assumptions of the *ancien regime*. Maria Theresia's increasing employment of and reliance upon advisers and ministers influenced by the ideas of the Enlightenment pushed the Monarchy to identify itself with that movement's eudaimonian vision of the state as the natural source of positive improvement for its people. Drawing on not only the reformist impulse of the Enlightenment generally, but in particular on its Central European version, the post-1740 Habsburg Monarchy became a defacto embodiment of the philosopher king, rule for the general good, and *Rechtsstaat* theories of thinkers such as Samuel Pufendorf, Christian Wolff, Karl Anton von Martini, and Joseph von Sonnenfels. These theories helped justify the weakening of the traditional *Ständestaat* elites in favor of a state based socially on more than the nobility and clergy. In essence, furthering the Enlightenment inspired Jeffersonian principles of "life, liberty, and the pursuit of happiness" became part of the state's *raison d'être* and duty toward all its people. Although this reorientation toward the spirit of the Enlightenment had been accepted only reluctantly by Maria Theresia, her sons Joseph II and Leopold II, and her grandson Franz II/I saw both its utility and its humane spirit as positive factors that the dynasty and the Monarchy needed to adopt and exploit for the benefit of the state and its people. From the reforms of Joseph II to the promulgation of the *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* by Franz I in 1811 the Habsburg Monarchy constructed a foundation as a modern state that would allow it to survive the Revolution of 1848 and all subsequent crises until World War I.

Zgodovina otroštva
History of Childhood

zbirka45
ZČ

Senta Jaunig, Zvonka Zupanič Slavec

Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetška bolezen

UDK 616-002.5(091)

UDC 616-002.5(091)

JAUNIG Senta, dipl. etn. in kult. antr. (UN), Univerza v Ljubljani, Medicinska fakulteta, Inštitut za zgodovino medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, senta.jaunig@mf.uni-lj.si

ZUPANIČ SLAVEC Zvonka, dr., redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Medicinska fakulteta, Inštitut za zgodovino medicine, Zaloška 7a, 1000 Ljubljana, zvonka.slavec@gmail.com.

Tuberkuloza, naša ljudska, delavska in kmetška bolezen

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 362–385, cit. 101

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava povezanost medicine z državo na primeru zatiranja socialne bolezni – tuberkuloze, ki je bila med Slovenci do šestdesetih let 20. stoletja širši družbeni problem. Razširjenost tuberkuloze pogojujejo specifične okoliščine, ki so (bile) značilne za zgodnjo kapitalistično produkcijo, prav tako njen padec oz. njeno življenjsko krivuljo pogojujejo spremembe znotraj produkcijskih odnosov. Med Slovenci je bila tuberkuloza skoraj pol stoletja vodilna po umrljivosti. Ker Slovenija ni bila tipična industrijska dežela, je imela tuberkuloza vrhunec ob prelomu 19. v 20. stoletje, ko so v razvitih deželah že beležili njen padec, pri nas pa je gospodarska nerazvitost, pomanjkljiva zdravstvena organizacija in neprosvetljenost prebivalstva zadrževala visoko umrljivost za tuberkulozo. V politično turbulentnem času, ki ga je živela Slovenija v 20. stoletju, je protituberkulozni boj do druge svetovne vojne prejemal minimalno podporo vsakokratne oblasti in temeljil na dobrotelosti in zasebni pobudi, po vojni pa dobil močno podporo države, kar je pospešilo zajezitev bolezni.

Ključne besede: tuberkuloza, Slovenci, socialne bolezni, socializacija medicine, protituberkulozno delo

JAUNIG Senta, M.A., University of Ljubljana, Faculty of Medicine, Institute for the history of Medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, senta.jaunig@mf.uni-lj.si

ZUPANIČ SLAVEC Zvonka, M.D., MSci., Ph.D., Professor, University of Ljubljana, Faculty of Medicine, Institute for the History of Medicine, SI-1000, Ljubljana, Zaloška 7a, zvonka.slavec@gmail.com.

Tuberculosis: The Disease of the People, Workers and Peasants

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 362–385, 101 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Focusing on the prevention and control of tuberculosis, which until the 1960s represented among the Slovenes a serious societal problem, this paper addresses the interaction of medicine and the state. The prevalence of tuberculosis is conditioned by specific circumstances that are (or were) characteristic of early capitalist production. Its decline is likewise conditioned by changes within the production process. For almost half a century, tuberculosis was the first most common cause of death among the Slovenes. Since Slovenia was not a typical industrial country, the peak level of tuberculosis occurred at the turn of the 19th to the 20th century. In this period, developed countries already recorded its decline but in Slovenia, economic underdevelopment, poorly organized health organization, and the general lack of proper instruction and knowledge about the disease sustained the high incidence and mortality rate. In the politically turbulent times of the 20th century, the struggle to control tuberculosis received minimal support of the authorities prior to the Second World War. It was based mostly on charity and private initiative. However, after the war the state undertook a number of measurements to control the disease, and they have largely contributed to significantly reduce the number of tuberculosis cases.

Key Words: tuberculosis, Slovenes, social disease, socialized medicine, fight against tuberculosis

Oče kapital in mati tovarna sprožita 'baby boom' tuberkuloze

Tuberkuloza, katere posledice lahko spremljamo na pradednih okostjih z enakimi kostnimi posledicami, kakršne pušča bolezen v primeru nezdravljenja še danes, ostaja nespremenljiva. Nasprotno se njena statistika morbiditete in mortalitete med prebivalstvom vseskozi spreminja. Njena medicinskopatološka slika je torej konstanta, spremenljivka so njene manifestacije v družbi skozi zgodovino.

Jetika sama po sebi ni hudo nevarna bolezen. Za njen razvoj je najprej potreben stik telesa z bacilom tuberkuloze,¹ vendar se ob normalni odpornosti človeškega organizma in ob normalnih življenjskih pogojih bolezen redko razvije. Bacil tuberkuloze, ki je tako le eden izmed številnih pogojev za izbruh bolezni, in njegova patogenost, sta epidemiološko prvenstveno odvisna od oblike socialno-ekonomskih odnosov v družbi.² Tuberkuloza je namreč šele z industrializacijo postala neobvladljivi zdravstveni, socialni in ekonomski problem,³ njen socialnopatološki značaj je torej rezultat posebnih okoliščin zgodovinskega dogajanja. Najpogosteje v povezavi s socialno bedo, ki pa sama kot taka ni tista, ki vpliva na epidemiologijo tuberkuloze, temveč specifični proizvodni odnosi v družbi, ki dajejo socialni bedi specifično vsebino. Beda je namreč prisotna že od nekdaj, v vseh družbenih ureditvah in sistemih. Enako tuberkuloza, ki pa skozi čas kvantitativno odstopa. Da je postala množično prisotna, je potrebovala kapitalistični način proizvodnje, saj je množičnost tuberkuloze pospešila kapitalistična manufaktura in je kulminirala v industrijskem kapitalizmu. Celodnevno delo odraslih in otrok ob slabi prehrani, mizernih higienskih in neustreznih bivanjskih pogojih, brez zadostnega in rednega počitka je vodilo do pešanja delavčeve psiho-fizične moči in padca odpornosti. To je ustvarilo idealne pogoje za množičen pojav tuberkuloze, ki je na veliko kosila, sprva v industrijskih deželah že ob prelomu 18. v 19. stol., kjer je sredi 19. stol. dosegla svoj epidemični višek. Ta je pri Slovencih sledil z zamikom, saj so slovenske dežele razmeroma pozno prehajale iz fevdalnih v kapitalistične produkcijske odnose, kakršen je bil tudi razvoj v avstro-ogrski monarhiji.

¹ Je zelo patogen in je 10 klic dovolj za okužbo.

² Ibler, *Temeljni epidemiološki problem*, str. 210–3.

³ Tuberkuloza v deželah tretjega sveta še vedno ostaja med najbolj smrtonosnimi boleznimi.

Zakaj socialna medicina?

Zdravstvena katastrofa delavcev v 19. stol. je precej obremenjevala državno gospodarstvo. Za državo je tako postalo nujno, da se v prakso vpelje zdravniško približevanje vsemu prebivalstvu, za kar je bila potrebna nova medicinska disciplina. Konec 19. stol. je vzniknila socialna medicina, ki se je razlikovala od kurativne medicine, saj mdr. ni bila neposredno vezana na analizo⁴ procesov v telesu.⁵ Socialna medicina pravzaprav označuje posebni koncept medicine. Ta smatra promocijo zdravja za primarno dolžnost zdravnika, ki mora posvečati pozornost posameznikovemu socialnemu okolju in njegovim nevarnostim, ki prizadenejo zdravje. Prav tako mora biti sposobnost zdravnika, da prepozna v osebnih zdravstvenih in bolezenskih problemih tako okoljske kakor tudi individualne vidike. Socialna medicina je bila torej zasnovana kot higienski režim, ki skuša kontrolirati nevarnost prostora med telesi ali socialni prostor bolezni.⁶ Bolezen je s tem dobila razsežnost več in ni bila več le telesna poškodba, temveč je postala značilnost skupnosti, zato je zahtevala tehnike pregledovanja in nadzora. Zanje je postala ključna aktivacija populacije, saj so se v stroki zavedali, da številne bolezni niso obvladljive, če ne pride do aktivnega sodelovanja ljudi. S tem so postale množice gibalo zdravstvenih praks.⁷ Polje medicine se je tako razširilo od bolnika na družbo in medicina je, kakor jo je opredelil Michel Foucault, dobila zadolžitev za določanje norm in odklonov od norm. Začne se intenzivno prodiranje medicine v socialni prostor, ki je podprto z zakonodajo in javnim preventivnim in higienskim delom. Ustanavljati se začno razne higienske in socialne ustanove, z namenom, da ne le poskrbijo za bolne, temveč zaščitijo tudi zdravega človeka.⁸ Povezovanje medicine z institucijami socialnega nadzora ni bilo novost, saj je njena vpletenost v upravljanje družbe že stara in izhaja iz same narave medicinskega poklica, katerega praksa je zapleteno vtkana v družbo.⁹ Ta interodvisnost medicine od družbe je danes mdr. najbolj vidna v javnem zdravstvu¹⁰ oz. preventivni medicini. Javno zdravstvo je sicer že po svoji definiciji zavezano k spreminjanju družbenih aspektov življenja in je pogosto uporabilo državo (z zakoni) za uspešno akcijo (karantene, cepljenja).¹¹ Njegova temeljna naloga je torej bila, da izboljša zdravstveno stanje med telesom in okolico oz. naravo.

Razvoj javnozdravstvenih modelov sicer variira od države do države, vendar je postal vsem skupen in pomemben kazalec razvitosti. Izjemnost slovenskega

⁴ Če na bolezen gledamo v sociološkem kontekstu, ki obravnava pojave določene skupine v določenem prostoru, kurativna medicina obravnava bolezen v telesu, torej analizira njen proces v telesu, socialna medicina pa išče vzroke bolezni v okolici in analizira socialni prostor ogroženih skupin.

⁵ Armstrong, *The Social Space*, str. 167.

⁶ Armstrong, *The Social Space*, str. 169.

⁷ Armstrong, *The Social Space*, str. 170.

⁸ Jaunig, *Tuberculosis – The Epidemic*, str. 31.

⁹ Zola, *Medicine as an Institution*, str. 489.

¹⁰ Vedo, ki se ukvarja s populacijskim zdravjem in dejavniki, ki vplivajo na zdravje, v sodobni literaturi imenujemo javno zdravje.

¹¹ Zola, *Medicine as an Institution*, str. 488.

javnozdravstvenega razvoja nasploh je, da ga konstituira čas več različnih političnih sistemov, ki so vsak po svoje narekovali pravila javnozdravstvenih ukrepov. V obdobju pred in takoj po prvi svetovni vojni izstopajo prvine avstro-ogrskega zdravstva, medvojni čas je čas kaotične politične scene Kraljevine Jugoslavije, ki se močno odraža tudi v zdravstveni politiki, po drugi svetovni vojni pa sledimo socialističnemu zdravstvu v Jugoslaviji, ki je sprožilo vrsto množičnih zdravstvenih akcij tudi za zatiranje tuberkuloze med prebivalstvom.

Tuberkulozni razcvet med Slovenci

V 19. stol. je bilo med Slovenci prevladujoče kmečko prebivalstvo, slovenske dežele pa so bile slabše razvito območje habsburške monarhije. Industrijska proizvodnja (tovarniški tip) se je začela polagoma širiti od srede stoletja in se je najprej razvila na Gorenjskem ter se sčasoma (neenakomerno) razvejala po deželi.¹² Skladno z lokalnim razvojem industrije se je širilo tudi industrijsko delavstvo in mesta so sčasoma dobila novo demografsko strukturo, s tem pa tudi novo strukturo umrljivosti – naraščala je umrljivost za tuberkulozo. Prebivalstvo je bilo v večini revno in neizobraženo.¹³ Kmetje so živeli v skromnih bajtah, tudi delavstvo je imelo nizke zaslužke, slaba bivališča in borno prehrano. Zdravstveno stanje prebivalstva je bilo slabo, splošnega zdravstvenega in socialnega zavarovanja ni bilo, primanjkovalo je zdravnikov, zlasti na podeželju.¹⁴ Veliko je bilo mazaštva in alkoholizma, ki nista imela nobenih z zakonom določenih omejitev.¹⁵

V drugi polovici 19. stol. je bila tuberkuloza po umrljivosti že na prvem mestu,¹⁶ njena epidemična krivulja pa je bila najvišja ob prelomu 19. v 20. stol.¹⁷ Epidemični val tuberkuloze se ni pojavil hkrati na vsem ozemlju, temveč se je širil s severozahodnega dela Kranjske, ki je prvi razvil težko industrijo.¹⁸ Kranjska, ki ni bila izrazito industrijska dežela, med avstrijskimi provincami konec 19. stol. tudi ni bila med vodilnimi po umrljivosti za tuberkulozo. Pred njo sta bili industrijsko bolj razvita Trst z okolico in Šlezija.¹⁹ Pred prvo svetovno vojno pa je Kranjska

¹² Novak, *Zamudniški vzorci*, str. 50.

¹³ Konec 19. stol. je bilo 33 % prebivalstva Kranjske povsem nepismenega.

¹⁴ Leta 1893 je bilo na Kranjskem 50 doktorjev medicine, od teh jih je bila polovica v Ljubljani. Na enega zdravnika je prišlo 6290 prebivalcev, na eno babico 1372 in na eno javno lekarno 24.220 prebivalcev. Avstrijsko povprečje je bilo: 3043 prebivalcev na enega zdravnika, 1289 prebivalcev na eno babico, 16.690 prebivalcev na eno lekarno. Glej: Zupanc, *Krain und Seine*, str. 176–8.

¹⁵ Keesbacher, *Vorwort*, str. VIII.

¹⁶ Leta 1890 je bila umrljivost za tuberkulozo 507 na 100.000 prebivalcev. Število smrtnih primerov za tuberkulozo je v zadnjem desetletju 19. stol. še naraščalo; v Ljubljani jih je za jetiko umrlo tudi do 23,6 % od vseh umrlih. Glej: Zupanc, *Krain und Seine*, str. 62.

¹⁷ Furlan, *Tuberkuloza*, str. 2.

¹⁸ Fortič, *Epidemiološka in klinična*, str. 109.

¹⁹ V zadnjem desetletju 19. stol. je za jetiko na Kranjskem v povprečju umiralo 451,8 na 100.000 prebivalcev.

zaostajala le še za Trstom.²⁰ Največjo umrljivost zaradi jetike je imela med avstrijskimi mesti Ljubljana, ki je sicer v edino deželno bolnišnico sprejemala bolnike iz celotne dežele, vendar so druga mesta s podobnim bolnišničnim obsegom kazala znatno nižje številke v umrljivosti za tuberkulozo.²¹ Tudi drugod na Kranjskem so bile razmere neugodne, mdr. v Idriji, kjer sta neugodna lega mesta in delo v rudniku močno vplivala na razvoj tuberkuloze. Predvsem pa sta vsesplošna revščina in nehygiena na široko odpirali vrata bacilu tuberkuloze za razvoj bolezni. Epidemija tuberkuloze pri Slovencih je sicer povezana s pojavom in naraščanjem industrije, čeprav je kosila smrt največ med kmečkim prebivalstvom; z njo se je razplamtela tuberkuloza, ki je zakužila najštevilčnejše revno kmečko prebivalstvo.

Začetki boja proti tuberkulozi

Zdravstvena ureditev dežele Kranjske in nadzor nad njo sta bila od konca 1870 v pristojnosti monarhije, z izjemo mesta Ljubljane, kjer je to vlogo imela mestna oblast. Za zdravje in zdravstvene razmere skoraj polmilijskega kranjskega prebivalstva²² so skrbele zdravstvene občine,²³ ki so delovale samostojno ali združene v več občin, in vsaka je imela vsaj enega občinskega zdravnika.²⁴ Zdravnikov je bilo (pre)malo, prav tako je primanjkovalo babic, šolskih zdravnikov ni bilo. Med avstrijskimi deželami je bila Kranjska najslabše bolnišnično razvita: ena splošna bolnišnica in osem zasebnih bolniških zavodov še zdaleč niso pokrili potrebe po bolnišnični oskrbi, prav tako ni bilo preskrbe starih in onemoglih in šolske higijene.²⁵ Zdravljenje je bilo plačljivo, bolnik je moral plačevati še dnevne pristojbine glede na razred bivanja (izmed treh možnih) v bolnišnici.²⁶ Kranjska tudi ni imela svojega zavoda za cepljenje in zaradi slabe precepljenosti (proti črnim kozam) so jo pogosto izčrpavale še hujše epidemije.²⁷ Med prebivalstvom še ni bila ozaveščena skrb za osebno in bivanjsko higieno. Oblast je sicer odredila higienske ukrepe, do katerih je prevladovala brezbriznost.²⁸

Konec 19. stol. so se zgodile prve večje zdravstvene reforme, ki naj bi zajele celotno Kranjsko in so pomenile zametek razvoja javnozdravstvene službe pri nas. Do tedaj izključno v kurativo naravnana medicina je po vzoru razvitih držav začela opazovati tudi pomen in razvoj preventive. Začeli so opravljati bakteriološke raziskave vod in bolezenskih izločkov ter vpeljali cepljenje, ki ga je finančno kril

²⁰ Breclj, *Jetiki – boj*, str. 76.

²¹ Zupanc, *Krain und Seine*, str. 63.

²² Leta 1890 je Kranjska štela 498.958 prebivalcev.

²³ Kranjska je bila razdeljena na 40 zdravstvenih občin. V njih je delovalo 80 zdravnikov, vseh bolniških postelj je bilo 871.

²⁴ Zupanc, *Krain und Seine*, str. 176.

²⁵ Zupanc, *Krain und Seine*, str. 195.

²⁶ V povprečju je bila v avstrijskih deželah ena postelja na 638 prebivalcev, na Kranjskem pa ena na 921 prebivalcev. V bolnišnici je l. 1890 od 2435 sprejetih oseb za tuberkulozo umrlo le 105. Glej: Zupanc F. *Kran ...*: 140.

²⁷ Zupanc, *Krain und Seine*, str. 150.

²⁸ Keesbacher, *Vorwort*, str. VIII.

deželni sklad. L. 1888 je bila potrjena pomembna reforma o ureditvi sanitetne službe v občinah, s katero so mdr. uvedli tudi prijavljanje nalezljivih bolezni.²⁹ Ustanovili so prvo bolniško blagajno (1889), kar je bil začetek obveznega zdravstvenega zavarovanja pri nas (Bismarckov model), ki je delavcu zagotavljal pravice do bolniške in zdravstvene oskrbe.³⁰ Ker je delavstvo tvorilo manjšino kranjskega prebivalstva, je bilo konec 19. stol. zavarovanih manj kot 5 % prebivalstva.³¹

Zaradi vse večje ekspanzije tuberkuloze v monarhiji so se vse bolj pojavljale in izpostavljale težnje po oskrbovalnicah za jetične, ki pa niso mogle vznikniti brez državne podpore. Za to pristojni organi oblasti so sicer izdajali dekrete o ustanavljanju takšnih oskrbovalnic po vseh kronovinah, ki pa jih zaradi nezadostne finančne podpore niso mogli realizirati v večjem številu.³² Kranjska, ki je sicer potrebovala precej več finančne pomoči kakor druge kronovine, je bila deležna le skromne podpore za preprečevanje tuberkuloze.³³ Ta je primarno črpala sredstva predvsem iz dobrodelnosti in zasebne iniciative. Začeli so z zdravstveno propagando: l. 1902 je ljubljanski mestni svet natisnil plakate o jetiki, izdal navodila za pljuvalnike na javnih mestih in predvidel kazni za pljuvanje po tleh. L. 1904 so v Ljubljani reagirali tudi na dunajske pobude za ustanovitev društev, ki bi pomagala obolelim na pljučih, in ustanovili Deželno pomožno društvo za bolne na pljučih, ki je združevalo zdravnike in laike v skupnem boju proti tuberkulozi. Obveščanje javnosti o bolezenskih znakih tuberkuloze, izdajanje publikacij in prošenj za subvencije na državne, deželne in mestne oblasti, svetovanje bolnim, deljenje pljuvalnikov in ustanovitev oskrbovalnice (dispanzerja) za tuberkulozne so bili glavni cilji društva.³⁴ Uresničevanje ideje se je pokazalo v nekaj segmentih protituberkuloznega delovanja. Prvi protituberkulozni dispanzer ali t. i. oskrbovalnica, ki je deloval do prve svetovne vojne, je bil ustanovljen l. 1907 v Ljubljani in je oskrboval in nadziral jetične družine ter jim z ukrepi in nasveti lajšal življenje.³⁵ Sicer ni bistveno vplival na nadaljnji potek boja proti tuberkulozi, saj je le kratek čas pokrival majhen segment populacije,³⁶ kaže pa na sledenje tedanje slovenske zdravstvene kulture protituberkuloznemu gibanju v svetu.

O masovni protituberkulozni akciji v habsburškem obdobju Slovencev še ne moremo govoriti. Oblikovali pa so se že javnozdravstveni programi in nagovarjali javnost o boleznih in pomenu skrbi zase in za svojo okolico. Predlog po ustanovi za zdravljenje jetičnih pa je bilo pravzaprav vse, kar je monarhija glede boja proti tuberkulozi zapustila novi državi. Sicer so se pripravljali načrti za razvoj posebnih socialno-medicinskih ustanov, do njihove realizacije pa pred prvo svetovno vojno ni prišlo.

²⁹ Zupanc, *Krain und Seine*, str. 183.

³⁰ Te so bile sprva zagotovljene le delavcem, ne pa tudi njihovim družinskim članom.

³¹ Skupaj je bilo zavarovanih 22.100 delavcev. Glej: Zupanič Slavec, *Solidarnost in človečnost*, str. 16–7.

³² *Dnevne novice: Boj*, str. 5.

³³ *Dnevne novice: Zaklad*, str. 2–3.

³⁴ Bleiweis, *Poročilo*, str. 1–22.

³⁵ *Deželno pomožno društvo*, str. 5–6.

³⁶ Radšel, *Poslovanje PT dispanzerjev*, str. 152.

Ne pljuj po tleh!

V 19. stol. je bil za poznavanje tuberkuloze in nadaljnji razvoj njenega zdravljenja bistven razvoj mikrobiologije in leto 1882, ko se s Kochovim odkritjem bacila tuberkuloze (*Mycobacterium tuberculosis*) zgodi prva prelomnica v poznavanju te bolezni. Pred tem so v kliniki v glavnem uporabljali pri pregledu bolnika pretrkavanje prsnega koša (perkuzijo) in njegovo oslušovanje (avskultacijo) ter merjenje telesne temperature s toplomerom – takrat edine diagnostične metode.³⁷ V zdravljenju je v glavnem prevladoval kaos najrazličnejših zdravil in zdravilnih metod, dietne kure, vloga klime – čist zrak, dobra hrana in počitek so bili ob odstranitvi iz bolezenskega okolja temeljno vodilo dobrega zdravljenja. S spoznanjem nalezljivosti jetike pa zdravstveno obravnavanje tuberkuloze dobi nove razsežnosti; večji pomen dobi preventiva. Ves čas je bilo v ospredju vprašanje, kako obvladovati to socialno bolezen. V Angliji je tako vzniknila ideja o zdravstvenem zavodu posebne vrste, t. i. dispanzerju,³⁸ ki bi zdravstveno nadzoroval za tuberkulozo dovzetno populacijo. Začeli so z zdravstveno vzgojo in prvo parolo Ne pljuvaj po tleh!³⁹ Z boljším poznavanjem jetike in zaradi njene razširjenosti pa se je oblikovala tudi nova medicinska veja, ftziologija, in nov profil zdravnikov – ftziologov, pozneje pnevmoftziologov. Ker je pri nalezljivih boleznih osamitev (izolacija) ključnega pomena, se v tem času začno množično ustanavljati tudi sanatoriji,⁴⁰ ki so jetičnim ponujali terapevtsko obravnavo.

V slovenskih deželah pred prvo svetovno vojno ni bilo protituberkuloznih sanatorijev, prav tako ni bilo specialistov ftziologov. Zaradi slabe preventive in nemožnosti pravočasnega zdravljenja, so jetični prihajali v bolnišnico že v zelo napredovani fazi bolezni, ko jim praktično niso mogli več pomagati. Drugih alternativ zdravljenja ni bilo. V bolnišnicah je do prve svetovne vojne prevladoval higiensko-dietetski režim zdravljenja, v zdravljenje pa so uvedli tudi operativne metode: umetni pnevmotoraks z dodatnimi metodami kolapsne terapije. V medikamentozni terapiji so uporabljali praviloma injekcije kalcija ter občasno nove preparate, ki so kratkoročno navdušili in utonili v pozabo, npr. zlate soli.⁴¹ V diagnostiki je bila sicer ključna iznajdba rentgena (1895), ki so ga pri Slovencih v obravnavo tuberkuloze vključili šele v 20. letih 20. stol.

Od l. 1905 se je začelo pri Slovencih pojavljati splošno upadanje obolevnosti in umrljivost za tuberkulozo.⁴² L. 1910 je bila le-ta na Kranjskem že 385 na 100.000 prebivalcev.⁴³ Čeprav se je začela širiti antipropaganda jetiki in izvajati preventivna dejavnost, le-ta ni zajela širšega kroga prebivalstva. Upadanje tuberkuloze, ki je sicer ostajala najpogostejši vzrok umrljivosti med Slovenci, torej ne gre neposredno

³⁷ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 194.

³⁸ Prvi protituberkulozni dispanzer je ustanovil Robert Phillip leta 1887 v Edinburgu.

³⁹ McCarthy, *The Key*, str. 413.

⁴⁰ Prvega je sicer ustanovil že Hermann Brehmer l. 1859 na Poljskem, ki je smotrnost sanatorija videl v možnosti izvajanja prave terapije, ne pa tudi zaradi izolacije obolelih.

⁴¹ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 205.

⁴² Furlan, *Tuberkuloza*, str. 2.

⁴³ Breclj, *Jetiki*, str. 76.

pripisati medicini in njenim metodam zdravljenja ter preprečevanja tuberkuloze. Tuberkuloza je bila v upadanju že brez množične zdravstvene intervencije in brez pribitka na blaginji prebivalstva. Razloge za njeno upadanje najdemo v naravnem krogotoku epidemij in različnih dispozicij za bolezen v posamezniku. Po epidemičnem valu se namreč vzpostavi novo stanje med prebivalstvom, ki je podobno stanju pred nastopom epidemije, tako da pristane umrljivost za epidemično bolezen na nižji točki. Epidemični val praviloma zajame največje število žrtev in ubija tiste, ki imajo najslabšo dispozicijo za bolezen. Ko bolezen iztroši kritično maso, val pojenja, kar ne pomeni, da bolezen ni več prisotna. Vedno namreč ostaja del populacije, ki ohranja prisotnost nalezljive bolezni, zato uničenje tuberkuloze ni možno po naravni poti, temveč se jo lahko zatre le z organiziranim in sistematičnim bojem.⁴⁴

Uveljavljanje socialne medicine

S Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev se je po prvi svetovni vojni začelo njeno zdravstvo na novo organizirati. Začne se centralizirati in uvajati trende, značilne v zahodni družbi. Socializacija medicine, ki krivdo za bolezen išče v družbi in ne v posamezniku, naj bi tako z razvojem široke zdravstvene mreže poskrbela, da so vsi subjekti zavarovani pred nehygieno in nalezljivimi boleznimi.⁴⁵

Decembra 1918 je bilo v Kraljevini SHS ustanovljeno ministrstvo za narodno zdravje kot najvišji organ izvajanja zdravstvene politike, preko katerega bi se izvajale vse dejavnosti za izboljšanje zdravstvenih razmer – skrb za številčno rast prebivalstva, zdravo potomstvo in njegov nadaljnji pravilni razvoj.⁴⁶ Zdravstvena politika se je vodila iz Beograda⁴⁷ in je imela svoje principe dela, le-ti pa so pripeljali do razkola znotraj zdravstva. Centralistično naravnana zakonodaja je namreč ustvarjala situacije, ki so bile tako za stroko kot tudi za večnacionalno državo nemogoče.⁴⁸ Politika po prvi svetovni vojni namreč zdravniškega instrumenta ni razumela in ga ni znala primerno uporabiti. Poleg tega, da se je zdravstvo vse bolj birokratiziralo, ni upoštevalo kulturne in verske raznolikosti ter različnih upravnih sistemov posameznih predelov kraljevine kot tudi ne njihove različne zdravstvene preteklosti. Jugoslovansko zdravstvo torej ni imelo enotnih vidikov in skupnih ciljev. Medicinski vzorci in programi šolanja so izhajali iz različnih sistemov: Hrvaška in Slovenija sta imeli zgled v nemški medicinski šoli, medtem ko so Srbija, Bosna in jug kraljevine delovali do konca 19. stol. pod otomanskim vplivom, kasneje pa francoskim. Takšne razmere so že v osnovi onemogočale homogeno delovanje novega jugoslovanskega zdravstva, zdravstvena ideologija, ki se je naslanjala na politično moč, pa je vse bolj poglobljala razkol med takrat protežirano kurativno

⁴⁴ Furlan, *Tuberkuloza*, str. 2–6.

⁴⁵ Salecl, *Disciplina*, str. 51.

⁴⁶ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 16.

⁴⁷ V posamezni regiji je imela zdravstvene odseke; v Ljubljani je bil Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro.

⁴⁸ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 15.

in na novo prodirajočo preventivno medicino. Z razvojem socialne medicine se je razkol med tema dvema medicinskima vejama še poglobljajal.

Socialne bolezni, ki so bile po prvi svetovni vojni največji zdravstveni problem v kraljevini, so bile strokovno opredeljene kot bolezni, ki vzniknejo v slabih ekonomskih pogojih z nezadostno zdravstveno prosvetljenostjo. Za zatiranje teh bolezni je bila torej potrebna javnozdravstvena infrastruktura, ki še pred nastankom Kraljevine SHS v nobeni njeni regiji praktično ni obstajala oz. se je samoiniciativno razvijala, zato se tudi po vojni regije niso bile sposobne soočiti z novimi zdravstvenimi potrebami.⁴⁹ Ker je bilo delovno področje javnozdravstvenih problemov neločljivo povezano z lokalnimi skupnostmi, le-te pa so bile heterogene, je bilo treba vzpostaviti učinkovito javnozdravstveno mrežo in najprej reorganizirati oz. sploh na novo vzpostaviti javno zdravstvo. Za formacijo novega javnozdravstvenega sistema, ki bi ustrezal potrebam nove države, je bilo zadolženo ministrstvo za ljudsko zdravje, ki je delovalo pod močnim vplivom Andrije Štamparja (1888–1958), ideologa socialne medicine v jugoslovanskem in mednarodnem prostoru.

Ideje socialne medicine so postale teoretično izhodišče za novo zakonodajo, izobraževanje zdravstvenega kadra in ustanavljanje različnih javnozdravstvenih institucij.⁵⁰ Začeli so reorganizirati javnozdravstveni sistem, ki bi se poenotil in imel centralizirano administracijo. Do l. 1925 so ustanovili okoli 250 javnozdravstvenih ustanov po državi,⁵¹ začeli so z množičnim zdravstvenim izobraževanjem in reševali posebno higiensko in zdravstveno problematiko. Javnnozdravstvene probleme so skušali regulirati z dekreti. Poznal se je vpliv sodobnih javnozdravstvenih načel, ki so takrat prevladovala v Evropi in Ameriki in so težila k internacionalizaciji javnega zdravja in pri tem skušala preseči nacionalne, etnične in verske razlike.⁵²

Štamparjev krog somišljenikov se je prav tako zavzemal za nujno spremembo razumevanja vloge medicine. Prejšnja kurativna prevlada medicine, ki je zanemarjala profilakso in spodbujala razredno privilegiranost pri dostopnosti medicine, je z njim dobila nasprotnika. Dane so bile pobude za novo orientacijo medicinskega dela v smeri socializacije; za družbo škodljivi vplivi naj bi se odpravili s socialnimi ukrepi.⁵³ Zdravniki bi po tem morali delovati v skupnosti in ne le v prostorih bolnišnic in laboratorijev. T. i. individualni pristop je bil pod močnim pritiskom, kar je izzvalo velik upor pri lečečih zdravnikih. V zdravniškem stanu je nasploh nastal velik razkol – zaradi naglega prevrata so zdravniki močno nasprotovali socializaciji, sploh pa etatizaciji zdravstva. Zdravstvena politika je namreč napovedala boj zdravniku individualistu – želela je razviti nov tip zdravnika, ki bi združeval potrebno mero individualnega in kolektivnega smisla.⁵⁴ Za uresničitev te ideje je bilo potrebno sodelovanje naprednih zdravnikov in politike, da bi stroka delovala avtonomno. Vendar so politična nasprotja znotraj nove države

⁴⁹ Dugac, *New Public Health*, str. 279.

⁵⁰ Ibid, str. 280.

⁵¹ V Sloveniji jih je bilo 10.

⁵² Dugac, *New Public Health*, str. 281.

⁵³ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 4.

⁵⁴ Ibid, str. 12.

pripeljala do polarizacije družbenopolitičnega in vsakodnevnega življenja, kar se je neizbežno odražalo v javnozdravstveni politiki.⁵⁵ Javnozdravstveni napredek je bil tako ustavljen na začetku tridesetih let zaradi zdravniškega nasprotovanja socializaciji medicine in političnih sprememb v državi: diktature in nacionalizma. Ministrstvo za zdravstvo je l. 1929 izgubilo samostojnost in postalo del ministrstva za socialno politiko. Država je ukinila podporo javnozdravstvenemu sektorju in reševanje javnozdravstvenih problemov je prešlo z državne na raven lokalne oblasti. Vendar so gospodarske krize, ki so sledile, in posledično neugodne razmere tudi za zdravstvo že nakazovale tendence h kolektivizaciji, vse manj pa je bilo tudi zdravniškega nasprotovanja novim pristopom v medicini.⁵⁶

Vzpostavljanje protituberkulozne mreže

Trend upadanja umrljivosti za tuberkulozo pri Slovencih so prekinile razmere v času prve svetovne vojne, ki so tudi na splošno poslabšale življenjski standard. Pred tem pri Slovencih, v primerjavi z Evropo, tuberkuloza ni bila samo problem mestnih in industrijskih okolij, temveč je najbolj načenjala male kmete, kmečke delavce in viničarje, ki so živeli v zelo slabih socialnih in higienskih razmerah. Kljub porastu industrije je večinsko prebivalstvo ostajalo kmečko. L. 1922 sprejet jugoslovanski zakon o zavarovanju delavcev, ki je omogočil sanatorijsko zdravljenje tuberkuloze tudi revnejšemu sloju, največjega segmenta prebivalstva tako ni zajel. Zdravstvena oskrba je kmečkemu sloju ostajala še naprej nedostopna. Intervencija države je bila skromna in protituberkulozno delo je nadalje potekalo na osnovi solidarnosti. Zato je bil za protituberkulozni boj pomemben razvoj javnega zdravstva po načelih Štamparjeve socializacije medicine, saj so z asanacijami vasi,⁵⁷ s higienskimi akcijami, ustanavljanjem javnozdravstvenih ustanov (zdravstvenih domov z dispanzersko službo) in z zdravstvenim prosvetljevanjem prebivalstva pripomogli tudi k preventivi tuberkuloze.

Zaradi nepoznavanja vzročnega zdravljenja vse do l. 1943, ko je bil odkrit antibiotik streptomycin in je prišlo do druge prelomnice v zdravljenju tuberkuloze, je bila najpomembnejša naloga medicine v preventivnem delu. Slednje je tudi v slovenskem prostoru prispevalo k upadanju obolevnosti in umrljivosti za tuberkulozo. Prosperiranje javnega zdravstva v 20. letih 20. stol. je namreč imelo rezultate tudi v padcu umrljivosti za tuberkulozo in l. 1929 je tuberkuloza prenehala biti najpogostejši vzrok smrti, prevladale so bolezni srca in ožilja.⁵⁸ Tuberkuloza je bila sicer v posameznih okrajih (nerazvitih in industrijskih) še vedno na prvem mestu; največ je bilo na severovzhodu Slovenije, višjo umrljivost so imela v povprečju

⁵⁵ Dugac, *New Public Health*, str. 281.

⁵⁶ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 12.

⁵⁷ Te so zajemale vso sanitarno tehniko, ki so jo lahko uporabili za higiensko ureditev naselja (vodovodi, kanalizacija, melioracija močvirij ipd.).

⁵⁸ Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 635.

tudi mesta.⁵⁹ Padcu tuberkuloze je, z ozirom na to, da je protituberkulozna iniciativa bolj kot ne stagnirala in da je država bolezen ignorirala, botroval kompleks dejavnikov socialnega, gospodarskega in prosvetnega značaja, tudi zdravstveno statistično delo. Podpiralo ga je predvsem aktivno, usmerjeno in profesionalno zdravstveno zaščitno delo, izvajanje zdravstvenega pouka ter odstranjevanje vseh škodljivih dejavnikov, ki delujejo na pojav bolezni. Izpeljava higienske organizacije, odpiranje šolskih kuhinj in počitniških kolonij so prav tako imeli svoje učinke.

V tridesetih letih krivulja tuberkuloze stagnira zaradi gospodarske krize, njeno stalno upadanje pa zasledimo v nekaterih slovenskih mestih (v Ljubljani, na Gorenjskem) z dobro razvito industrijo in boljšimi splošnimi gospodarskimi in socialnimi razmerami ter bolje organiziranim preventivnim delom in široko razpredeno zdravstveno propagando.⁶⁰ Ti okraji so imeli že v tridesetih letih z Evropo primerljivo tuberkulozno statistiko (pod 100 umrlih na 100.000 prebivalcev),⁶¹ vendar je tuberkuloza ostajala v banovini in državi največji zdravstveni problem. V Ljubljani je bila bolezen srednjih in delavskih slojev.⁶² V Mariborskem okraju je bilo med tuberkuloznimi največ kmetov, kmečkih delavcev in viničarjev (40,5 %) ter delavcev (34 %), sledili so intelektualni delavci (21,8 %), najmanj pa je bilo med samostojnimi obrtniki (3,7 %).⁶³ Najslabšo zdravstveno statistiko kakor tudi zdravstveno razvitost je imel Ptujski okraj, kjer glavnina prebivalstva sploh ni imela dostopa do zdravniške oskrbe, banovinska zdravniška služba pa je bila skrajno neorganizirana oz. osredotočena zgolj na mesto Ptuj.⁶⁴ Tudi v Murski Soboti, ki je bila prav tako gospodarsko nerazvita in je vladala revščina, je bilo veliko tuberkuloze, predvsem zaradi slabe prehrane in obubožanosti. Incidenca tuberkuloze med Slovenci pa je bila konkretno povezana tudi z alkoholizmom, ki je bil v tridesetih letih osrednji socialnopatološki problem.⁶⁵

Uresničitev dispanzerske zamisli se začne konkretnije razvijati šele po l. 1930, ko je bila osnovana Protituberkulozna zveza Slovenije, najprej v Ljubljani, malce kasneje še v Mariboru in Celju. Pred tem je le v Mariboru aktivno delovala protituberkulozna liga od l. 1922, vendar vse do l. 1936 v Sloveniji niso razvili konkretno učinkovitega akcijskega programa. Za rezultat, ki bi govoril o približevanju umrljivosti za tuberkulozo evropskemu povprečju, je bilo namreč potrebno množično gibanje. Tudi sicer je bila državna organizacija protituberkulozne dejavnosti do l. 1934 skrajno nezadostna in v vseh smereh pomanjkljiva.⁶⁶ Prav tako zasebna iniciativa, ki je na prelomu dvajsetih v trideseta leta postajala vidnejša, sprva še ni imela državne podpore v protituberkuloznem boju.

Gospodarska in z njo tudi socialna kriza na začetku tridesetih let sta bili povod k mobilizaciji vse jugoslovanske javnosti, da bi rešila, kar je pod pritiskom

⁵⁹ Ibid, str. 637.

⁶⁰ Ibid, str. 639.

⁶¹ Ibid, str. 635–49.

⁶² Klun, Musek, *Ljubljana v luči*, str. 20.

⁶³ Radšel, *Poročilo o delovanju*, str. 179.

⁶⁴ Klun, Musek, *Protituberkulozni dispanzer*, str. 12.

⁶⁵ Brecej, *Mladinsko skrbstvo*, str. 28.

⁶⁶ Stajić, Radosavljević, *Resolucija*, str. 336.

Slika 1: Prva Jugoslavija je imela v tridesetih letih 20. stoletja najslabšo tuberkulozno statistiko med evropskimi državami. Slovenija – Dravska banovina je sicer v jugoslovanskem povprečju pozitivno odstopala. Vir: Arhiv Inštituta za zgodovino medicine MFUL.

gospodarske krize obremenilo zdravstvo in povzročilo moralno krizo.⁶⁷ Ker brez dispanzerjev ni uspešnega boja proti tuberkulozi, so vse bolj prihajale v ospredje težnje po nastanku učinkovite dispanzerske mreže. Akcijska Protituberkulozna zveza Slovenije, ki je konkretno delovala med letoma 1932–1941, je bila prostovoljna organizacija za vodenje in financiranje zdravstvenega in socialnega skrbstva za siromašno prebivalstvo. Lokalno so delovale še krajevne enote protituberkuloznih lig. Bila je tudi glavni akter pri ustanavljanju protituberkuloznih dispanzerjev.⁶⁸

Za reševanje problematike tuberkuloze kot vsedržavnega problema, ki ga je treba reševati po enotni doktrini, se je zgodila prelomnica 1. 1934 na prvem jugoslovanskem kongresu ftiziologov v Zagrebu in Ljubljani in je združeval tako kurativno kot tudi socialno raven obravnavanja tuberkuloze. Kongres je mdr. pritegnil širok krog politikov in imel veliko podporo ministrstva, banovin in občin. Njegov namen je bil, da apelira na vlado in narodno predstavništvo sprejem Zakona o zbujanju tuberkuloze in da se zavedo potrebe po sistematični organizaciji boja proti tuberkulozi, ki je postala neodložljiva potreba in dolžnost države, banovin, srezov, občin, mest in vsega naroda.⁶⁹ V ospredju je bilo spoznanje, da se mora tudi jugoslovanski protituberkulozni boj najprej osredotočiti na delavske domove in delavska središča. Tuberkuloza je ostajala velik problem, saj nad njo niso imeli

⁶⁷ Bohinjec, *Pozdravne besede*, 233.

⁶⁸ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 63.

⁶⁹ Stajić, Radosavljević, *Resolucija*, str. 336.

nadzora in pregleda, ne njene epidemiološke slike, inšpektorata za tuberkulozo, niti državne finančne pomoči. Predvsem v nerazvitih in revnih regijah je bilo veliko obolevanja in umiranja za tuberkulozo. Jugoslavija je bila po statistiki umrljivosti za tuberkulozo tudi vodilna država v Evropi. Slovenija je bila sicer pod jugoslovanskim povprečjem, vendar je tuberkuloza še vedno močno ogrožala prebivalstvo.

Kongres je vendarle sprožil konkretne premike v protituberkuloznem boju: organizirala se je protituberkulozna dispanzerska mreža, ki je prvič konkretneje zajela širok sloj prebivalstva. Do druge svetovne vojne v Sloveniji nastane 21 dispanzerjev, ki so ponujali več kot 700.000 prebivalcem varstvo proti tuberkulozi. Nekaj postaj je ponujalo tudi ustrezno terapijo z umetnim pnevmotorakso. Za delovanje in vzdrževanje protituberkuloznih dispanzerjev so prispevale občine. Vsak dispanzer je imel tudi rentgenski aparat in mikroskop. Protituberkulozne lige z Zvezo na čelu so torej našle delovno področje, jasen cilj in smisel svojega delovanja. Revnejšim bolnikom so delili milo, zdravila, razkužilo lizol in živila. Prav tako so svoje delovanje medijsko pokrivali – začeli so izdajati časopis *Delo* proti tuberkulozi.⁷⁰ Na tem mestu lahko torej govorimo o rojstvu množičnega protituberkuloznega gibanja pri nas. Pred vojno so bila v Sloveniji poleg 21 protituberkuloznih dispanzerjev še 3 zdravilišča, okoli 700 postelj za jetične in 25 specialistov fiziologov.⁷¹

Sanatorij – center znanja

Poleg javnozdravstvenega vidika zatiranja tuberkuloze se je ves čas vzporedno razvijal tudi medicinski. Ta v medvojnem času ni toliko napredoval v odkrivanju novih metod za zdravljenje in preprečevanje tuberkuloze, ampak je bilo pomembneje, da so z razpoložljivimi sredstvi zajeli čim večje število bolnih in ogroženih.⁷² V svetu so sicer razvili uspešnejšo različico cepiva, imenovano BCG (*Bacillus Calmette in Guérin*), s katerim se je dalo testirati stik posameznika s tuberkulozo in ga pasivno imunizirati, vendar je domače zdravništvo pred vojno še odklanjalo njegovo uporabo.

Boj proti tuberkulozi se je takoj po prvi svetovni vojni v glavnem naslanjal na sanatorij, ki je s svojim kliničnim delom in higiensko vzgojo bil prava zaslomba vsemu protituberkuloznemu delovanju.⁷³ Z njim se je v medvojni dobi tudi prvič oblikoval jasen koncept preprečevanja jetike: odkrivanje tuberkuloze v zgodnjem stadiju, osamitev in takojšnje zdravljenje bolnikov z odprto tuberkulozo, krepitev naravne in specifične odpornosti proti širjenju bolezni v organizmu okuženega ter zdravstvena vzgoja bolnika in ljudi iz njegove okolice.⁷⁴

Spoznanje o kužnosti tuberkuloze je bil ključen moment, zaradi katerega so zdravstvene oblasti svetovale osamitev tuberkuloznih bolnikov in spodbujale

⁷⁰ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 208.

⁷¹ *Ibid.*, str. 211.

⁷² *Ibid.*, str. 200.

⁷³ Radšel, *Zdravilišče v boju*, str. 101.

⁷⁴ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 204.

nastanek posebnih ustanov za jetične. Že predvojna ideja po ustanovitvi prve protituberkulozne ustanove med Slovenci se je začela uresničevati kmalu po prvi svetovni vojni, ko so l. 1919 v Topolšici odprli sanatorij za pljučno tuberkulozo ter l. 1921 še na Golniku za tuberkulozne vojne invalide. Vzdrževala sta se v glavnem sama in z lastnimi sredstvi. Topolšica je bil državni, Golnik pa sprva ljudski sanatorij, odvisen od privatne dobrodelnosti, kasneje pa je postal banovinska ustanova. Zdravljenje je bilo plačljivo, poleg najštevilčnejših zasebnikov so se tam zdravili tudi zdravstveno zavarovani bolniki – nekateri delavci in državni nameščenci, sicer je bila ta oskrba večinskemu prebivalstvu nedostopna. Pomembnejšo vlogo so torej imeli kot centri znanja in njegovega širjenja v druge analogne ustanove in protituberkulozne organizacije. V Kraljevini Jugoslaviji sta vlogo fiziološkega centra znanja imela Golnik in Topolšica.

Zdravljenje tuberkuloze v slovenskih protituberkuloznih ustanovah vsebinsko ni odstopalo od bližnjih srednjeevropskih izkušenj. Uporabljali so podobne metode dela, od prvih učinkovitih – klimatsko-dietetskih pristopov, kombiniranih s počitkom, do zgodnjih kolapsnih operativnih posegov z umetnim pnevmotoraksom, pnevmolizo in resekcijo posameznih reber. Sledile so večje resekcijske operacije z odstranitvijo kavernoznih delov pljuč in nenazadnje še medikamentozno zdravljenje, ki je zajezilo tuberkulozo.⁷⁵ Slovenski sanatoriji so ponujali praktično vse, kar je zmogla takratna fiziologija v diagnostiki in terapiji, sledili so tudi v rabi tehnične podpore zdravljenja. Razlike med drugimi državami in Slovenijo so bile predvsem v razpoložljivih sredstvih, zdravstveni opremljenosti in številu osebja, ureditvi socialnega in zdravstvenega zavarovanja, količini vloženi sredstev na posameznega bolnika, zgodnejšem in obsežnejšem preventivnem delu ipd. Npr. prvo rentgensko sliko pljuč so v Sloveniji naredili okoli l. 1925. Pomanjkanje zdravnikov, sploh kirurgov, kar je bil pereč problem slovenskega predvojnega zdravstva nasploh, so v protituberkuloznih ustanovah kompenzirali s tem, da so manjše operativne posege z lokalno anestezijo izvajali fiziologi sami.⁷⁶

Sicer je bilo zdravljenje tuberkuloze v takratni državi vse do konca druge svetovne vojne, ko še ni bilo socialnega zavarovanja, nasploh problematično. V splošnih bolnišnicah za jetične pogosto ni bilo prostora, sanatoriji za tuberkulozo pa so bili večinoma samoplačniški in so se jih posluževali premožnejši. Zato je bilo pomembno delo zdravstvenih delavcev na terenu, ki so v okviru javnega zdravstva z minimalnimi državnimi sredstvi razvili protituberkulozno dispanzersko mrežo ter z njo nadzorovali gibanje tuberkuloze.

Od l. 1930 do 1941 so bila zdravilišča ali sanatoriji⁷⁷ v glavnem zasebne ustanove. Vodilno protituberkulozno delo so opravili protituberkulozni dispanzerji,

⁷⁵ Zupanič Slavec, *Tuberculosis (1860–1960)*, str. 153.

⁷⁶ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 83.

⁷⁷ V Sloveniji sanatorijev, kot so jih poznali na *zahodu* in so bili izključno samoplačniške ustanove za zdravljenje praviloma premožnih jetičnih bolnikov, ni bilo. Ker so v Sloveniji (in Jugoslaviji) v sanatorijih zdravili jetike tudi nesamoplačniško, so jih hkrati imenovali tudi zdravilišča. Logika bi potemtakem bila naslednja: če si si zdravljenje plačal sam, si šel v sanatorij Golnik, če ti ga je krila država, banovina ali kakšen sklad, si šel v zdravilišče Golnik.

Slika 2: Ležalne lope na Golniku na začetku 30. let 20. stoletja. Ležanje na svežem zraku je bilo del klimatskega zdravljenja tuberkuloze v sanatorijih. Vir: Arhiv Inštituta za zgodovino medicine MFUL.

s pomočjo katerih so zdravniki dobivali v zdravljenje jetične z zgodnjo diagnozo⁷⁸ in s tem imeli veliko boljše uspehe pri zdravljenju. Pred drugo vojno je imela Slovenija skupaj okoli 600 postelj v treh zdraviliščih in nekaj deset postelj za tuberkulozne po bolnišnicah, potrebovali pa bi jih vsaj okoli 1200. Ker je banska uprava plačevala zdravljenje v sanatorijih le manjšemu številu bolnikov,⁷⁹ so bile bolnišnice, kljub slabim delovnim in prostorskim razmeram, najpogostejša možnost zdravljenja revnejših jetičnih. Na pomembnost bolnišničnih oddelkov kaže podatek iz l. 1938, ko se je zdravilo po slovenskih bolnišnicah 2930 jetičnih, v zdraviliščih (Golnik in Topolšica) pa 381.⁸⁰ Bolnišnice so v praksi kljub pomanjkanju postelj še vedno hitreje ponujale pomoč kot sanatoriji, kjer so bile večmesečne čakalne dobe.

Socializem in tuberkuloza

Po drugi svetovni vojni je Jugoslavija razvila socialistično družbeno ureditev, ki je izhajala iz družbene lastnine. Nov politični in gospodarski sistem je vodil tudi

⁷⁸ Furlan, *Ali res moramo*, str. 26.

⁷⁹ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 65.

⁸⁰ Radšel, *Bolnica ali zdravilišče*, str. 376.

v novo organiziranost zdravstva. Prisotni so koncepti sodobne države blaginje,⁸¹ za katero je značilno, da se država čuti dolžno, da subjektom zagotovi določeno stopnjo materialnih pogojev za vsebinsko enakost.⁸² Uveljavil se je sistem socializiranega zdravstvenega varstva po Semaškovem modelu, ki se je razvil v takratni Sovjetski zvezi. Model centraliziranega zdravstvenega varstva je bil zasnovan na splošnih in načeloma neomejenih pravicah do zdravstvenega varstva vseh prebivalcev. Zasebno opravljanje zdravstvene dejavnosti je bilo ukinjeno. Sistem je zahteval razvoj mreže javne zdravstvene službe na več ravneh, njeni temelji pa so bili zdravstveni domovi in dispanzerske službe. Model je tudi predvidel več zdravstvenih pravic materam in otrokom ter delavcem. Zato so zdravstveni domovi razvili predvsem pediatrično in ginekološko službo ter medicino dela, prometa in športa.

Takoj po vojni je jugoslovansko prebivalstvo živelo v zelo slabih življenjskih razmerah, ki je močno poslabšalo zdravstveno sliko naroda. Številni zdravstveni objekti so bili porušeni, ljudje so izčrpani in bolni prihajali iz taborišč, prevladovala je lakota, socialne razmere so bile zelo slabe, ljudje so bili na splošno telesno in duševno izčrpani, porušen ali drugače nedejaven je bil tudi del dispanzerjev. V Jugoslaviji je takrat letno umiralo za tuberkulozo okoli 30.000 ljudi, mortaliteta je bila 3- do 4-krat večja kot v Sovjetski zvezi in 7- do 10-krat večja kot v skandinavskih državah.⁸³ Problem tuberkuloze je bil velik, ki pa je s socialističnim modelom zdravstva dobil veliko podpore. Protituberkulozni boj ni bil več odvisen od dobrodelnosti in privatne iniciative, finančno ga je v celoti podpirala država, ki je omogočila tudi številčno in strokovno rast tuberkuloznih bolnišnic. Ustanovili so vsedrjavno upravo za boj proti tuberkulozi pri Komiteju za ljudsko zdravje v Beogradu in imenovali načelnika oddelka za tuberkulozo pri vsaki republiki. Za delo proti tuberkulozi so se z novo oblastjo konkretno postavili organizacijski in pravni temelji, s katerimi je delo zatiranja jetike dobilo podlago, da je lahko postajalo vse bolj sistematično.

Slovenija je že s predvojno protituberkulozno dejavnostjo imela dobro podlago za učinkovito tuberkulozno preventivo. Po vojni so jo v relativno kratkem času ponovno vzpostavili in je bila vzorna podlaga drugim republikam v Jugoslaviji. Prav tako je imela Slovenija najboljšo tuberkulozno statistiko med republikami; imela je boljši gospodarski in socialni položaj ter intenzivneje izvajala sodobne metode zdravljenja in preprečevanja jetike. K temu sta prispevala tudi doslednost in kontinuiteta preventivnega izvajanja. Slovenija je tako imela tudi dobro podlago za oblikovanje in postavljanje doktrin zdravljenja in zatiranja tuberkuloze, ki bi veljale za vso državo, in Golnik je postal zvezni inštitut za tuberkulozo – krovna ustanova protituberkuloznega boja.

V prvih povojnih letih je zdravstvena pomoč prihajala tudi iz tujine. Veliko je bilo namreč najhujših oblik tuberkuloze pri otrocih – tuberkuloznega meningitisa. Pri Združenih narodih so ustanovili Fond za pomoč otrokom, ki je v zdravljenje te

⁸¹ Sodobna država blaginje se je oblikovala z razvojem kapitalizma konec 19. stol. in temelji na sicer različnih konceptih enakosti, zanjo pa je nujna socialna politika.

⁸² Salecl, *Disciplina*, str. 51.

⁸³ Neubauer, *Organizacija boja*, str. 409.

bolezni uvajal streptomycin in ga tudi preskrbel za bolne otroke. Akcija je trajala od l. 1949 in v nekaj letih konkretno znižala obolevnost in umrljivost za to obliko tuberkuloze.⁸⁴

Poleg zdravstvenih akcij, ki so bile kurativnega značaja, so se začele izvajati množične preventivne akcije, ki so po vojni dobile največjo razsežnost in učinkovito pripomogle k naglemu padcu umrljivosti pa tudi obolevnosti za tuberkulozo. Sistematična preiskava čim širšega kroga ljudi je zagotavljala uspešno zbijanje tuberkuloze. V organizirani boj proti tuberkulozi so bili vključeni protituberkulozni dispanzerji in ambulante, specialne bolnišnice in bolnišnični oddelki, okrevališča in pomožne ustanove.⁸⁵ Poskrbeli so za učinkovito protituberkulozno ligo, ki je k sodelovanju pritegnila vse ljudstvo. L. 1948 je imela Slovenija že 28 dispanzerjev. Prizadevali so si, da ustanovijo dispanzerje v vsakem mestu, industrijskem središču in na podeželju. Izvajali so terenske in patronažne službe ter imeli pri tem težave s pomanjkanjem medicinskih sester,⁸⁶ ki bi prevzele tudi opazovanje socialnega okolja.⁸⁷

L. 1948 so začeli z množičnim besežiranjem. Sprva omejena dostopnost do cepiva BCG je v takratni Jugoslaviji dala prednost otrokom.⁸⁸ Istega leta je Ministrstvo za ljudsko zdravje že izdalo uredbo o obveznem cepljenju vseh generacij do 25 let. Zatiranje tuberkuloze je vse bolj dobivalo še zakonsko podlago, ki se je dejansko tudi izvajala. L. 1955 je bila uzakonjena tudi obvezna prijava tuberkuloze. Pred tem (1954) so na Golniku ustanovili Register za tuberkulozo in v njem koordinirali večino epidemioloških ukrepov proti tuberkulozi v Sloveniji, ki so vključevali vpis bolnikov, fluorografiranje in besežiranje.⁸⁹ Nad tuberkulozo so torej vzpostavili totalni nadzor.

Besežiranje je med Slovenci potekalo do l. 1956, s cepivom BCG je bilo zaščitenih nad 300.000 otrok in mladih.⁹⁰ Fluorografiranje, ki so ga pri Slovencih izvajali od l. 1947 do 1982, pa sploh velja za eno najbolj množičnih javnozdravstvenih epizod v slovenskem zdravstvu. Ideja o slikanju pljuč vsega prebivalstva se je porodila, ker niso bili vsi prebivalci zdravstveno zavarovani.⁹¹ V omenjenih letih so

⁸⁴ Pred uvedbo cepljenja je bilo v Sloveniji letno 120–130 bolnikov s tuberkuloznim meningitisom, po besežiranju pa le še 20–30. Glej: Neubauer, *Sto let boja*, str. 214.

⁸⁵ Neubauer, *Organizacija boja*, str. 409.

⁸⁶ Dispanzer, ki je pokrival teritorij s 30.–50.000 prebivalci, je do petdesetih let 20. stol. imel le po eno sestro.

⁸⁷ Kadrovska zev je bila posledica realsocialistične ideologije, ki je v zdravstvu ukinila negovalno delo redovnic, ki so do l. 1948 delovale v negi bolnika. Sestre so, če se niso odpovedale redovniškemu stanu, morale zapustiti vse slovenske zdravstvene in karitativne ustanove. Slovenija je bila tudi edina republika, ki je izločila redovnice iz zdravstvenih ustanov, drugje so ohranjali vsaj do zaposlitve kadrovske vrzeli bolj strpno politiko. Ker je bil v Sloveniji velik primanjkljaj za nego izobraženega zdravstvenega osebja že pred drugo svetovno vojno in še toliko večji po njej, in preden so se do sredine petdesetih let izšolale in vpeljale prve generacije strokovno izšolanih medicinskih sester, je v negi zijala huda vrzel, ki je zelo obremenila zdravnike pa tudi otežila samo organizacijo dela.

⁸⁸ Fortič, *Uspešnost vakcinacije*, str. 12.

⁸⁹ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 199.

⁹⁰ Ibid, str. 209.

⁹¹ Zavarovanje kmečkega prebivalstva se je uredilo šele konec 70. let 20. stoletja.

Slika 3: Množična akcija – fluorografiranje v Sloveniji v 50. letih. Vir: Arhiv Inštituta za zgodovino medicine MFUL.

preslikali pljuča vsem Slovencem, nekaterim tudi do pet ali celo večkrat in opravili nad 7 milijonov fluorografskih posnetkov. Fluorografiranje je bilo brezplačno in obvezno za starejše od 15 let, v primeru neudeležbe pa so bile predvidene denarne sankcije, tako da se je fluorografiranja v prvih letih udeležilo kar 96 % slovenskega prebivalstva. V prvi fluorografski akciji so preslikali študente Univerze v Ljubljani, saj je bila jetika razširjena še posebej med mladimi, in 4500 delavcev jeseniške železarne.⁹² Do l. 1950 so bili pregledani delavci in uslužbenci raznih podjetij ter nekaj šolskih kolektivov. Intenzivno so pri tem sodelovali sindikati in družbene organizacije.⁹³ Kasneje so opravljali preglede po vseh slovenskih krajih. Največ jetičnih so s fluorografiranjem odkrili v prvih letih te akcije, ki so tvorili večino izmed dobrih 12.000 tako odkritih bolnikov.⁹⁴ Množične preventivne akcije so sicer lahko služile kot depistaža prebivalstva, a so bile pretirane in so predolgo trajale. Fluorografija je že sredi petdesetih let dobila večjo vlogo v odkrivanju drugih pljučnih bolezni, npr. raka, pa tudi srčnih in žilnih bolezni, deformacij prsnega koša ipd. Taktika 'dirigirane' akcije se je torej spremenila in množična fluorografija ni bila več potrebna. Uveljavilo se je tudi drugo načelo: rentgenska slika – tudi najboljša – je nezanesljiva kot dokončen dokaz tuberkulozne narave rentgenske sence na pljučih. Edini dokaz je bila potrditev bacilov v izmečku in drugih izločilih bolnika in živali.⁹⁵

⁹² Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 211.

⁹³ Fortič, *Začetek in konec*, str. 266.

⁹⁴ Zupanič Slavec, *Tuberculosis (1860–1960)*, str. 155.

⁹⁵ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 218.

Krepila se je tudi dispanzerska mreža. L. 1961 je bilo v Sloveniji 48 javno financiranih protituberkuloznih dispanzerjev. V povprečju je bil en dispanzer na 35.000 prebivalcev.⁹⁶ Protituberkulozni dispanzerji so prav tako izvajali depistažo. Tako so opravili zdravniške preglede širokega sloja prebivalstva in pri njih odkrivali tudi druge bolezni (zvišan krvni tlak, sladkorno bolezen, bolezni ščitnice, pljučnega raka). Marsikdo med njimi je v tem času imel prvo zdravniško obravnavo. Istočasno je bilo na voljo skoraj 3000 bolniških postelj za zdravljenje tuberkuloznih bolnikov v specializiranih bolnišnicah⁹⁷ – na 1000 prebivalcev torej 1,5 postelje.

Čudežno zdravilo

Za zdravljenje tuberkuloze je bilo ključnega pomena odkritje streptomocina in kasnejše medikamentozno zdravljenje. Zaradi na streptomycin odpornih sevov mikobakterije so nadalje iskali nove antituberkulotike. Z odkritjem para-aminosalicilne kisline (PAS) l. 1946 in izoniazida l. 1952, ki sta v kombinirani terapiji postopoma pokrila različne seve mikobakterije, je nastala uspešna formula kemoterapevtskega obvladovanja tuberkuloze.

Medicinski koncept zatiranja tuberkuloze se od predvojnega po vsebini bistveno ni spremenil, je pa imel zaradi kemoterapevtikov veliko večjo možnost uresničitve. Nova zdravila so marsikaj spremenila v zdravljenju in pri jetičnih. Bolniki namreč (zaradi na splošno ugodnega počutja) niso hoteli bivati v bolnišnici in so jih predčasno zapuščali. Pri tem je bilo problematično, da bolniki niso redno jemali predpisanih zdravil, kar je marsikomu poslabšalo rezultate zdravljenja, saj so najvažnejšo prvo fazo zdravljenja končali najbolj disciplinirani bolniki veliko prej.⁹⁸ Predvsem pa so nedisciplinirani bolniki neredko bolezen širili v svojem okolju. L. 1958 je bila zato izdana celo republiška uredba o prisilni hospitalizaciji nediscipliniranih bolnikov, ki ogrožajo svojo okolico, vendar se iz etičnih razlogov ni uveljavila.⁹⁹ Prav tako ni bilo več čakalnih dob in večinski delež postelj so zasedali starejši bolniki s hudo, kronično tuberkulozo pljuč, komplicirano s celo vrsto drugih netuberkuloznih obolenj.

V šestdesetih letih se je patološki značaj tuberkuloznih bolnišnic že spremenjal. Zaradi upadanja tuberkuloze je naraščalo število bolnikov z netuberkuloznimi boleznimi dihal, kar je pomenilo preusmerjanje in reorganizacijo notranje strukture teh ustanov v pnevmoftiziološke zavode. L. 1965 je bila tuberkuloza pri ena in polmilijonskem slovenskem narodu obvladana in je letno za njo umrlo le še 224 bolnikov (izmed skoraj 1,6 milijona prebivalcev, kar je 14/100.000 prebivalcev).¹⁰⁰ Stoletnega državnega sovražnika številka ena je tako nasledila druga bolezenska grožnja z nekoliko drugačnimi okoliščinami zgodovinskega dogajanja, ki so zadele naravnost v srce.

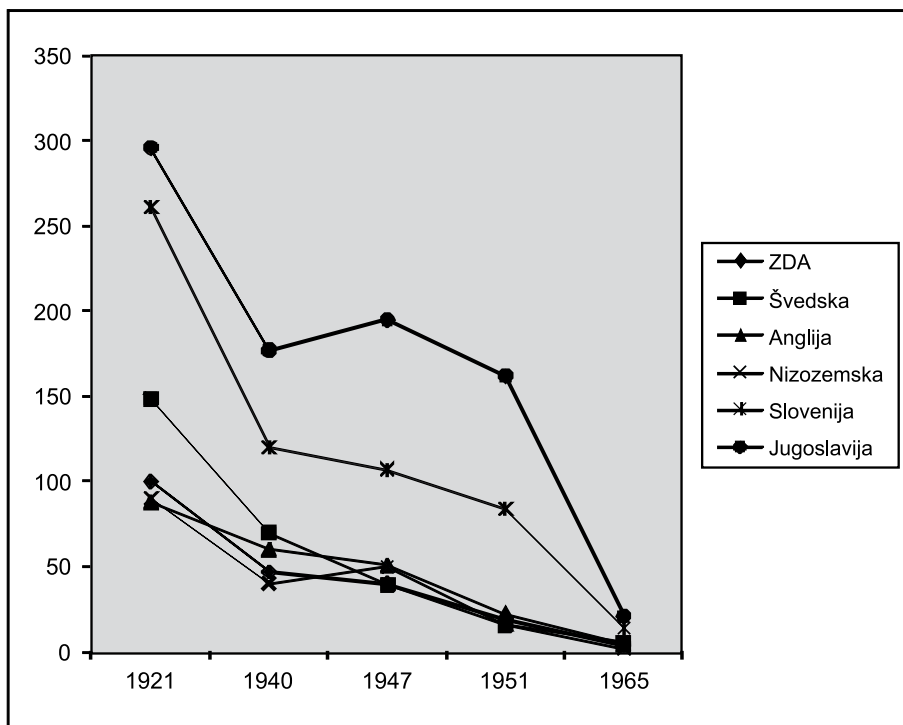
⁹⁶ Ibid, str. 214.

⁹⁷ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza*, str. 199.

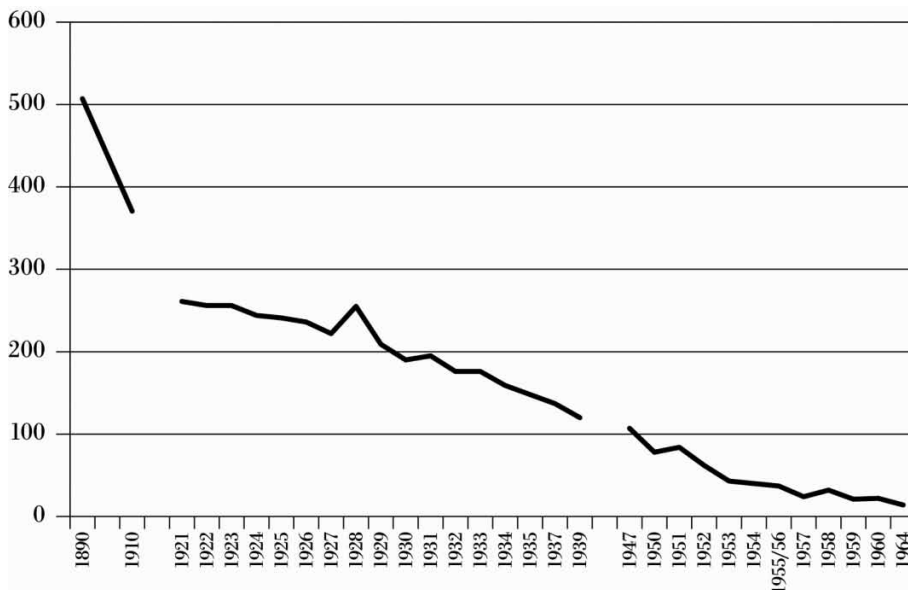
⁹⁸ Neubauer, *Sto let tuberkuloze*, str. 215.

⁹⁹ Ibid, str. 219.

¹⁰⁰ Cvahte, *Zdravstveno stanje*, str. 59.

Graf 1: Primerjava umrljivosti za tuberkulozo v Sloveniji in Jugoslaviji z drugimi državami v obdobju 1921–1965 (na 100.000 prebivalcev).

Graf 2: Umrljivost za tuberkulozo v Sloveniji 1890–1965 (na 100.000 prebivalcev). Prekinjena krivulja pomeni, da za določeno obdobje ni podatkov. Vir: Zupanič Slavec, Zvonka, Tuberculosis (1860–1960). Peter Lang, 2011, str. 153.

Sklep

Pri socialnih boleznih, ki niso zgolj biološko determinirane, temveč jih določajo tudi povsem družbeni dejavniki, je uspešnost njihovega zatiranja predvsem v množičnem akcijskem programu, ki ni vezan le na odkrivanje in zdravljenje bolezni, temveč poseže še na druge življenjske ravni, ki naj bi pogojevale nastanek bolezni. Tuberkuloza ni bila le medicinski problem, marveč vsesplošni – države, ljudstva, delavcev, kmetov. Bila je sovražnik, ki prihaja od zunaj in ni prevladujoče odvisen od genskih predispozicij, zato je pri njeni antipropagandi tipičen militanten jezik. Treba je bilo organizirati učinkovito strategijo protituberkuloznega boja in ga izvajati na več frontah. Za učinkovit boj pa se je moralo mobilizirati vse prebivalstvo in se z vsemi silami bojevati proti temu *zloveščemu sovražniku*.

Kakor je bila tuberkuloza problem celotne družbe, je tudi njen padeč umrljivosti pogojen tako z medicinskim napredkom kot tudi z družbenimi spremembami in vsesplošnim napredkom. Tuberkuloza še danes kaže na razvitost določene države, njena incidenca pa navadno poraste ob gospodarskih krizah.¹⁰¹ V 20. stoletju je tudi izginil »smrtni tip« manufakturne delavnice, ki je za sabo puščal ogromno število jetičnih, s tehničnim napredkom pa so se izboljšali delovni pogoji, ki niso bili več tako telesno ogrožajoči in izčrpavajoči. Tehnično bolj razviti proizvodni procesi, zvišanje življenjskega standarda, boljša zdravstvena prosvetljenost in visoka stopnja medicinske znanosti in tehnike so bile del zahodnoevropskega in angloameriškega kapitalizma – posledica delovanja vseh dejavnikov pa je bilo izginjanje tuberkuloze kot množične bolezni.

Slovenija zahodni zgodbi o uspehu ni sledila v takšnem vrstnem redu. Tuberkuloza je bila sicer med Slovenci od začetka 20. stol. v upadanju, vendar je vse do polovice tega stoletja ostajala eden izmed največjih, če že ne največji zdravstveni problem, medtem ko je bila v razvitejših državah že v zatonu. Zaradi gospodarske in socialne nerazvitosti ter zdravstvene neprosvetljenosti, kar je bil odraz politične konstelacije večkratne menjave oblasti, se vse do konca tridesetih let 20. stoletja ni mogel razviti učinkovit protituberkulozni program, ki bi zajel celotno populacijo. Zatrje razsejane socialne bolezni namreč ni možno, če preprečevalnega programa zanjo ne podpre država, da investira v zavode in preventivo ter podpre njegova pravila in zakone. Za boj s tuberkulozo je tako značilno, da postane politično podprt; ker tuberkuloza izčrpava zaposlene, ki so pomembni člen v gospodarstvu, ker se z razvojem kapitalistične družbe začne izvajati socialna politika, ki stremi k zaščiti ljudi, delavcev, in ker se s podporo države strategija zatiranja tuberkuloze lahko posluži zakonov za učinkovito množično preventivno akcijo. S socializacijo medicine, ki prav tako deluje v vlogi narodovega varuha, je medicini omogočeno celostno nadzorovanje prebivalstva – v vlogi preventive narekuje pravila zdravega življenja in poseže na vse ravni družbenega življenja.

Pred drugo svetovno vojno je bil protituberkulozni boj med Slovenci praviloma karitativno naravn in osnovan na zasebni iniciativi. V drugi polovici tridesetih

¹⁰¹ Zadnja globalna gospodarska kriza, ki še traja, je pokazala tudi na porast tuberkuloze v razvitih deželah, njena rast je opazna tudi v Sloveniji.

let je sicer pridobil podporo oblasti in večjo banovinsko finančno podporo, ki je pospešila ustanavljanje več protituberkuloznih dispanzerjev pa tudi protituberkulozno delo, vendar je zdravljenje za tuberkulozo večinskemu prebivalstvu ostajalo nedostopno. Prav tako je dobrodelna dejavnost, ki je slonela na principih krščanske ljubezni do bližnjega in nalagala gmotno močnejšim obvezo višje podpore kot siromašnim, vse do druge svetovne vojne ostajala gonilo protituberkuloznega boja. Učinkovit protituberkulozni program se je vzpostavil šele po drugi svetovni vojni s socialističnim modelom zdravstva, ko država v celoti podpre protituberkulozni boj, izda zakone in množično aktivira tako zdravstvo kot prebivalstvo v boju proti tuberkulozi, ki v dvajsetih letih postane povsem obvladana bolezen.

Viri in literatura

- Armstrong, David, The Social Space of Illness. Social Medicine and Medical Sociology in the Twentieth Century. *Clio Medica* 43, 1997, str. 165–174.
- Bleiweis, Demeter, *Poročilo o društvenem delovanju*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1908.
- Bohinjec, Joža, Pozdravne besede. *Zdrav Vestn* 6 (6–8), 1934, str. 233–234.
- Brecelj, Anton, *Jetiki – boj!* Ljubljana: Nova založba, 1917.
- Brecelj, Anton, *Mladinsko skrbstvo in zdravstvo v Sloveniji*. Ljubljana: Merkur, 1936.
- Cvahte, Saša et al, *Zdravstveno stanje prebivalstva SR Slovenije*. Ljubljana: Zavod SRS za zdravstveno varstvo, 1972.
- Deželno pomožno društvo za bolne na pljučih. *Slovenec: Priloga* 35 (85), 1907, str. 5–6.
- Dnevne novice: Zaklad za odvratanje jetike. *Slovenec* 35 (269), 1907, str. 2–3.
- Dnevne novice: Skrbstvo za jetične vojake. *Slovenec* 43 (230), 1916, str. 6.
- Dnevne novice: Boj proti tuberkulozi. Ustanovitev oskrbovalnice. *Slovenec* 45 (54), 1917, str. 5.
- Dugac, Željko, New Public Health for a New State: Interwar Public Health in the Kingdom of Serbs, Croats and, Slovenes (Kingdom of Yugoslavia) and the Rockefeller Foundation. *Facing Illness in Troubled Times*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005, str. 277–304.
- Fortič, Bojan, Epidemiološka in klinična študija tuberkuloze v Sloveniji. *Med Razgl* 24 (Supl 4), 1985, str. 101–169.
- Fortič, Bojan, *Uspešnost vakcinacije z BCG. Rezultati in ocena naših devetletnih opažanj*. Golnik: Simpozij o BCG, 1957.
- Fortič, Bojan, Začetek in konec množične golniške fluorografije 1947–1982. *Golniški vestnik* 11, 1982, str. 266–271.
- Furlan, Tomaž, Ali res moramo opravičevati ustanovitev 21 dispanzerjev? *Delo proti tuberkulozi* 6 (2), 1940, str. 25–26.
- Furlan, Tomaž, Tuberkuloza – epidemska bolezen. *Delo proti tuberkulozi* 3 (1, 3), 1937, str. 1–6, 33–38.
- Ibler, Stanko, Temeljni epidemiološki problem tuberkuloze. *Zdrav Vestn* 19 (11–12), 1950, str. 209–213.
- Jaunig, Senta, Tuberculosis – The Epidemic Product of Industrialization and the Birth of »Biopolitics«. *Tuberculosis (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Ljubljana: Peter Lang, 2011, str. 29–32.
- Keesbacher, Friedrich, Vorwort. *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890*. Laibach: Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1893, str. V–VIII.

- Klun, Majda, in Musek, Vitko, Ljubljana v luči umrljivosti za tuberkulozo. *Delo proti tuberkulozi* 6 (2), 1940, str. 17–20.
- Klun, Majda, in Musek, Vitko, Protituberkulozni dispanzer v Ptujju. *Delo proti tuberkulozi* 6 (1), 1940, str. 11–13.
- McCarthy, OR, »The Key to the Sanatoria«. *J R Soc Med* 94 (8), 2001, str. 413–417.
- Neubauer, Robert, Organizacija boja proti tuberkulozi v LR Sloveniji s posebnim pogledom na cepljenje z BSG-em. *Zdrav Vestn* 17 (9–12), 1948, str. 404–410.
- Neubauer, Robert, Sto let tuberkuloze na Slovenskem. *Poslanstvo slovenskega zdravnika*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965, str. 193–224.
- Novak, Mojca, *Zamudniški vzorci industrializacije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1991.
- Pirc, Ivo, *Zdravje v Sloveniji*, II. knjiga. Ljubljana: Higieniski zavod, 1938.
- Radšel, Franjo, Bolnica ali zdravišče? *Zdrav Vestn* 11 (11), 1939, str. 375–377.
- Radšel, Franjo, Poročilo o delovanju odseka za pljučne bolezni Ban. Splošne bolnice v Mariboru v letu 1938. *Zdrav Vestn* 11 (4), 1939, str. 178–182.
- Radšel, Franjo, Poslovanje PT dispanzerjev. *Zdrav Vestn* 19 (7–8), 1950, str. 152–154.
- Radšel, Franjo, Zdravišče v boju proti tuberkulozi. *Zdrav Vestn* 3 (4–6), 1931, str. 100–102.
- Salecl, Renata, *Disciplina kot pogoj svobode*. Ljubljana: Založba Krtina, 2010.
- Stajić, Jordan, in Radosavljević, A., Resolucija. *Zdrav Vestn* 6 (6–8), 1934, str. 335–344.
- Zalokar, Alojz, *Osnove zdravstvene politike*. Ljubljana, 1937.
- Zola, Irving Kenneth, Medicine as an Institution of Social Control. *Am Soc Rev* 20 (4), 1972, str. 487–504.
- Zupanc, Franc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890*. Laibach: Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1893.
- Zupanič Slavec, Zvonka, Solidarnost in človečnost ljudem. *Dnevnik: Dnevnikov objektiv* 59 (19. 9.), 2009, str. 16–17.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Tuberculosis (1860–1960): Slovenia's Golnik Sanatorium and TB in Central Europe*. Ljubljana: Peter Lang, 2011.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana: Golnik: Bolnišnica, 2009.

SUMMARY

Tuberculosis: The Disease of the People, Workers, and Peasants

Senta Jaunig, Zvonka Zupanič Slavec

Covering the period of the rise and decrease of tuberculosis, this paper represents a synthesis of the nearly century-long fight against this disease in Slovenia. Although tuberculosis has been present since antiquity, it became an unmanageable medical, social, and economic problem only with the emergence of industrialization. The rapidly growing working class, whose members lived and worked in extremely difficult circumstances, and the growing population rate in urban areas, in combination with inadequate housing conditions and poor hygiene standards, created ideal conditions for the spreading of the disease in the 18th and 19th century. In Slovenia, where the working class emerged much more gradually, which was due to the slow development of industry, tuberculosis did not represent a serious problem until the second half of the 19th century. As a result of the growing industry, which provided a number of jobs also for the poor rural

population, it became the central health problem, reaching its peak level at the turn of the 19th into the 20th century. Although the mortality rate from tuberculosis was in constant decline after 1905, it remained a serious health problem until the end of the 1950s. The struggle against the disease was gradual, and since the state did not support and fund it adequately until the onset of the Second World War, it depended largely on charity work and civil initiatives. Following the example of Western countries, both the Austro-Hungarian monarchy and the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes developed their respective public health programs that did include the fight against tuberculosis, but did not contribute any financial means toward this end. The first anti-tuberculosis societies, and sanatoriums that were established later, mostly had to procure their own funds. Sanatoriums charged a fee for their services, and very few people were able to obtain free medical treatment covered by health insurance there. As a result, hospitals played a major role in the treatment of tuberculosis. Due to long waiting periods in sanatoriums or inability to pay drug treatment, many people resorted to hospitals despite their constant lack of hospital beds and poor working conditions. On the other hand, diagnostics and therapies did not significantly differ from the generally accepted therapeutic methods, which included surgical intervention, that were practiced abroad. Sanatoriums in Slovenia, particularly the ones in Golnik and Topolšica, were of high quality, but due to insufficient hospital bed capacities and prolonged treatment they could not provide adequate health care for all who were suffering from consumption.

An important step forward was achieved with the development of socialized medicine and public health system, whose preventive methods greatly contributed to the decline of tuberculosis. Establishment of public health institutions, increased health propaganda and awareness, and an improvement in hygiene standards, were important factors in the constant decline of mortality. At the end of the 1920s, tuberculosis was no longer the first most common cause of death. The most ardent struggle against the disease and mass anti-tuberculosis movement, which included most of the population, actually started only in the mid thirties of the last century. Within a few years, twenty-one tuberculosis clinics were established in Slovenia, and the number of hospital beds increased to 700. Although the Second World War ended this trend and exacerbated incidence rate, the post-war period introduced an entirely new dimension with the introduction of the Yugoslav socialist model of health care. Health care became accessible to everybody. The new system required the development of a network of public health services on various levels, which were based on health centers and clinics. The number of antituberculosis clinics and hospital beds rapidly increased. Mass preventive campaigns started at the beginning of the 1950s, and BCG vaccination and photofluorography included the entire population. With the discovery of streptomycin and the use of highly effective chemotherapeutic methods later on, even the most severe cases of tuberculosis became curable. The result of mass prevention and medical implementation, in combination with the gradual economic growth and rising living standards, largely contributed to the rapid decline of tuberculosis in Slovenia. In the mid sixties of the 20th century, tuberculosis was subdued and statistically comparable with more developed countries.

Aleš Skřivan, Jr.
On the Character and Role
of the Foreign Trade in the Newly
Founded Czechoslovakia

UDC 330(437)"19"

UDK 330(437)"19"

SKŘIVAN Aleš, Jr., Ph.D., Associate Professor, University of economics, Department of economic history, CZ-13063, Prague 3, Nám. Winstona Churchilla 4, skrivan@vse.cz, aleskrivan@hotmail.com

SKŘIVAN Aleš, Jr., dr., izredni profesor, Ekonomická fakulteta Praga, Oddelek za gospodarsko zgodovino, CZ-13063 Praha 3, Nám. Winstona Churchilla 4, skrivan@vse.cz, aleskrivan@hotmail.com

On the Character and Role of the Foreign Trade in the Newly Founded Czechoslovakia
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 66/2012 (146), No. 3-4, pp. 386-403, notes 49

O značaju in vlogi zunanje trgovine v novonastali Čehoslovaški

Zgodovinski časopis, Ljubljana 66/2012 (146), št. 3-4, str. 386-403, cit. 49

Language: En. (Sn., En., Sn.)

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

It was evident that foreign trade would play an important role in the economy of the newly founded Czechoslovakia. With respect to historical ties, Czechoslovak producers were mainly interested in exports to succession states and Germany. The Czechoslovak export performance improved in the second half of the 1920s which became the most successful phase in the development of interwar export. To a large extent, Czechoslovak enterprises showed good adaptability to changes in foreign demand and took advantage of the contemporaneous boom in world trade. By contrast, the Great Depression disclosed the unfavorable consequences of Czechoslovakia's dependency on export results.

Očitno je bilo, da bo zunanja trgovina igrala pomembno vlogo v gospodarstvu novonastale čehoslovaške države. Glede na zgodovinske vezi je češke proizvajalce zanimal predvsem izvoz v države nekdanjega avstroogrškega cesarstva in v Nemčijo. Čehoslovaški izvoz se je izboljšal v drugi polovici 20. let 20. stoletja, to obdobje pa je postalo najpomembnejša razvojna stopnja izvoza v obdobju med obema vojnama. Čehoslovaška podjetja so se v veliki meri dobro prilagodila spremembam v povpraševanju iz tujine in so uspešno izkoristila razcvet svetovne trgovine v tistem času. V nasprotju s tem obdobjem pa so leta velike gospodarske krize razkrila negativne posledice odvisnosti države od izvoznih rezultatov.

Key Words: Czechoslovakia, Economic History, Foreign Trade

Ključne besede: Čehoslovaška, gospodarska zgodovina, zunanja trgovina

The end of World War I and the foundation of Czechoslovakia naturally created new conditions for the further economic development of the Czech Lands, Slovakia and Subcarpathian Ruthenia. The Czechoslovak government, in short order, had to address many problems and important tasks, often linked with the transformation from a war economy to peaceful conditions while simultaneously meeting the realities of reduced existing economic ties with other parts of the former monarchy. As early as in 1918, it was clear that foreign trade would play an important role in the new country's economy.¹ As the domestic market and production capacity were relatively limited and certainly considerably smaller than that of Austria-Hungary, Czechoslovak industrial companies often had to seek out a place in international markets.² Within the bounds of possibility, they principally strove to maintain their existing positions in successor states' markets. Penetrating these successor states was, however, made more difficult by the protective customs barriers which these countries had swiftly erected around themselves. Their ideas of rapid economic integration among the successor countries, such as the creation of a customs union, failed due to political and other circumstances. After the establishment of Czechoslovakia, problems arose both in exports and imports. First of all, a level of Czechoslovak dependence on the import of raw materials became evident, such as in the textile industry and in metallurgical production (iron ore). One of the means of facilitating trade with other countries and aiding in securing the necessary imports were compensation agreements.³

---

¹ Concerning the character and status of imports and exports from and to the Czech Lands in the Austro-Hungarian monarchy cf. Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk: *Dějiny hospodářství* [Economic History], Prague 2006, pp. 311–315.

² For details concerning the imbalance between the production capacities of Czechoslovak industry and its absorption capacity within the domestic market, see Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard: *Zahraniční obchod – aktivní či pasivní činitel zahraniční politiky? (Srovnání československého a německého přístupu ve vzájemných vztazích)* [Foreign Trade – Active or Passive Agent in Foreign Policy? (Comparison of the Czechoslovak and German Approaches in Their Mutual Relationships)], In: *Československo 1918–1938, Osudy demokracie ve střední Evropě* [Czechoslovakia 1918–1938, The Destinies of Democracy in Central Europe], Volume I, ed. Jaroslav Valenta, Emil Voráček and Josef Harna, Praha 1999, p. 310.

³ Compensation agreements were gradually replaced by contingency agreements and later by common trade agreements, which usually contained a most-favoured-nation clause. Lacina, Vlastislav: *Zahraniční obchod v letech první Československé republiky* [Foreign Trade in the Years of the First Czechoslovak Republic], In: *Český časopis historický* [Czech Historical Review], Year 95, No. 1, 1997, p. 111; Chylík, Jindřich: *Přehled vývoje světového obchodu* [An Overview of the Development of World Trade], Prague 1948, p. 42.

Czechoslovakia's starting export position was somewhat controversial. Czechoslovakia inherited a major part of the industrial potential of Austria-Hungary,⁴ as the Czech Lands were one of the most developed regions of Austria-Hungary, demonstrating a higher per capita export performance in comparison with the majority of the remaining regions of the monarchy.⁵ Other advantages the Czech Lands could boast were a high level of general education and low illiteracy rate.⁶ Nevertheless, when the underdeveloped Slovakia and Subcarpathian Ruthenia are included, the overall indicators were not as favourable. In a manner, Czechoslovakia showed a similar disparity between its western and eastern parts as Austria-Hungary. Czechoslovakia, in fact, also inherited certain "exports disadvantages" from Austria-Hungary, such as generally weak direct ties to target markets, which was closely related to the frequent use of mediation services. Potential Czechoslovak export expansion to distant markets was clearly complicated both by its landlocked location and dependence on foreign ports, with growing competition in the global market being another negative factor. Moreover, Czechoslovak exporters had to face, particularly in distant markets, certain distrust towards goods not proved by time and labelled "Made in Czechoslovakia."

Almost concomitant with the establishment of the republic, strict regulation of foreign trade was implemented, which to some extent followed the measures of World War I. We have to realize that Czechoslovakia was no European exception in this respect, with many other European countries acting in the same way. Principally, the state strove to secure the import of raw materials, fuel and foodstuffs, which were often lacking in the domestic market. Ensuring sufficient volume of export was another logical goal, as it was to bring foreign currency needed prima-

⁴ The estimates vary, though mostly in the range of 60–75%. Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl – období 1918–1945 [Economic and Social History of Czechoslovakia in 1918–1992, Volume 1 – 1918–1945], Brno 2004, p. 45. Cf. Lacina, Vlastislav: *Zahraniční obchod v letech první Československé republiky* [Foreign Trade in the First Years of the Czechoslovak Republic], In: *Český časopis historický* [Czech Historical Review], Year 95, No. 1, 1997 and Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], p. 310.

⁵ For details on the position of the Czech Lands in the Austro-Hungarian economy, see Jindra, Zdeněk: *Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakousko-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou* [Estimates of the National Capital, Income and Gross Domestic Product of Austria-Hungary and Czech Lands Before World War I], In: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*, K 70. narozeninám Zdeňka Sládka [Central and Eastern Europe during the Crisis of the 20th Century, On the Occasion of the 70th birthday of Zdeněk Sládek], Prague 1998, p. 183–202; Lacina, Vlastislav: *Hospodářství českých zemí* [The Economy of the Czech Lands], passim; Prokš, Petr: *Pozice českého kapitálu v Rakousko-Uhersku v letech 1890–1914* [Position of the Czech Capital in Austria-Hungary in 1890–1914], In: *Studie k moderním dějinám, Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny* [Essays on Modern History, Festschrift on the occasion of the 70th birthday of Vlastislav Lacina], ed. Josef Harna and Petr Prokš, Prague 2001, pp. 51–78.

⁶ In 1910, the illiteracy rate in the Habsburg monarchy totalled 16.52%. It was far lowest among Czechs (2.34%) and Germans from the Czech Lands (2.19%). Urbanitsch, Peter: *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick* [The Germans in Austria, A Statistical Survey], In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III., Die Völker des Reiches, 1. Teilband [The Habsburg Monarchy 1848–1918, Volume III, Part 1], Wien 1980, p. 77.

rily to cover the cost of imports. As well as customs, the permit procedures, which were entrusted to the Czechoslovak Export and Import Committee,⁷ were among the most important foreign trade regulation tools. The authority of the committee, which monitored all individual import and export operations, was very broad, nevertheless, some commodities were removed from its authority, including foreign trade of state monopoly goods, which was controlled by the Ministry of Finance, and the international trade of coal, which fell under the auspices of the Ministry of Public Works.⁸ The Czechoslovak government primarily focused on controlling the export of the most lucrative commodities, such as sugar, alcohol and coal. Sugar export provided the Treasury's greatest revenue in the initial post-war years.⁹ The removal of the permit procedures was gradual: in exports these were mostly completed in the autumn of 1921, while in imports it took until the mid 1920s.¹⁰ The permit procedures were quite controversial: on the one hand, it was probably a necessary step, on the other, it became a factor which clearly reduced overall Czechoslovak export capacity.

Rudolf Hotowetz was an eminent figure who was expected to influence considerably the formation of the basic framework of Czechoslovak foreign trade. At the end of 1918, Hotowetz was appointed chairman of the Czechoslovak Export and Import Committee and, in the middle of 1920, he became the head of the new Foreign Trade Office, while in September 1920, he became the Minister of Trade. After the foundation of Czechoslovakia, Hotowetz supported the vision of close economic co-operation between the successor states, including the formation of a customs union.¹¹ As has been stated, the idea of a customs union had been rejected

---

⁷ The Czechoslovak Export and Import Committee was formed in November 1918. Klimecký, Vladimír: *Řízené hospodářství v Československu do roku 1939*, II. část – Řízené hospodářství v období 1918–1923 [Controlled Economy in Czechoslovakia prior to 1939, Part II – Controlled Economy in 1918–1923], Prague 1968, p. 68.

⁸ Klimecký, Vladimír: *Řízené hospodářství* [Controlled Economy], p. 68.

⁹ For more information, see *Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918–1928* [Economic Policy of Czechoslovak Industry in 1918–1928], Prague 1928, p. XLIII. The Czechoslovak Sugar Committee, overseeing sugar exports, was formed as early as 1918. For more information on the Sugar Committee's activities, see Klimecký, Vladimír: *Řízené hospodářství* [Controlled Economy], pp. 54–55. For information on the territorial orientation of Czechoslovak sugar export, see *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Yearbook of the Czechoslovak Republic] Part II, State Statistical Office, Prague 1925, p. 630.

¹⁰ For more information, see *Hospodářská politika* [Economic Policy], pp. XLII–LVIII and *Deset let Československé republiky* [Ten Years of the Czechoslovak Republic], Volume II, Prague 1928, pp. 154–209.

¹¹ For more information on Hotowetz's views, see Lacina, Vlastislav – Hájek, Jan: *Kdy nám bylo nejlépe? Od hospodářské dezintegrace k integraci střední Evropy* [When Did We Prosper Most? From Economic Disintegration to the Integration of Central Europe], Prague 2002, pp. 53–54; Kárník, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl první: Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929) [Czech Lands in the First Republic Era (1918–1938), Part I: Foundation, Building and Golden Years of the Republic (1918–1929)], Prague 2000, s. 212–213; Hotowetz, Rudolf: *Zahraniční obchod Československého státu* [Foreign Trade of the Czechoslovak State], Prague 1920; Hotowetz, Rudolf: *Úkoly naší politiky hospodářské, zejména obchodní a valutární* [Tasks of Our Economic Policy, Trade and Foreign Currency in Particular], Prague 1922.

mainly for political reasons, due to a fear that such projects might limit the independence of Czechoslovakia.¹² Hotowetz declined to implement a protectionist strategy and preferred low import customs, hoping that Czechoslovakia would gain the advantage of reciprocally low customs for its exporters in other countries. Reality, however, differed considerably from Hotowetz's policy. Hotowetz's idea of a customs policy, which would logically favour those companies that principally exported goods, generally those enterprises involved in light industry, did not win decisive support. In practice, Czechoslovakia – as other successor states – leaned towards a protectionist strategy, which in the first post-war years found strongest support among the heavy industry representatives.¹³ In the long run, this approach appeared to be something of a step in the wrong direction and had a negative impact on Czechoslovak exports. On the other hand, we have to realize that this “wrong strategy” was in reality the logical outcome of existing political and economical circumstances, and, last but not least, the result of pressure from representatives of influential economic circles on leading politicians.

Czechoslovakia adopted the Austro-Hungarian customs tariff of 1906, though with certain changes implemented during World War I. Despite this, Czechoslovakia did not become an independent customs region until February 1919. Considering the high inflation which hampered the effectiveness of customs protection, Czechoslovakia introduced a surcharge on customs rates, which it repeatedly raised.¹⁴ The customs burden naturally varied according to the imported commodity, reflecting the current needs of the Czechoslovak economy and governmental priorities. Generally, imports of raw material and foodstuffs enjoyed lower customs, or were completely exempt from these. On the other hand, the import of industrial products – excluding articles of daily use – was burdened with higher customs rates, with the highest being customs on the import of luxurious goods.¹⁵ In May 1921, a new customs system was implemented, which annulled existing surcharges and introduced coefficients. The principal character of the Czechoslovak customs policy, however, remained unchanged. The newly introduced coefficients showed an evident primary effort to protect heavy industry – high coefficients were used on the production of the metallurgical, engineering and chemical industries.¹⁶

A successful currency reform contributed to Czechoslovak inflation dropping to a considerably lower level than other Central European countries, with the Czechoslovak crown strengthening against the currencies of these countries. However

¹² Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, p. 54.

¹³ For more information, see Olšovský, Rudolf: *Světový obchod a Československo 1918–1938* [International Trade and Czechoslovakia 1918–1938], Prague 1961, pp. 139 and 144.

¹⁴ Czechoslovakia thus followed a surcharge introduced in September 1918. For more information, see Klimecký, Vladimír: *Řízené hospodářství* [Controlled Economy], p. 70.

¹⁵ Commodities such as corn and flour were exempt from duty. For more information, see Olšovský, Rudolf: *Světový obchod* [International Trade], pp. 144–145.

¹⁶ Olšovský, Rudolf et al.: *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945* [An Overview of the Economic Development of Czechoslovakia in 1918–1945], Prague 1961, pp. 70–71.

Table 1: Czechoslovak foreign trade in 1920–1938 (in current prices, in millions Czechoslovak crowns)

	Export	Import	Balance
1920	28 515	23 912	4603
1921	29 458	23 685	5773
1922	19 633	13 478	6155
1923	13 903	10 821	3082
1924	17 035	15 855	1180
1925	18 821	17 618	1203
1926	17 857	15 277	2580
1927	20 135	17 962	2173
1928	21 224	19 208	2016
1929	20 499	19 988	511
1930	17 474	15 715	1759
1931	13 149	11 801	1348
1932	7392	8158	-766
1933	5923	6125	-202
1934	7288	6392	896
1935	7947	6743	1204
1936	8036	7915	121
1937	11 972	10 980	1001
1938	10 235	8390	1845
Total	296 496	260 023	36 473

Source: *Zahraniční obchod bývalého Česko-Slovenska v roce 1938* [Foreign Trade of the Former Czechoslovakia in 1938], Part I, Series III., State Statistical Office, Prague 1939, p. 25.

in 1922, during the economic crisis, deflation started,¹⁷ with the crown strengthening against important international currencies (dollar, pound, Swiss franc).¹⁸ The deflation and appreciation of the crown, which Alois Rašín, Minister of Finance, appraised as essentially positive phenomena, had visibly negative impact on the Czechoslovak economy. The deflation deepened the economic crisis and contributed to a growth in unemployment. The crown's appreciation harmed exports, which in effect led to the higher cost of Czech goods abroad. Exporters' general worries about the uncertain future development and potential further currency fluctuations

¹⁷ For more information on the drop in prices, see *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Part II, State Statistical Office, Prague 1925, p. 631.

¹⁸ For more information on the development of the Czechoslovak crown's rate against other currencies, see *Kursy devis a jejich indexy, theoretické parity hlavních měn, kursy různých cenných papírů, bursovní indexy, ceny zlata a stříbra, diskontní sazby 1919–1939*, svazek 142, řada XVIII. [Exchange Rates of Foreign Currencies and Their Indexes, Theoretical Parities of the Main Currencies, Rates of Different Securities, Stock Exchange Indexes, Prices of Gold and Silver, Discount Rates, Volume 142, Series XVIII.,] Central Statistical Office, Prague 1941.

also had a negative effect. At the beginning of 1923, the Czechoslovak government resolutely changed its strategy and started to support the stabilization of the crown.

1924 marked the beginning of a more favourable period for Czechoslovak exports. The volume of exports grew steadily until the end of the 1920s and, with the exception of 1926 and 1929, this was reflected in prices. In 1929, the physical volume of exports was almost 20% higher than in 1926.¹⁹ This export expansion was due to several factors. The export growth was linked to an overall economic boom in Czechoslovakia in the second half of the 1920s.²⁰ The fact that by the mid-1920s, the majority of the non-tariff measures which limited foreign trade were removed, also played a positive role. In 1928, approximately 10% of import and 1% of export items required the minister's assent. In the same year, the requirement to hand over foreign currency was abolished.²¹ Global trends also played an important role. In the latter part of the 1920s, generally favourable conditions for the development of international trade were created. Most developed countries were experiencing boom and the purchasing power of the population was on the rise. Compared to previous years, the world showed more willingness to support the liberalization of international trade.²²

Nevertheless, the second half of the 1920s was also a period of rather controversial customs policy. Though Czechoslovakia continued to negotiate further trade agreements, which contained the most-favoured-nation clause and lower duty in mutual trade, it was also one of the European countries with an above-average customs barrier. Generally speaking, Czechoslovak customs were on average higher than those of developed European countries (such as Germany and France). Nevertheless, some of the more underdeveloped European countries (such as Bulgaria and Romania) favoured, when compared to Czechoslovakia, even higher tariffs.²³ In 1925–1926, the Agrarian Party (The Republican Party of Agricultural and Smallholder People) pushed through high agrarian duties, which thus became the most distinctive Czechoslovak protectionist measure. This step clearly had a negative impact on Czechoslovak exports, which suffered from the retaliation from their trade partners, which was reflected in the increase in customs duties on industrial

¹⁹ Cf. the development of export in current prices and physical volume in tables 1 and 2. When examining the basic statistics, we have to be aware of the fact that the data in current prices are of limited information value, particularly in periods of sharp changes in prices and rates (such as in the early 1920s). Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, p. 220. Cf. the development of Czechoslovak export in dollars in Drábek, Zdeněk: *Foreign Trade Performance and Policy*, In: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume I, ed. M. C. Kaser and E. A., Radice, Clarendon Press, Oxford 1985, p. 518.

²⁰ For more information on the economic boom in Czechoslovakia in the second half of the 1920s, see Klimek, Antonín: *Velké dějiny země Koruny české* [Extensive History of the Czech Crown Lands], Volume XIII, 1918–1929, Prague–Litomyšl 2000, pp. 485–496.

²¹ Lacina, Vlastislav: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], p. 144.

²² Despite this, we have to remember that the results of this effort were somewhat disputable. For more information, see Kindleberger, Charles P.: *Commercial policy between the wars*, In: *The Cambridge Economic History of Europe*, Volume VIII (The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies), Cambridge 1989, pp. 166–170.

²³ For comparison of the customs tariffs, see Drábek, Zdeněk: *Foreign Trade Performance*, p. 476.

Table 2: *Czechoslovak foreign trade 1922–1937, index of the physical volume (1937 = 100)*

Year	Total turnover	Export	Import
1922	81.7	69.5	92.8
1923	83.4	76.3	89.9
1924	108.8	109.7	108
1925	119.2	120.5	118
1926	114.5	110.4	118.2
1927	128.4	126.6	130
1928	136.1	135.2	136.9
1929	144.6	149.3	140.3
1930	133.5	132.2	134.7
1931	110.6	109.3	111.7
1932	74.6	81.9	67.9
1933	59.6	63.4	56.2
1934	66	64.5	67.4
1935	67.9	65.2	70.4
1936	73.6	76.4	71.1
1937	100	100	100

Source: *Historická statistická ročenka ČSSR [Historical Statistical Yearbook of the CzSSR]*. Federal Statistical Office. Prague 1985, p. 852.

products' import from Czechoslovakia. Introducing high agrarian duties obviously also complicated political and economic co-operation within the Little Entente.

The Great Depression definitively buried all hopes for a more liberal customs policy and lowered customs rates. During the Great Depression, a wave of protectionism affected practically the entire developed world, which Czechoslovakia could not avoid. Imports were not to be reduced only by duties, but also through other measures, including a stricter foreign-exchange regime.²⁴ The generally strengthened protectionism often logically caused uncomfortable tension in trade relations between countries. The Czechoslovak-Hungarian customs war, initiated by the Czechoslovak increase in agrarian duties and following the cancellation of the trade agreement between Czechoslovakia and Hungary in 1930, can be considered an example of an unfavourable outcome of this process. In 1930, Czechoslovak exports to Hungary totalled approximately 1 billion, constituting 5.8% of total Czechoslovak exports. In 1932, however, it totalled a mere 202 million and its share dropped to 2.7%. Czechoslovak imports from Hungary suffered a similar drop.²⁵

²⁴ Kosta, Jiří: *Zahraniční obchod Československa (1918–1937)* [Czechoslovak Foreign Trade (1918–1937)], In: *Československo 1918–1938, Osudy demokracie ve střední Evropě* [Czechoslovakia 1918–1938, The Destinies of Democracy in Central Europe], Volume I, ed. Jaroslav Valenta, Emil Voráček and Josef Harna, Praha 1999, p. 338.

²⁵ *Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1930* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1930], Part I, Series III, State Statistical Office, Prague 1931, p. 12; *Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1932* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1932], Part I, Series III, State Statistical Office, Prague 1933, p. 12.

Czechoslovakia ranked among the countries mostly greatly affected by the depression. The Great Depression also fully revealed the Czechoslovak economy's dependence on exports and international trade, which suffered a considerable slump. In 1929–1933, the physical volume of Czechoslovak export dropped by approximately 60%, with exports expressed in current prices dropping by more than 70% (tables 1 and 2).²⁶ The drop in exports had many consequences, some of which were quite obvious, while others were not evident at first sight. The collapse of exports undoubtedly had a strongly negative effect on the Czechoslovak economy's overall performance. It also contributed to changes in the structure of Czechoslovak industry. In the difficult 1930s, the economic share of light industry, whose production formed the core of Czechoslovak exports, dropped. The slump in exports and the consequent situation in the seriously affected light industry greatly contributed to the depression's great impact on the developed, industrial and primarily German regions. The export problems thus, to some extent, played a part in the considerable economic destabilisation of the border regions, which unfortunately became a convenient background for later political tension.

During the Great Depression and following the international trend, Czechoslovak foreign trade used the clearing system on a larger scale – the cashless clearing of mutual claims and liabilities. An example of this practice can be seen in Czechoslovakia's clearing in dealings with important trade partners: Germany, Austria, Hungary, Romania and Italy. In 1934, about 80% of Czechoslovak exports and 90% of imports were achieved using the clearing system.²⁷ The more extensive use of the clearing system, however, brought some problems. One of these became manifest in trade with less developed agrarian countries. They regularly had a trade deficit with Czechoslovakia and demonstrated considerable unwillingness to redress this using freely convertible currency. One of the consequences of this controversial system was felt in imports which were not economically important for Czechoslovakia (for instance, the import of commodities, of which the Czechoslovak market had sufficient amount). Problems linked with clearing also led, from the mid-1930s, to a gradual increase in trade with non-clearing partners.²⁸

As was the case in other countries in the course of the 1930s, Czechoslovakia attempted to stimulate exports by different means – such as devaluations (1934 and 1936), export bounties, export guarantees, as well as by establishing institutions which were to help Czechoslovak exporters access more, and primarily distant, markets. The Czechoslovak Export Institute, established in 1934, was one of the more significant institutions.²⁹ Government support for exports during the depression

---

²⁶ For more information on the drop in exports, see for instance Klimek, Antonín: *Velké dějiny zemí Koruny české* [Extensive History of the Czech Crown Lands], Volume XIV, 1929–1938, Prague–Litomyšl 2002, p. 16.

²⁷ Kubů, Eduard–Pátek, Jaroslav et al.: *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami* [The Myth and Reality of the Economic Development of Czechoslovakia Between World Wars], Prague 2000, pp. 207–208.

²⁸ For more information on using the clearing system, see Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, pp. 357–358.

²⁹ For more information on the Export Institute's activities, see Jiránek, Tomáš: *Exportní*

Table 3: Czechoslovak export to selected countries in 1920–1938 (figures in millions Czechoslovak crowns, percentage shares in the overall export)

	Czechoslovak export to							
	Germany with ports		Austria		Great Britain		USA	
	<i>Value</i>	<i>Share</i>	<i>Value</i>	<i>Share</i>	<i>Value</i>	<i>Share</i>	<i>Value</i>	<i>Share</i>
1920	3 502	12.28	9 679	33.94	813	2.85	544	1.91
1921	4 027	13.67	7 835	26.60	2 104	7.14	771	2.62
1922	4 114	20.95	3 969	20.22	1 347	6.86	932	4.75
1923	3 203	23.04	2 639	18.98	1 219	8.77	557	4.01
1924	4 127	24.23	3 524	20.69	1 586	9.31	719	4.22
1925	5 324	28.29	3 253	17.28	1 535	8.16	756	4.02
1926	4 762	26.67	2 904	16.26	1 540	8.62	845	4.73
1927	5 741	28.51	3 069	15.24	1 520	7.55	1 013	5.03
1928	5 690	26.81	3 125	14.72	1 478	6.96	1 170	5.51
1929	4 692	22.89	3 074	15.00	1 420	6.93	1 472	7.18
1930	3 571	20.44	2 439	13.96	1 378	7.89	977	5.59
1931	2 493	18.96	1 796	13.66	1 356	10.31	805	6.12
1932	1 452	19.64	1 031	13.95	406	5.49	506	6.85
1933	1 171	19.77	721	12.17	360	6.08	428	7.23
1934	1 618	22.20	769	10.55	466	6.39	494	6.78
1935	1 224	15.40	754	9.49	547	6.88	615	7.74
1936	1 230	15.31	716	8.91	723	9.00	729	9.07
1937	1 801	15.04	877	7.33	1 039	8.68	1 112	9.29
Total	59 742	20.78*	52 174	16.05*	20 837	7.44*	14 445	5.70*

Source: *Historická statistická ročenka ČSSR* [Historical Statistical Yearbook of the CzSSR], Federal Statistical Office, Prague 1985, pp. 852–854. Share values have been calculated from their value in current prices. The missing figure concerning export to the U.S.A. in 1921, supplied from *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Volume II, State Statistical Office, Prague 1925, p. 174.

Note: * Average yearly share in 1920–1937.

is, however, often considered inefficient, insufficient and belated.³⁰ In any event, the level of Czechoslovak exports lagged behind governmental targets. Until its break-up, Czechoslovakia failed to recapture its export performance of the late 1920s.

During the interwar period, the territorial orientation of Czechoslovak exports gradually changed. After the new state was established, a certain inconsistency

ústav československý (1934–1944) [Czechoslovak Export Institute (1934–1944)], In: *Hospodářské dějiny – Economic History*, No. 20, Prague 1992, pp. 209–258.

³⁰ The considerable time lag between the devaluations of important international currencies and the Czechoslovak crown is one of the presented examples. For more information, see Kubů, Eduard – Pátek, Jaroslav et al.: *Mýtus a realita* [Myth and Reality], p. 208. Cf. Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, pp. 352–353. For more information on Czechoslovak foreign trade during the depression, see Sekanina, Milan: *Kdy nám bylo nejhůře? Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu* [When Were We Worst Off? 1930s Economic Depression in Czechoslovakia], Prague 2004, pp. 46–51.

between the foreign-policy and foreign-trade orientation of Czechoslovakia revealed itself. Czechoslovakia's foreign policy attempted to foster positive relations with the victorious powers, while – due to both historic ties and geography – the new country's foreign trade focused primarily on the successor states and Germany. Czechoslovak exporters primarily concentrated on Germany and Austria (see table 3), whose total share in Czechoslovakia's overall exports throughout the 1920s reached close to 40%. When analyzing the basic statistics, we have to bear in mind that many of the supplies to Austria and Germany did not reach their final destination in the Austrian or German markets, but were instead re-exported to other countries. In 1920, the largest proportion of Czechoslovak exports went to Austria, whose share in the total Czechoslovak exports stood at approximately 34%, followed by exports to Germany, Hungary and Poland. The high share of Austria in Czechoslovak export was partly due to the willingness of the Czechoslovak government to contribute to the stabilization of the Austrian economy.³¹ Though the German share in total Czechoslovak exports did not reach its peak until 1927, the successor countries' share was on the decline in the post-war years. Historians have paid increasing attention to the Germany's high share in Czechoslovak exports (and on the overall foreign trade of Czechoslovakia) in the 1920s. This phenomenon was generally perceived as clear proof of the Czechoslovak economy's certain dependence on the German market, or as one of the manifestations of the German economy's dominance in Central-Europe. Nevertheless, there are also facts which call similar conclusions into question – such as high share of re-exports, which were clearly not intended for German consumers.³²

Hamburg had a unique position in Czechoslovak exports, as it was from there that Czechoslovak goods were sent around the world. After the foundation of the new country, Czechoslovak exporters' interest in the port of Hamburg, as well as in co-operation with intermediary companies in Hamburg, gradually increased and at the same time Hamburg's share in overall Czechoslovak exports grew. In the mid-1920s, Hamburg was unquestionably both the most important seaport for Czechoslovak exporters and an important "re-export location." In 1926, Hamburg totalled 6.8% of overall Czechoslovak exports, amounting to 25% of total Czechoslovak exports to Germany. After 1927, Hamburg's share in Czechoslovak exports gradually declined, and in the mid-1930s reached the level of 1920 (for more information, see chart 1). Considering the changing structure of Czechoslovak exports, this trend could have been perceived as positive, essentially as proof of the declining dependence of Czechoslovak companies – especially the larger ones – on foreign intermediary services.³³

³¹ For example, Austria was very interested in supplies of Czechoslovak coal and sugar. For more information, see Lacina, Vlastislav: *Formování československé ekonomiky 1918–1923* [Formation of Czechoslovak Economy 1918–1923], Prague 1990, pp. 134–135.

³² Cf. Kubů, Eduard – Pátek, Jaroslav et al.: *Mýtus a realita* [Myth and Reality], p. 221; Lacina, Vlastislav: *Zlatá léta československého hospodářství 1918–1929* [The Golden Years of the Czechoslovak Economy 1918–1929], Prague 2000; pp. 51–57, Průcha, Václav a kolektiv: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, p. 224.

³³ Cf. Kubů, Eduard – Jakubec, Ivan: *Hamburk a jeho úloha v československém zahraničním obchodu meziválečného období (Přístavní pásma, doprava po Labi a hamburský reexport)*

In the 1930s, pressured by several factors – including growing German competition, trade disputes frequently due to escalating protectionism, problems linked with clearing, and the changing political situation – the importance of the Central-European region for Czechoslovak exports generally declined. Nevertheless, Germany continued to be Czechoslovakia's most important trade partner, albeit its share in the total foreign trade (both import and export) diminished. The 1930s also witnessed the decrease of the successor countries' share of Czechoslovakia's total export and in 1937, this totalled approximately 23% of total trade.³⁴ On the other hand, the importance of Czechoslovak exports to Western Europe and non-European countries, of which the United States of America was most attractive for Czechoslovak exporters, increased. Despite the growing interest in export to non-European countries being quite obvious and the share of American, Asian and African market gradually growing, the European market remained crucial for Czechoslovak exporters.³⁵ We must also bear in mind that the above stated "statistical shift" towards non-European countries was mostly caused by a sharp decline in Czechoslovak exports to European countries, rather than due to significant changes in the total volume of export to non-European countries.³⁶ The more extensive penetration of distant markets was also complicated by certain obvious obstacles – such as an insufficient knowledge of exotic markets and high transport costs. Considering developments after World War II, it is worth mentioning that in the interwar period, the Soviet Union had, with only a few exceptions, a very low share of both Czechoslovak exports and total foreign trade.

Exports to the Little Entente countries became a very specific phenomenon. Czechoslovak trade with its Little Entente partners was largely stimulated by political and other non-economic factors. However, the economic benefit of trade with Romania and Yugoslavia was, to say the least, questionable. In the long term, there

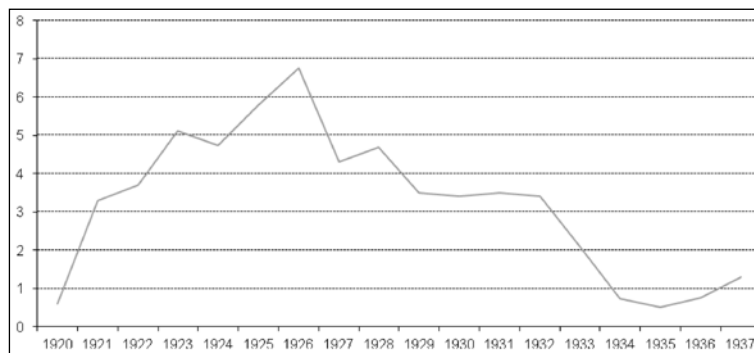

[Hamburg and Its Role in Czechoslovak Foreign Trade in the Interwar Period (Port Zone, Transport on the Elbe and Hamburg Re-export), In: *Hospodářské dějiny – Economic History*, No. 20, Prague 1992, pp. 127–166. For more information on the share of re-export in Czechoslovak foreign trade, see *Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti, 1918–1945* [An Economic History of the Czech Lands from the Beginning of Industrialization to the Present Time, 1918–1945], Volume III, edited by Vlastislav Lacina and Jaroslav Pátek, Prague 1995, pp. 167–168.

³⁴ It dropped to less than half in comparison to 1920 (56%). For more information, see Olšovský, Rudolf: *Světový obchod* [International Trade], p. 142 and Chylík, Jindřich: *Vývoj zahraničního obchodu* [Development of Foreign Trade], p. 49.

³⁵ In 1930, non-European countries participated in Czechoslovak exports to approximately 14%, in 1937 this stood at 26%. *Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1930* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1937], Part I, p. 12; *Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1937* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1937], Part I, Series III, State Statistical Office, Prague 1938, p. 30.

³⁶ For more information on the changes in shares of individual continents on Czechoslovak foreign trade, see Jakubec, Ivan – Eduard Kubů, *Veränderung der territorialen Orientierung des tschechoslowakischen Aussenhandels zwischen den Weltkriegen* [Changes in the Territorial Orientation of Czechoslovak Foreign Trade between the World Wars], In: *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit – The Market in Interwar Central Europe*, ed. Alice Teichová – Alois Mosser – Jaroslav Pátek, Prague 1997, pp. 283–284.

Chart 1: *Hamburg's percentage share in Czechoslovak exports in 1920–1937*

Source: The shares have been calculated from absolute data. *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Part II, State Statistical Office, Prague 1925, p. 174; *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], III, State Statistical Office, Prague 1928, p. 126; *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], State Statistical Office, Prague 1936, p. 127; *Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], State Statistical Office, Prague 1938, p. 138; Remaining data were taken from *Zahraniční obchod republiky Československé* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic], Series III, 1923–1937, State Statistical Office, Prague 1923–1938.

were many obstacles that impeded greater trade development between Little Entente countries. Nor did some optimistic expectations, which predicted deeper economic integration of the Little Entente countries, materialize.³⁷ The controversial character of this trade became fully evident in arms exports, which formed an important segment of Czechoslovak supplies to the Little Entente countries. The Czechoslovak government was greatly interested in arms supplies to Czechoslovakia's Little Entente allies, it was very interested in arming the Romanian and Yugoslav armies with as great a proportion of Czechoslovak arms as possible. The successful development of such trade was, however, hampered by several striking circumstances. In the interwar period, Czechoslovak arms factories had to face growing competition from the Balkans. Moreover, in the 1930s it became clear that Romania especially would, as much as possible, emphasise domestic production to arms import (as can be seen in the building of arms factories with the aid of important foreign arms companies). For instance, agrarian exports from Romania and Yugoslavia to Czechoslovakia also played an important role. Romania and Yugoslavia demanded that higher demand for Czechoslovak arms was "compensated" by higher agrarian exports from these countries to Czechoslovakia. Under the circumstances of the time, one of the results was seen in the extensive support Czechoslovak government gave to domestic arms companies in exports to the Little Entente countries – be it in the promotion of Czechoslovak arms, export guarantees or direct subsidies. Yugoslavia and Romania repeatedly forced Czechoslovakia to many concessions and to accept trade conditions which were far more advantageous for them.³⁸

³⁷ Cf. Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], p. 315–316.

³⁸ Skřivan Jr., Aleš: *Zbrojní výroba a vývoz meziválečného Československa* [Arms Production and Export of Interwar Czechoslovakia], In: *Ekonomická revue* [Economic Review], Year 9,

The fundamental picture of commodity export structure was essentially favourable for Czechoslovakia. The commodity group of “finished products of other than foodstuff industry production” clearly dominated, with its share in total exports continuing to grow, despite a degree of fluctuation (see chart 2). Of the items exported, textile, glass, leather goods, sugar and fuel were most important. As has been stated, Czechoslovak exports were principally based on selling light industry products. At the beginning of the 1920s, consumer goods amounted to half of Czechoslovak exports and in the 1920s, the growth dynamics of consumer goods exports was on average higher than the growth dynamics of the entire Czechoslovak export output.³⁹ Despite some fluctuations, the declining share of foodstuffs and beverages was one of the clear trends in the changing commodity structure of interwar Czechoslovak exports. This was also due to the considerable decrease in sugar exports (table 4) which, in the mid-1920s, was swiftly supplanted in the world market by supplies of cheaper cane sugar (mainly from Cuba and Java).⁴⁰ During the interwar period, the share of fuel in Czechoslovak exports declined. Throughout the difficult 1930s, the share of consumer goods decreased, while export of engineering, metallurgical and chemical industries grew as a result of the general changes in the world market demand.⁴¹

When examining the commodity structure more closely, some facts arise which count against Czechoslovakia. It was generally believed that Czechoslovakia, with its industrial products, asserted itself more easily in the less developed countries. On the other hand, in trade relations with the developed world, it eventuated that Czechoslovakia did not have many high-end products which could seriously interest Western customers. On the contrary, there was a certain dependence in Czechoslovakia on the import of technologically demanding production from developed countries. One of the frequently stated facts, which highlight certain doubts about the development of Czechoslovakia, is that machinery import generally prevailed over machinery export.⁴²

Arms exports from interwar Czechoslovakia deserve special attention. Arms supplies were naturally a very particular and politically controversial segment of Czechoslovak exports. Today, it is practically impossible to determine precisely the extent of arms trade, while all available statistical overviews have to be regarded as

---

No. 3, 2006, pp. 26–27. For more information on Czechoslovak arms exports to the Little Entente countries, see Hauner, Milan, *Military Budgets and the Armament Industry*, In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975, Volume II, ed. M. C. Kaser and E. A., Radice, Oxford 1986, pp. 58–67. For information on economic co-operation among the Little Entente countries, see Sládek, Zdeněk: *Malá dohoda 1919–1938. Její hospodářské politické a vojenské komponenty* [Little Entente 1919–1938. Its Economic, Political and Military Components], Prague 2000.

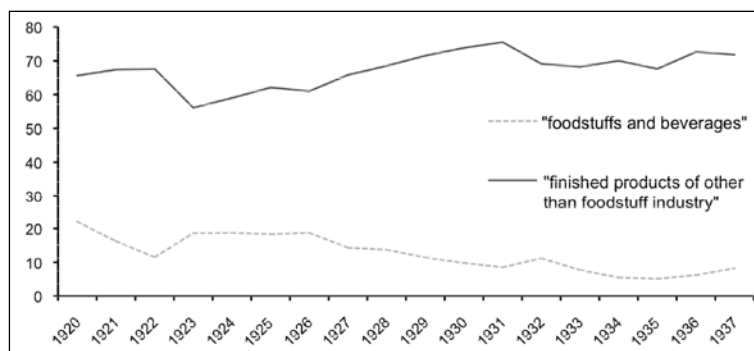
³⁹ For more information on the export of consumer goods in the 1920s, see Drábek, Zdeněk: *Foreign Trade Performance*, pp. 402 and 408.

⁴⁰ Lacina, Vlastislav: *Zahraněční obchod* [Foreign Trade], p. 123.

⁴¹ For more information on changes in the commodity structure, see Půlpán, Karel: *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990* [An Outline of Czech and Czechoslovak Economic History Before 1990], Part I, Prague 1993, pp. 161–163.

⁴² For more information, see Kubů, Eduard – Pátek, Jaroslav et al.: *Mýtus a realita* [Myth and Reality], pp. 216–220.

Chart 2: A comparison of the shares of selected commodity groups in Czechoslovak exports in 1920–1937 (share in percentage)

Source: *Historická statistická ročenka ČSSR* [Historical Statistical Yearbook of the CzSSR], Federal Statistical Office, Prague 1985, p. 852.

Table 4: Selected items of Czechoslovak export in 1921–1937 (share in total exports in percentage calculated from annual averages in current prices)

	1921–24	1925–29	1930–34	1935–37
Sugar	12.6	9	4	1.9
Wood and coal	13.2	9.2	8.5	9.7
Textile raw materials, yarn and textile products	33.3	34	30.8	25.7
Glass and glass goods	8.4	6.4	7.5	7.1
Iron and general metals, machines and vehicles and various instruments	10.6	13.8	17.4	23.2
Total	78.1	72.4	68.2	67.6

Source: *Historická statistická ročenka ČSSR* [Historical Statistical Yearbook of the CzSSR], Federal Statistical Office, Prague 1985, p. 855.

approximate, as they do not include all arms supplies.⁴³ Whatever the real figures it is clear that in the interwar period Czechoslovakia was an important arms exporter. Czechoslovak arms were sold to many countries, particularly to their Little Entente allies (Romania and Yugoslavia), but also to the countries of Latin America, the Baltic states and China, among others. Arms exports from Czechoslovakia expanded, most notably in the period of the “arms boom” in the second half of the 1930s. In 1938, arms and ammunition exports totalled approximately 7% of total Czechoslovak exports.⁴⁴ In the difficult period of the 1930s, arms production and export became one of the factors positively influencing the results of Czechoslovak foreign trade and, in fact, the entire Czechoslovak economy. Moreover, throughout

⁴³ For more information on arms exports, see Skřivan Jr., Aleš: *Zbrojní výroba* [Arms Production], pp. 25–26 and Hauner, Milan: *Military Budgets*, p. 56.

⁴⁴ Calculated from data published in *Zahraniční obchod bývalého Česko-Slovenska v roce 1938* [Foreign Trade of Former Czecho-Slovakia in 1938], Part I, p. 25 and data from the documents from the Moravian Land Archives in Brno, Třebíč unit, Zbrojovka, a. s., Brno collection no.: H 864, file 157, inventory unit 9, Foreign Trade of the CSR with arms and ammunition.

most of the interwar years, arms exports from Czechoslovakia many times exceeded arms imports to Czechoslovakia. Some sources claim that Czechoslovakia held a one-quarter share of worldwide arms exports and in 1934 and 1935, it was probably the largest world exporter of arms.⁴⁵

The assessment of export results and its influence on Czechoslovak economy in the First Republic cannot be definitively regarded as positive or negative. The dominance of exports over imports was one of the long-term favourable aspects of Czechoslovak foreign trade. The trade balance, with the exception of two years during the Great Depression, ended in surplus (table 1). On the other hand, this success also had its weak and controversial spots. One of them being the trade with the most important partner – Germany – which was, seen over a longer time-frame, run at a deficit. The moderate liabilities in the overall trade balance during the Great Depression were principally due to the fact that the state supported a considerable reduction in imports.

As far as contemporary possibilities allowed, especially considering the extensive economic problems which appeared after the war and the break-up of Austria-Hungary, Czechoslovak exports in the 1920s generally developed favourably. The middle of the second decade, in particular, showed that Czechoslovak companies could quickly adjust to foreign demand. The growth in imports was, in the second half of the 1920s, an important stimulus for the general economic boom in Czechoslovakia. According to different estimates, its share in the gross domestic product of Czechoslovakia totalled around 30%.⁴⁶ For some branches of light industry (such as porcelain, sheet glass, Jablonec costume jewellery) foreign sales were crucial.⁴⁷ On the other hand, not even in the second half of the 1920s, did Czechoslovakia show extraordinary export results on a European scale, as for instance it still lagged per capita behind some smaller West-European countries (Belgium, Netherlands, Switzerland).⁴⁸

After the beginning of the Great Depression, the situation changed in many respects and tendencies quite distance to those of the 1920s started to assert themselves in Czechoslovak exports. While the second half of the 1920s, that is the period of expanding world trade, was marked by the positive “export character” of the Czechoslovak economy, the difficult 1930s, clearly showed the negative consequences of Czechoslovak economy’s excessive dependence on the development in the world market. The Czechoslovak government and industry did not react quickly enough to the beginning of the Depression and collapsing exports, whose slump during the Great Depression was evidently deeper than the drop in percentage of industrial production. In a manner, the Great Depression led to the decrease in the importance of exports for the Czechoslovak economy, as can be evinced from the

---

⁴⁵ For more information on arms production and export, see Skřivan Jr., Aleš: *Zbrojní výroba* [Arms Production], pp. 19–31.

⁴⁶ For more information, see Kosta, Jiří: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], pp. 339–340.

⁴⁷ For more information on export share in selected sectors of light industry in 1930, see Lacina, Vlastislav: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], pp. 116.

⁴⁸ For more information, see (for instance) Kosta, Jiří: *Zahraniční obchod* [Foreign Trade], p. 340 and Chylik, Jindřich: *Vývoj zahraničního obchodu* [Development of Foreign Trade], p. 55.

relatively low share of exports in total industrial and agricultural production. The generally “exceptionally unfavourable” development of Czechoslovak exports in the 1930s and its apparent incapacity to overcome problems connected with the Great Depression and adequately react to the new situation was also manifest in the Czechoslovakia’s decreasing share in international and European exports.⁴⁹

Sources

Statistics

- Historická statistická ročenka ČSSR [Historical Statistical Yearbook of the CzSSR]*, Federální statistický úřad, Praha 1985.
- Kursy devis a jejich indexy, theoretické parity hlavních měn, kursy různých cenných papírů, bursovní indexy, ceny zlata a stříbra, diskontní sazby 1919–1939*, svazek 142, řada XVIII., [Exchange Rates of Foreign Currencies and Their Indexes, Theoretical Parities of the Main Currencies, Rates of Different Securities, Stock Exchange Indexes, Prices of Gold and Silver, Discount Rates, Volume 142, Series XVIII.], Ústřední statistický úřad, Praha 1941.
- Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Part II, Státní úřad statistický, Praha 1925.
- Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Part III, Státní úřad statistický, Praha 1928.
- Statistická příručka republiky Československé* [Statistical Handbook of the Czechoslovak Republic], Státní úřad statistický, Praha 1936.
- Zahraněční obchod bývalého Česko–Slovenska v roce 1938* [Foreign Trade of the Former Czecho–Slovakia in 1938], Part I, Státní úřad statistický, Praha 1939.
- Zahraněční obchod republiky Československé v roce 1930* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1930], Part I, Series III., Státní úřad statistický, Praha 1931.
- Zahraněční obchod republiky Československé v roce 1932* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1932], Part I, Series III., Státní úřad statistický, Praha 1933.
- Zahraněční obchod republiky Československé v roce 1937* [Foreign Trade of the Czechoslovak Republic in 1937], Part I, Series III., Státní úřad statistický, Praha 1938.

Literature

- Dějiny hospodářství českých zemí od počátku industrializace do současnosti, 1918–1945* [An Economic History of the Czech Lands from the Beginning of Industrialization to the Present Time, 1918–1945], Volume III, edited by Vlastislav Lacina and Jaroslav Pátek, Prague 1995.
- Deset let Československé republiky* [Ten Years of the Czechoslovak Republic], Volume II, Prague 1928.
- Drábek, Zdeněk, *Foreign Trade Performance and Policy*, In, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume I, ed. M. C. Kaser and E. A., Radice, Clarendon Press, Oxford 1985, pp. 379–531.
- Hauer, Milan, *Military Budgets and the Armament Industry*, In, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume II, ed. M. C. Kaser and E. A., Radice, Oxford 1986, pp. 49–116.
- Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918–1928* [Economic Policy of Czechoslovak Industry in 1918–1928], Prague 1928.
- Hotowetz, Rudolf, *Úkoly naší politiky hospodářské, zejména obchodní a valutární* [Tasks of Our Economic Policy, Trade and Foreign Currency in Particular], Prague 1922.
- Hotowetz, Rudolf, *Zahraněční obchod Československého státu* [Foreign Trade of the Czechoslovak State], Prague 1920.
- Chylík, Jindřich, *Přehled vývoje světového obchodu* [An Overview of the Development of World Trade], Prague 1948.

⁴⁹ For more information, see Průcha, Václav et al.: *Hospodářské a sociální dějiny* [Economic and Social History], Part 1, pp. 354–355.

- Chylík, J. (1947), *Vývoj zahraničního obchodu v našich zemích* [Development of Foreign Trade in Our Lands], Praha 1947.
- Jakubec, Ivan – Eduard Kubů, *Veränderung der territorialen Orientierung des tschechoslowakischen Aussenhandels zwischen den Weltkriegen* [Changes in the Territorial Orientation of Czechoslovak Foreign Trade between the World Wars], In, *Der Markt im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit – The Market in Interwar Central Europe*, ed. Alice Teichová – Alois Mosser – Jaroslav Pátek, Prague 1997.
- Jakubec, I. - Jindra, Z. (2006), *Dějiny hospodářství českých zemí, od počátku industrializace do konce habsburské monarchie* [Economic History of the Czech Lands from the Beginning of Industrialization to the End of the Habsburg monarchy], Praha 2006.
- Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard, *Zahraněční obchod – aktivní či pasivní činitel zahraniční politiky? (Srovnání československého a německého přístupu ve vzájemných vztazích)* [Foreign Trade – Active or Passive Agent in Foreign Policy? (Comparison of the Czechoslovak and German Approaches in Their Mutual Relationships)], In, *Československo 1918–1938, Osudy demokracie ve střední Evropě* [Czechoslovakia 1918–1938, The Destinies of Democracy in Central Europe], Volume I, ed. Jaroslav Valenta, Emil Voráček and Josef Harna, Praha 1999, pp. 310–317.
- Jindra, Zdeněk, *Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakousko-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou* [Estimates of the National Capital, Income and Gross Domestic Product of Austria-Hungary and Czech Lands Before World War I], In, *Střední a východní Evropa v krizi XX. století, K 70. narozeninám Zdeňka Sládka [Central and Eastern Europe during the Crisis of the 20th Century, On the Occasion of the 70th birthday of Zdeněk Sládek]*, Prague 1998, pp. 183–204.
- Kármik, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl první, *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)* [Czech Lands in the First Republic Era (1918–1938), Part I, Foundation, Building and Golden Years of the Republic (1918–1929)], Prague 2000.
- Kindleberger, Charles P., *Commercial policy between the wars*, In, *The Cambridge Economic History of Europe, Volume VIII (The Industrial Economies, The Development of Economic and Social Policies)*, Cambridge 1989, pp. 161–190.
- Klimecký, Vladimír, *Řízené hospodářství v Československu do roku 1939*, II. část – *Řízené hospodářství v období 1918–1923* [Controlled Economy in Czechoslovakia prior to 1939, Part II – Controlled Economy in 1918–1923], Prague 1968.
- Klimek, Antonín, *Velké dějiny zemí Koruny české* [Extensive History of the Czech Crown Lands], Volume XIII, 1918–1929, Prague – Litomyšl 2000.
- Klimek, Antonín, *Velké dějiny zemí Koruny české* [Extensive History of the Czech Crown Lands], Volume XIV, 1929–1938, Prague – Litomyšl 2002.
- Kosta, Jiří, *Zahraněční obchod Československa (1918–1937)* [Czechoslovak Foreign Trade (1918 – 1937)], In, *Československo 1918–1938, Osudy demokracie ve střední Evropě* [Czechoslovakia 1918–1938, The Destinies of Democracy in Central Europe], Volume I, ed. Jaroslav Valenta, Emil Voráček and Josef Harna, Praha 1999, pp. 335–346.
- Kubů, Eduard – Jakubec, Ivan, *Hamburk a jeho úloha v československém zahraničním obchodu meziválečného období (Přístavní pásma, doprava po Labi a hamburský reexport)* [Hamburg and Its Role in Czechoslovak Foreign Trade in the Interwar Period (Port Zone, Transport on the Elbe and Hamburg Re-export)], In, *Hospodářské dějiny – Economic History*, No. 20, Prague 1992, pp. 127–166.
- Kubů, Eduard – Pátek, Jaroslav et al., *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami* [The Myth and Reality of the Economic Development of Czechoslovakia Between World Wars], Prague 2000.
- Lacina, Vlastislav – Hájek, Jan, *Kdy nám bylo nejlépe? Od hospodářské dezintegrace k integraci střední Evropy* [When Did We Prosper Most? From Economic Disintegration to the Integration of Central Europe], Prague 2002.
- Lacina, Vlastislav, *Formování československé ekonomiky 1918–1923* [Formation of Czechoslovak Economy 1918–1923], Prague 1990.
- Lacina, V. (1990), *Hospodářství českých zemí 1880–1914* [The Economy of the Czech Lands], Praha 1990.

- Lacina, Vlastislav, *Zahraniční obchod v letech první Československé republiky* [Foreign Trade in the Years of the First Czechoslovak Republic], In, *Český časopis historický* [Czech Historical Review], Year 95, No. 1, 1997
- Lacina, Vlastislav, *Zlatá léta československého hospodářství 1918–1929* [The Golden Years of the Czechoslovak Economy 1918–1929], Prague 2000.
- Olišovský, Rudolf et al., *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945* [An Overview of the Economic Development of Czechoslovakia in 1918–1945], Prague 1961.
- Olišovský, Rudolf, *Světový obchod a Československo 1918–1938* [International Trade and Czechoslovakia 1918–1938], Prague 1961.
- Prokš, Petr, *Pozice českého kapitálu v Rakousko-Uhersku v letech 1890–1914* [Position of the Czech Capital in Austria-Hungary in 1890–1914], In, *Studie k moderním dějinám, Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny* [Essays on Modern History, Festschrift on the occasion of the 70th birthday of Vlastislav Lacina], ed. Josef Harna and Petr Prokš, Prague 2001, pp. 51–78.
- Průcha, Václav et al., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl – období 1918–1945 [Economic and Social History of Czechoslovakia in 1918–1992, Volume 1 – 1918–1945], Brno 2004.
- Půlpán, Karel, *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990* [An Outline of Czech and Czechoslovak Economic History Before 1990], Part I, Prague 1993.
- Sekanina, Milan, *Kdy nám bylo nejhůře? Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu* [When Were We Worst Off? 1930s Economic Depression in Czechoslovakia], Prague 2004.
- Skřivan Jr., Aleš, *Zbrojní výroba a vývoz meziválečného Československa* [Arms Production and Export of Interwar Czechoslovakia], In, *Ekonomická revue* [Economic Review], Year 9, No. 3, 2006, pp. 19–31.
- Urbanitsch, Peter, *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick* [The Germans in Austria, A Statistical Survey], In, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III., Die Völker des Reiches, 1. Teilband* [The Habsburg Monarchy 1848–1918, Volume III, Part 1], Wien 1980, pp. 33–153.

POVZETEK

O značaju in vlogi zunanje trgovine v novonastali Češkoslovaški

Aleš Skřivan, Jr.

Ena izmed posledic konca prve svetovne vojne in ustanovitve češkoslovaške države so bile seveda spremenjene gospodarske razmere. Češkoslovaška vlada se je bila prisiljena ukvarjati s številnimi težavami. Že leta 1918 je bilo očitno, da bo zunanja trgovina igrala pomembno vlogo v gospodarstvu novonastale države. Več dejavnikov, na primer dejanske proizvodne zmogljivosti češkoslovaških podjetij in pa razmeroma ozek domač trg, ki je bil precej manjši od avstroogrškega, je češkoslovaške proizvajalce prisilo k iskanju ugodnih možnosti za prodajo v tujini. Glede na zgodovinske vezi je češkoslovaške proizvajalce zanimal predvsem izvoz v države nekdanjega avstroogrškega cesarstva in v Nemčijo. Vendar so bila češkoslovaška izvozna pričakovanja precej nejasna in jih je bilo težko oceniti. Povojne razmere v splošnem niso bile naklonjene večjemu povečevanju izvoza, saj so ga ovirale visoke tarife, ki so omejevale dostop do držav nekdanje Avstroogrške. Češkoslovaški izvoz se je izboljšal v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja, to obdobje pa je postalo najpomembnejša razvojna stopnja izvoza v letih med obema vojnama. Češkoslovaška podjetja so se v veliki meri dobro prilagodila spremembam v povpraševanju iz tujine in so uspešno izkoristila razcvet svetovne trgovine v tistem času. V nasprotju s tem obdobjem pa so leta velike gospodarske krize razkrila negativne posledice odvisnosti države od izvoznih rezultatov. Žal je počasen odziv na nove razmere tako češkoslovaške vlade kot industrije, skupaj z nekaterimi drugimi problemi, privedel do upada češkoslovaškega deleža v skupnem evropskem izvozu.

Zapisi

Rajko Bratož

Mučenci tebanske legije in njihovo čaščenje

Beat Näf, Städte und ihre Märtyrer. Der Kult der Thebäischen Legion. Paradosis. Beiträge zur Geschichte der altchristlichen Literatur 51. Academic Press Fribourg 2011. IX + 189 strani. ISBN 978-3-7278-1694-9. ISSN 1422-4402 (Paradosis Fribg.)

Profesor antične zgodovine na univerzi v Zürichu Beat Näf je kot specialist za pozno antiko opozoril nase s knjižnimi in revijskimi objavami s področja socialne zgodovine poznega cesarstva, zgodovine krščanstva in cerkve ter kulturne zgodovine. V njih je poskušal osvetliti dogodke in procese prelomnega pomena, ki zaznamujejo prehod iz poznoantične dobe v srednji vek. V širši kontekst teh raziskav spada tudi monografija o kultu mučencev t. i. tebanske legije, v kateri je ob izbranem primeru osvetlil vprašanje nastanka kulta mučencev, njegovega hitrega širjenja v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku ter njegovo vlogo v verskem življenju, politiki in družbi. Pri tem je načel zapletena vprašanja zgodovinske interpretacije svetniških legend, ki so zaradi obilice besedil (več kot deset tisoč latinskih in nekaj tisoč grških hagiografskih spisov, v ogromni večini sicer iz srednjega veka), po drugi strani pa zaradi njihove sporne avtentičnosti in skromne uporabnosti v zgodovinskih raziskavah še vedno aktualna. Ob predstavitvi njegove študije želimo opozoriti na novejše raziskave o obliki in vsebini svetniškega čaščenja v poznoantični dobi, obenem pa opozoriti na dejanske, verjetne in možne primere z današnjega slovenskega ozemlja z bližnjim in bolj oddaljenim sosedstvom ter predstaviti novejšo objavo s tega področja interdisciplinarnih raziskav, ki poleg zgodovine in posebej cerkvene zgodovine vključujejo še krščansko književnost, arheologijo in umetnostno zgodovino.

Za lažjo ponazoritev izhodišča Näfove raziskave naj kratko predstavimo hagiografsko izročilo o tako imenovani tebanski legiji.¹ Po tem izročilu naj bi cesar Maksimijan, Dioklecijanov sovladar na zahodnem delu rimskega cesarstva s prestolnico v Milanu (285–305), med vojaškim pohodom čez zahodne Alpe z decimiranjem kaznoval legijo vojakov iz province *Thebais* v zgornjem Egiptu (*legio militum, qui Thebaei appellabantur*). Ti naj bi bili skupaj s svojim poveljnikom Mavricijem kristjani, zato naj bi zavrnili cesarjev ukaz o preganjanju kristjanov. Cesar pa se ni zadovoljil z usmrtnitvijo vsakega desetega vojaka zaradi neizpolnjevanja ukaza. Ker so vojaki tebanske legije še naprej zavračali njegov ukaz, je

¹ *Passio Acaunensium martyrum auctore Eucherio episcopo Lugdunensi* (MGH *Scriptores rerum Merovingicarum* 3, ed. B. Krusch, 1896), str. 32–40. O avtorju gl. Prévot, *Recherches prosopographiques*.

ukazal ponovno, torej drugo decimiranje legije. Ker tudi po drugem kaznovanju legija ni hotela sodelovati pri preganjanju kristjanov, naj bi dal cesar usmrtiti vse njene vojake. Ti naj bi odložili orožje in disciplinirano, »kot čreda Gospodovih ovac«, sprejeli nase mučeništvo ter se kot »angelska legija« pridružili vojski angelov v nebesih. Kot mesto tega dogodka se omenja soteska pri kraju *Acaunus* (tudi *Acaunum*, dan. St-Maurice), 12 milj ali okrog 18 km severno od mesta *Octodurus* (tudi *Octodurum*), dan. Martigny v pokrajini Wallis v jugozahodni Švici, tedaj mesto v provinci *Alpes Graiaie et Poeninae*.² Smrtna kazen naj bi zadela 6600 (po drugih zapisih 6660 ali celo 6666) vojakov. Ti so postali z izjemo štirih z imenom navedenih žrtev kolektiv anonimnih mučencev, katerih posmrtne ostanke je vzela zemlja.

Vrsta okoliščin kaže na to, da je legendarno izročilo povsem nerehalno: kronološko dogodka ni mogoče uvrstiti v Dioklecijanov čas, saj ne sovpa niti z Maksimijanovim pohodom proti Bagavdom (286) niti z Dioklecijanovo čistko v vojski (298–299), pa tudi ne s preganjanjem kristjanov (303–305). Decimiranje velikih vojaških enot v pozni antiki v praksi ni poznano, pač pa se nekajkrat omenja le kot (neuresničena) grožnja. Usmrtitve celotnih vojaških enot niso poznane. V času Dioklecijanove »čistke« v vojski so bili krščanski vojaki kaznovani z odpustom iz vojske, ne pa s smrtjo. Preganjanja kristjanov ni izvajala rimska vojska s cesarjem na čelu, kot bi šlo za pomembno vojno dejanje, pač pa so za to uporabljali lokalne policijske in vojaške enote pod poveljstvom provincialnih namestnikov. Ime vojaške enote je anahronistično in ni v skladu z zgodovino rimske vojske. Leta 286 taka enota zanesljivo ni obstajala. Legije, ki so po Dioklecijanovi vojaški reformi nosile ime po provinci Tebaidi, so se praviloma zadrževale v Zgornjem Egiptu. Po omenjeni reformi so legije štejele le okrog 1000 do največ 2000 vojakov. Nobena od teh enot se ni trajneje zadrževala na Zahodu. Edina vojaška enota s »tebanskim« imenom, ki se omenja na Zahodu, je bila navzoča v tem delu cesarstva v času Teodozijeve vojne proti Evgeniju (394), vendar se je že v naslednjem letu po Teodozijevi smrti vrnila na Vzhod. Vsi štirje po imenih poznani mučenci (trije oficirji in en veteran) nosijo zahodna latinska imena (*Mauritius*, *Exuperius*, *Candidus*, *Victor*). Po vseh okoliščinah sodeč gre za izmišljeno legendo. Njene vsebine ne moremo povezati z nobenim poznanim zgodovinskim dogodkom iz Dioklecijanove dobe, prav tako ne z dogodkom v času nastanka izročila (pozno 4. st.). Vojaški dogodki v drugi polovici 3. st., ko bi v času hudih alamanskih vdorov (260 in 275–277) lahko prišlo na tem območju do bitke z velikimi izgubami rimske vojske, bi lahko pomenili le oddaljeno zgodovinsko reminiscenco, nikakor pa ne idejnega ozadja nastanka legende.³

² O kraju gl. Näf, *Eucherius von Lyon*, str. 118 (historična karta).

³ Za raziskovanje izročila o tebanski legiji je temeljnega pomena zbornik: Wermelinger (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*. O neujemanju legendarnega izročila s politično, vojaško in upravno zgodovino rimskega cesarstva v Dioklecijanovi dobi gl. naslednje prispevke v zborniku: Carrié, *Des Thébains en Occident?*, str. 9–35; Speidel, *Die Thebäische Legion*, str. 37–46; Szidat, *Die Reichs- und Provinzverwaltung*, str. 47–56; Wiblé, *Dans le Valais du Bas-Empire*, str. 447–453. Povezavo med vsebino legende in časom njenega nastanka je predlagal Woods, *The Origin of the Legend*, str. 385–395, ki je nastanek besedila postavil v zvezo z

Besedilo legende je sporočeno v dveh temeljnih variantah, ki se vsebinsko ne bistveno razlikujeta: avtor domnevno starejše ni poznan, avtor mlajše in bolj poznane pa je Evherij (*Eucherius*), menih na otoku Lerinum ob provansalski obali in kasneje (v času zapisa legende med 443 in 451) škof v Lyonu.⁴ Slednji navaja – ob sklicevanju na zanesljive poročevalce, ki so dobili informacije od škofa Izaka (*Isaac*) iz Ženeve (*Genava*) – kot začetnika čaščenja mučencev škofa Teodora iz Oktodura, ki je odkril posmrtno ostanke mučencev in na kraju najdbe zgradil cerkev.⁵ Ta podatek kaže na pozno 4. st. Teodor iz Oktodura se je kot Ambrozijev privrženec udeležil koncila v Ogleju leta 381, prav tako nastopa kot podpisnik pisma sinode v Milanu pod vodstvom škofa Ambrozija (393), naslovljenega na papeža Siricija.⁶ V tej zvezi velja omeniti, da se na istih cerkvenih zborih in posledično v istih dokumentih prvič omenja tudi emonski škof Maksim. Ker nastopa slednji v obeh primerih nekaj mest pred Teodorom, je upravičena domneva, da je bil Maksim nosilec škofovskega naslova nekoliko dalj časa kot njegov stanovski kolega iz Oktodura.⁷

Vsekakor je pomenljivo dejstvo, da izhodišče za nastanek legende ni bil neki zgodovinski dogodek iz Dioklecijanove dobe, ki bi bil razpoznaven v sicer zelo spremenjeni obliki v stoletje in pol mlajši legendi, pač pa najdba grobišča s posmrtnimi ostanki domnevnih mučencev. Tako je legenda brez sporočilne vrednosti za čas, v katerega je postavljena njena vsebina, pač pa osvetljuje dobo, v kateri je nastala. Začetnik izročila je bil prvi poznani škof v Oktoduru, privrženec milanskega škofa Ambrozija, ki je bil vodilna osebnost na Zahodu v boju za katoliško pravovernost in za neodvisen položaj Cerkve v odnosu do posvetne oblasti cesarjev. Obenem je

državljansko vojno med Teodozijem in Evgenijem 394. Začetnik tega izročila, škof Teodor iz Oktodura, naj bi poskušal s tem besedilom pridobiti v Italiji nastanjeno »tebansko« legijo (*Notitia dignitatum* oc. 5, 154 in 7, 29 [*legio palatina Thebaei*]), da bi se v državljanski vojni postavila na Teodozijevo stran; z njeno opredelitvijo je povezal Woods prestop dela Evgenijeve vojske na Teodozijevo stran med bitko pri Frigidu (str. 394). Vendar pa moramo upoštevati verjetnost, da je ta enota prišla na Zahod šele v sklopu Teodozijeve vojske na pohodu proti Evgeniju. Prim. Carrié, *Des Thébains en Occident?*, str. 16; Speidel, *Die Thebäische Legion*, str. 45, op. 43.

⁴ O razmerju med obema verzijama legende gl. Chevalley, Favrod, Ripart, *Eucher et l'Anonyme*, str. 423–438. Bistvene razlike med obema verzijama: I. *Datiranje* dogodka (medtem ko anonimna *passio* postavlja mučeništvo v čas Maksimijanovega pohoda proti Bagavdom (286), datira Evherijevo *passio* dogodek v čas Dioklecijanovega preganjanja kristjanov (303); II. *Kraj* dogodka (po anonimni *passio* se je Maksimijan z vojsko ustavil v Oktoduru, da bi tam opravil žrtvovanje, krščanska legija pa je odšla 12 milj naprej do Agauna, da bi se izognila temu dejanju; Evherijevo *passio* omenja le cesarjev postanek v Oktoduru, ne omenja pa njegovega tamkajšnjega žrtvovanja poganskim bogovom); III. *Vzrok* oziroma ozadje dogodka (po anonimni *passio* so bili vojaki kaznovani zato, ker niso hoteli opraviti žrtvovanja bogovom, po Evherijevo *passio* pa zato, ker niso hoteli preganjati kristjanov). O razlikah med obema verzijama prim. Klöckener, »*legio sancta* ...«, str. 274–279.

⁵ Eucherius, *Passio Acaunensium martyrum*, 16; Isti, *Salvio episcopo* (Krusch, str. 39–40).

⁶ *Acta concili Aquileiensis* 1; 62 (ed. M. Zelzer, CSEL 82/3, 326–327; 362: *Theodorus episcopus Octodorensis*); Ambrosius, *Epistula extra collectionem* 15, *Subscriptio* (CSEL 82/3, 311, kot *Theodolus episcopus*, z rokopisno varianto *Theodorus*). Zelzer, *Zu Überlieferung und Rezeption*, zlasti str. 327.

⁷ *Acta concili Aquileiensis* 1; 59 (CSEL 82/3, 326–327; 361: *Maximus episcopus Emonensis*); Ambrosius, *Epistula extra collectionem* 15, *Subscriptio* (CSEL 82/3, 311: *Maximus episcopus*).

bil Ambrozij skupaj s svojimi somišljeniki in privrženci v severni Italiji s širšim sosedstvom pomemben graditelj cerkva in častilec relikvij. Nove cerkve, ki so v več primerih prevzele vlogo stolnih cerkva, so posvetili z relikvijami svetnikov, ki so jih v tisti dobi prinašali z Vzhoda (zlasti relikvije apostolov), poleg tega padejo v ta čas odkritja relikvij domačih mučencev (kot na primer Ambrozijevo odkritje relikvij Gervazija in Protazija v Milanu). Milanski škof in njegovi severnoitalski somišljeniki so podpirali meništvo, ki se je tedaj pod vplivom Vzhoda (zlasti Egipta) uveljavljalo na Zahodu, kot duhovno gibanje pa je zastopalo isto duhovno usmeritev, namreč boj proti herezijam in čaščenje relikvij, obenem je vzdrževalo intenzivne stike z Vzhodom. Nastanek romarskih središč v krajih s prestižnimi relikvijami, pojav asketskih skupin in samostanov, razvoj krščanske književnosti, pa tudi upodablajoče in glasbene umetnosti ter drugih zvrsti kulture, vse to je omogočilo bolj intenzivne oblike verskega življenja, ki so notranje utrjevale krščanske skupnosti. Nastanek legende o mučencih tebenske legije v približno polstoletnem časovnem razponu od poznega 4. do vključno prve tretjine 5. st. moramo postaviti v sosledje odkritja relikvij, nato gradnje cerkve, zatem oblikovanja meniške skupnosti in nastanka romarskega kraja z množičnimi oblikami verskega praznovanja. Pri tem je igralo zelo pomembno vlogo izročilo o čudežih, ki so dokazovali čudežno moč tamkajšnjih relikvij.⁸

Kako desetletje pred tem so se omenjene oblike verskega življenja razvile v obeh metropolah severne Italije, v Milanu in Ogleju, pa tudi v več drugih večjih mestih. Vodilni teologi, obenem škofje najpomembnejših mest, kot sta bila Ambrozij v Milanu (374–397) in Kromacij v Ogleju (388–408), so v svojih delih razvijali teologijo mučeništva, spodbujali čaščenje relikvij tujih in domačih mučencev in oblikovali topografijo svetih krajev, ki so postali središča meništva in romarski cilji. Koledarsko določeni datumi mučeništev so postali podlaga ne le za liturgična slavlja v čast mučencev, temveč tudi priložnost za javno branje spisov o mučeništvih (*passiones*) ter za pridige razlagalne vsebine na temo mučeništva. Množične in vsebinsko intenzivne oblike verskega življenja, ki so zajele vse plasti družbe, so ob hkratnem izredno hitrem vzponu krščanske književnosti, razvoju teologije, umetnosti in množične kulture, povzročile preobrat, po katerem je bila pred tem še vedno močno navzoča rimska tradicionalna poganska kultura izrinjena na obrobje. Istočasno so omenjeni pojavi znotraj krščanstva bistveno pripomogli k zmagi katoliške pravovernosti nad arianizmom in drugimi herezijami.⁹ Vsekakor

⁸ Eucherius, *Passio Agaunensium martyrum* 17–19, kratko opisuje dva čudeža (spreobrnitev poganskega rokodelca, ki je gradil tamkajšnjo cerkev in je ob zaključku gradnje postal kristjan; ozdravitev hrome žene rimskega plemiča), nato pa splošno omenja za kraj značilna izganjanja hudobnih duhov in čudežne ozdravitve.

⁹ Pregledno za območje severne Italije Cantino Wataghin, Pani Ermini, *Santuari martiriali*, str. 127–133. Medtem ko je literatura o Ambroziju in Milanu v njegovi dobi komajda pregledna, naj opozorimo na novejšo raziskavo o Kromaciju in Ogleju v njegovi dobi, ki so pomembne tudi za današnji slovenski prostor: Beatrice, Peršič (ur.), *Chromatius of Aquileia*, zlasti prispevki: Rousseau, *Homily and Ascetism*, str. 145–161; Thelamon, *Reliques et mérites des saints*, str. 321–338; Godding, *Cromazio, Aquileia e il Martirologio Geronimiano*, str. 505–516. Vrsto novih pregledov prinaša tudi katalog razstave v Vidmu (november 2008–marec 2009): Piussi (ur.), *Cromazio di Aquileia*.

spada dvig kraja *Acaunus* (Saint-Maurice) med pomembna središča kulta mučencev med najbolj zgodnje primere na območju Alp. Njegov pomen potrjuje dejstvo, da je burgundski kralj Sigismund leta 515 na tem mestu ustanovil nov samostan, sv. Mavricij je postal zavetnik burgundskega kraljestva, od 10. st. dalje pa tudi nemškega cesarstva.¹⁰

Dejstvo, da je legenda o tebanski legiji kot zgodovinski vir za Dioklecijanovo preganjanje kristjanov neuporabna, ne zmanjšuje njenega velikega pomena za razvoj krščanstva v zahodnih Alpah, kasneje v burgundskem kraljestvu in v širšem smislu celotne frankovske države v zgodnjem srednjem veku. B. Näf je v tematsko široki analizi prepričljivo osvetlil pomen legende v kontekstu razvoja čaščenja mučencev v celotnem krščanskem svetu pozne antike. V uvodni predstavitvi je prikazal njegove začetke v Jeruzalemu z odkritjem Kristusovega groba ter Konstantinovo gradnjo mogočne bazilike nad tem grobom,¹¹ s Heleninim odkritjem Sv. Križa¹² ter kasnejšim (415) odkritjem groba prvega mučenca Štefana. Na tej podlagi je postal Jeruzalem prvi romarski kraj, ki so se mu z razvojem čaščenja mučencev v Afriki in na Vzhodu pridružili številni drugi kraji (str. 29–44).

Avtor je v luči novejših dognanj predstavil podobnosti in bistvene razlike med poganskim kultom pomembnih osebnosti in krščanskim kultom mučencev: v primerjavi s poganskim kultom, ki se je nanašal praviloma na čaščenje heroiziranih državnikov, vojskovodij, kraljev in kvečjemu še dobrotnikov, so bili krščanski mučenci (tako tudi v primeru tebanske legije) običajni ljudje, ki jih je bilo lažje posnemati, in katerih temeljna odlika je bila trdna vera. Ker je osrednji motiv krščanskega čaščenja mučencev krepitev vere, je le-to dobilo oblike, ki v primeru poganskega kulta izjemnih osebnosti niso bile možne. Že v času preganjanj so si kristjani prizadevali, da bi bili deležni pokopa v neposredni bližini grobov mučencev (*ad sanctos*).¹³ Privilegirani pokop v bližini posmrtnih ostankov mučenca je po prepričanju številnih kristjanov pomenil potrditev povezave z nebeškim življenjem, saj naj bi na sodni dan nastopil mučenec kot pomočnik in priprošnjik pri Bogu. To predstavo je večkrat grajal Avguštin s trditvijo, da je edina podlaga za posmrtno zveličanje zgledno življenje. Kljub kritičnim mnenjem teologov in državnim prepovedim odkopavanja grobov ter raznašanja posmrtnih ostankov mučencev¹⁴ se je čaščenje relikvij še naprej širilo, z njim pa tudi nove oblike verovanja, ki so ustrezale ljudskim predstavam. Med pomembnimi teologi sta zlasti Bazilij Veliki in

¹⁰ Prim. Wermelinger, *Die inventio martyrum*, str. 163–171; Näf, *Eucherius von Lyon*, str. 95–117; Näf, *Städte und ihre Märtyrer*, str. 4–20; 88–103. O nastanku samostana in njegovi vlogi prim. tudi Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, str. 102–104.

¹¹ Eusebius, *Vita Constantini* 3, 28–40 (ed. B. Bleckmann, H. Schneider, *Fontes Christiani* 83, 2007, str. 348–358).

¹² Rufin, *Historia ecclesiastica* 1, 7–8 (ed. M. Simonetti, CSEA 5/2, str. 202–204).

¹³ Morda prvi primer je poznan iz Afrike v Dioklecijanovi dobi: *Acta Maximiliani* 3, 4 (ed. A. A. R. Bastiaensen, *Acti e passioni dei martiri*, Fondazione Lorenzo Valla⁴1998, str. 244). Gl. Duval, *Auprès des saints corps*. Za vzhodnoalpsko področje prim. Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum*, str. 52–53; 140 (Teurnia). Ta način pokopa dokazujejo posamezni napisi iz Ogleja (InscrAq 2925; 3114; 3162) in Salone (ISCh 159 a,2; 612).

¹⁴ *Codex Theodosianus* 9, 17, 7 (386) (ed. Th. Mommsen, Dublin/Zürich⁴1971, str. 466).

Gregor iz Nise spodbujala čaščenje relikvij in utemeljevala teologijo mučeništva, v katerem sta videla pričevanje vere, hojo po Kristusovi poti in poglobljanje verskega življenja. Na to kaže poleg pokopov *ad sanctos* tudi neprekinjeno petje psalmov (*laus perennis*), ki so ga pod vplivom asketskih skupnosti v Mali Aziji gojili zlasti menihi v Konstantinoplu (*akoímetoi*). Na Zahodu se je najprej pojavilo prav v meniški skupnosti v Agaunu (St-Maurice) ob čaščenju mučencev tebanske legije, od koder se je začelo širiti v druge samostane.¹⁵ Po predstavah Bazilija Velikega in Gregorja iz Nise, ki jih je kasneje sprejel tudi Janez Krizostom, so dobili mučenci oziroma njihove relikvije še dodatno vlogo, da namreč varujejo deželo, in to na dosti bolj učinkovit način kot vojaške utrdbe. Čeprav nobena oblika mučeništva ni bila posebej povzdignjena kot bolj častna od drugih, so posamezne mučence in skupine mučencev upodabljali na individualen način v skladu z obliko mučeništva: tako so obglavljeni mučenci nastopali kot »glavonosci« (*kephalophóroi*), kot svetniki, ki so nosili vsak svojo glavo v rokah.¹⁶

Nove oblike čaščenja relikvij so ustvarjale nov način medsebojnega druženja med verniki, ki je temeljil na obiskovanju spominskih krajev in je s tem oblikoval sakralno topografijo. Med prve take primere, kjer najdemo vse navedene elemente vernosti, spada čaščenje mučenca Mena (*Menas*) jugozahodno od Aleksandrije v Egiptu: na mestu najdbe relikvij je bila zgrajena cerkev z notranjim dostopom do groba, ob njej baptisterij, samostan in gostišče s prenočiščem (*xenodocheion*) za romarje z vseh delov krščanskega sveta, ki so si ob obisku svetnikovega groba lahko oskrbeli tako imenovane Menove ampule kot neke vrste prenosne relikvije v privatni posesti.¹⁷ Zaradi stikov med Vzhodom in Zahodom, ki so bili skozi celotno 4. st. dokaj intenzivni, potekali pa so predvsem prek Rima, Ogleja in Milana, Lyona in Trierja, so te oblike krščanske vernosti in duhovne kulture postale poznane tudi na Zahodu.

Na oblike in vsebino kulta mučencev v 4. st. sta odločilno vplivali dve središči krščanstva na Zahodu, Rim in Milano, pri čemer je bila v obeh primerih poleg religiozne navzoča tudi idejna in politična vsebina svetniškega čaščenja. V Rimu je bilo v ospredju čaščenje apostolov Petra in Pavla, ki ga je krščansko izročilo postavljalo v čas Neronovega preganjanja. Njuna mučeniška smrt v večnem mestu

¹⁵ *Passio Acaunensium martyrum*, Appendix I (ed. B. Krusch, str. 40: ... *die noctuque psalmorum hymni decantatio non desistit* ...). V zgodnjem 6. st. ga omenja škof v Vienni Avitus, *Homilia 25 (Dicta in basilica sanctorum Acaunensium in innovatione monasterii ipsius vel passione martyrum)* (ed. R. Peiper, MGH AA 6/2, str. 145–146), v poznem 6. st. pa Gregorius Turonensis, *Historiae* 3, 5 (ed. R. Buchner, Darmstadt 1977, I, 148–150). Gl. tudi Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, str. 103–104; 404; 671 karta IV B.

¹⁶ Prim. Johannes Chrysostomos, *Homilia in Iuveninum et Maximinum* (PG 50, 571–578, zlasti 576). Med možne ikonografske analogije iz podonavskih provinc lahko prištejemo upodobitev obglavljene osebe na opeki iz kraja Mucfsa severno od Pécsa na Madžarskem, na kateri obglavljena oseba drži v levi roko lastno odsekano glavo (Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia*, str. 66 in 247 št. 170).

¹⁷ Za zahodno sosedstvo današnjega slovenskega prostora gl. Lopreato, *Le ampolle di san Menas*, str. 411–428; primer iz Savarije (verjetno šele iz 6. st.) navaja Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia*, str. 297, št. 347. O obstoju gostišč (*xenodocheia*) na vzhodnoalpskem območju (npr. v Teruniji) gl. Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum*, str. 50–51; 54–55; 135–136.

je postala podlaga za primat Rima kot središča krščanstva. Tudi če pustimo ob strani starejša in danes presežena ideološka izhodišča diskusije o tem izročilu in upoštevamo samo strokovne argumente filologov, arheologov, zgodovinarjev, velja ugotovitev, da se mnenja o zanesljivosti tega izročila razhajajo.¹⁸ V Rimu, kjer so bili že v Konstantinovi dobi čašчени tudi vojaški mučenci, je bil izrazit poudarek na »rimske ideologiji« v krščanski obliki. V primerjavi s pogansko ideologijo večnega Rima (*Roma aeterna*) je krščanska ideologija večnega mesta poudarjala primat Rima v krščanskem svetu, odklanjala pogansko tradicijo (kot na primer ob sporu zaradi oltarja Viktorije v rimskem senatu) in močno poudarjala povezavo med katoliško pravovernostjo, cesarji in lojalno armado. V tej obliki se je najbolj jasno manifestirala v času Konstantina in Teodozija.

Morda še bolj kot v Rimu je bila versko-politična vsebina čaščenja mučencev navzoča v cesarski prestolnici Milanu v času škofa Ambrozija. Eden glavnih vzrokov za to je bil spopad z arianizmom, ki je imel oporo na cesarskem dvoru, njegov vrh pa pomeni boj za posest nad mestnimi cerkvami (386). Ambrozijev veliki vpliv na katoliška cesarja Gracijana in nato Teodozija je v času državljskih vojn, zlasti v vojni proti Evgeniju (394), prišel do izraza s 'teologijo zmage', po kateri je postala cesarjeva trdna vera jamstvo za vojaško zmago.¹⁹ Ambrozij je trajno zaznamoval čaščenje relikvij mučencev z njihovo položitvijo pod oltar, s čimer so le-te dobile poudarjeno mesto v liturgiji. Po njegovi razlagi so mučenci, »katerih duša je v nebesih, telo pa na zemlji«, postali *principes populi*, torej voditelji in obenem zaščitniki ljudstva. V taki vlogi so imeli dve domovini, poleg nebeške tudi zemeljske, ki je bila identična s krajem njihovega mučeništva. Postali so zaščitniki (*patroni, interpretes, advocati, adsertores*) vernega prebivalstva v krajih svojega mučeništva, ki so, skladno z rimskimi predstavami in izrazoslovjem, šteli verno prebivalstvo kot neke vrste 'kliente' (*clientes*), 'gojence' (*alumni*) ali 'novorojenčke' (*suscepti*).²⁰ Ko se je na prehodu iz 4. v 5. st. pod vzhodnimi zgledi tudi na Zahodu uveljavila delitev relikvij, je grob mučenca izgubil vlogo njegove (edine) zemeljske domovine, pač pa se je z raznašanjem relikvij izoblikovalo prostorsko razpršeno čaščenje svetnika: poleg glavnega središča svetniškega čaščenja se je pojavilo več novih središč manjšega pomena. Njihova hierarhija je temeljila na pomenu relikvij ter z njihovo navzočnostjo povezanih čudežev v posameznih krajih.²¹ Razvoj svetniškega čaščenja na zahodnem in osrednjem delu predalpske in alpske severne Italije izven Milana zaznamujeta misijonsko in pastoralno delovanje škofov Maksima iz Torina in Vigilija iz Tridenta ob koncu 4. in v zgodnjem 5. st. ter uveljavitev vloge mučencev kot zaščitnikov mest.²²

¹⁸ Prim. nazadnje vsebinsko zelo bogat zbornik dveh interdisciplinarnih simpozijev: Heid (ur.), *Petrus und Paulus in Rom*.

¹⁹ O cesarjevi veri kot podlagi vojaške zmage (*fides imperatoris militum virtus est*; Ambrosius, *De obitu Theodosii* 6) v bitki pri Frigidu pri krščanskih zgodovinarjih gl. Maver, *Religiosi et profani principes*, str. 249–262. O vprašanju razlage bitke in njenega pomena pri sodobnikih gl. nazadnje Cameron, *The Last Pagans of Rome*, str. 93–131.

²⁰ Prim. Duval, *Auprès des saints corps*, str. 183–184.

²¹ Ambrosius, *Epistulae* 10, 77, 7 (CSEL 82/3, 131). Prim. Fux, *Les patries des martyrs*, str. 365–375.

²² Lizzi, *Vescovi e strutture ecclesiastiche*, str. 59–96; 171–210.

Ob upoštevanju opisanega razvoja velja ugotovitev, da je *Acaunus* na upravnem območju škofijskega sedeža *Octodurus* že zgodaj postal nadregionalno pomembno središče svetniškega čaščenja, obenem tudi meniško in božjepotno središče, pri čemer je dvojna cerkev kot osrednji objekt ohranila relativno skromne prostorske dimenzije.²³ Čaščenje mučencev tebanske legije se je verjetno že pred sredino 5. st. razširilo v Auxerre, kasneje v Tours in druga galska mesta, prav tako se je uveljavilo na območju današnje zahodne Švice v sosedstvu Akavna, zlasti v Ženevi, saj naj bi po Evherijevi pripovedi sprejel tamkajšnji škof Izak izročilo o mučencih neposredno od Teodora iz Oktodura. Od konca 6. st. dalje je bilo navzoče v Kōlnu in nato v drugih mestih v Porenju (Xanten [= *Ad sanctos*] in Bonn) in ob Moselli (Trier).²⁴ Proti jugu se je najkasneje v zgodnjem 6. st. razširilo v severozahodno Italijo, kjer je nastalo več legend o mučencih, ki so bili 'naknadno' vključeni v tebansko legijo.²⁵ Šibkejšje je bilo izžarevanje tega središča proti vzhodu, saj nastopata kot najbolj vzhodna kraja in še to dokaj pozno, le škofija Magdeburg na Saškem in samostan Niederaltaich na Bavarskem.

Veliko priljubljenost čaščenja mučencev tebanske legije potrjuje več kot 30 vsebinsko in oblikovno različnih besedil (*passiones*, himne, poročila o čudežih, pridige, pesmi, molitve itd.), prav tako veliko število rokopisov (Evherijeva *passio* je ohranjena v okrog 60, anonimna *passio* celo v okrog 130 rokopisih!), veliko število raznovrstnih upodobitev (oltarne slike, kipi, novci, pečati itd.) in njegova prostorska razprostranjenost v velikem delu zahodne in deloma srednje Evrope.²⁶ Med verjetne vzroke za tolikšen uspeh legende in kasnejšega izročila o mučencih tebanske legije bi mogli navesti naslednje: (1) učinkovitost, disciplina in visoka morala vojaške enote, zlasti njenega poveljnika, ki je s takimi odlikami lahko postal priprošnjik v vojni in pomočnik v bitki; (2) velikost vojaške enote, ki je – po kasnejšem izročilu s 'popolnim' številom 6666 vojakov – ustrezala številskim predstavam o nebeški vojski, obenem je anonimnost množice mučencev dopuščala naknadno vključevanje novih imen mučencev; (3) z opisom čudežne spreobrnitve pogankega rokodelca je dajala legenda spodbudo za misijonsko delovanje.²⁷

²³ Gl. Antonini, *Les origines du monastère*; kratko Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum*, str. 190–191. O širjenju kulta akavnijskih mučencev Seeliger, *Die Ausbreitung der Thebäer-Verehrung*, str. 211–225; Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, str. 671 (karta IV B). O vprašanju meniških pravil tamkajšnjega samostana gl. Zelzer, *Die Identifizierung der »Instituta ...«*.

²⁴ Eucherius, *Salvio episcopo* (Krusch, str. 40). Navzočnost relikvij v Toursu omenja Gregorius Turonensis, *Historiae* 10, 31, 18 (ed. R. Buchner, Darmstadt 1974, Bd. 2, str. 412); himno v čast mučencev je napisal njegov prijatelj in kasnejši škof v Poitiersu Venantius Fortunatus, *Carmina* 2, 14 (*De sanctis Agaunensibus*; ed. F. Leo, MGH AA 4/1, ²1981, str. 42–43). Za območje zahodne Švice (Solothurn, Ženeva) gl. Fredegar, *Chronica* 4, 22 (ed. A. Kusternig, Darmstadt 1982, str. 176–178). O arheoloških raziskavah mučencem posvečenih cerkva v Porenju in Švici gl. Jäggi, *Die Verehrung der Thebäerheiligen*.

²⁵ Lizzi Testa, *Il culto dei martiri tebei*, str. 461–476.

²⁶ BHL 5737–5764; BHL Suppl. 5737–5764 (več kot trideset različnih hagiografskih besedil). Dodatna besedila (pesniške prikaze tebanske legije, pridige, molitve) prinašajo novejši prispevki: Dolbeau, *Trois sermons latins*; Klöckener, »... *legio sancta* ...«; Pollmann, *Poetische Paraphrasen*.

²⁷ O vzrokih za razširjenost kulta kratko Seeliger, *Die Ausbreitung der Thebäer-Verehrung*, str. 222–223. Število 6666 vojakov se pojavlja v poznejših besedilih: v pridigah (Dolbeau, *Trois*

V sklepnem poglavju o vlogi in pomenu mučeniškega kulta od renesanse do današnjega časa (str. 123–163) je B. Náf prikazal razvojni lok od prvih knjižnih izdaj legendarnega izročila prek polemik med katoliškimi in protestantskimi avtorji zaradi različnih idejnih izhodišč in kritike legende s strani razsvetljenskih avtorjev do znanstvenega raziskovanja in novih pristopov pri razlagi besedila v moderni dobi. V današnjem času so ideološka merila pri ocenjevanju izročila o tebanski legiji presežena. Besedila o mučencih so postala predmet poglobljene interdisciplinarne analize. Te analize bogatijo poznavanje kulturne zgodovine in osvetljujejo socialnozgodovinske vidike kulta mučencev v poznoantični in srednjeveški družbi, obenem pa dajejo temu izročilu smiselno vlogo tudi v družbi našega časa.

Náfova monografija o čaščenju tebanske legije in njenem izredno bogatem izročilu je izvrstna analiza zapletenega legendarnega izročila poznoantičnega izvora. To izročilo, čigar historično ozadje ni razpoznavno, se je ob koncu antike in v zgodnjem srednjem veku razširilo v zahodnoevropskem prostoru. Trdno podlago za sintezo daje zbornik simpozija o sv. Mavriciju in Tebanski legiji (2005) z vrsto pomembnih prispevkov s področja zgodovine, cerkvene književnosti, cerkvene zgodovine ter arheologije in umetnostne zgodovine. Z vidika zgodovine krščanstva na današnjem slovenskem ozemlju lahko izročilo o tebanski legiji, ki se je izoblikovalo v poznem 4. st. na območju zahodne Švice (škofiji *Octodurus/Martigny* in *Genava/Ženeva*), služi kot izhodišče za primerjavo z razvojem na ozemlju Slovenije in v njegovem sosedstvu. Škof Teodor iz Oktodura in Maksim iz Emone sta bila ne le sodobnika in vrstnika, temveč kot udeleženca istih sinod tudi osebna znanca, vrstnika in cerkvena dostojanstvenika enake cerkvenopolitične opredelitve. Oba sta bila tudi prva poznana škofa svojih mest, morda tudi sploh prva škofa in graditelja tamkajšnjih škofijskih središč. Od te ugotovitve dalje primerjava med njima ni več mogoča. Teodor je bil začetnik izročila o mučencih, ki je bilo že dobri dve stoletji po njegovi smrti poznano v velikem delu zahodne Evrope in je postalo podlaga enega najbolj razširjenih mučeniških kultov v zahodnoevropskem prostoru. Nasprotno pa o škofu Maksimu v kasnejših obdobjih ni nič znanega; naslednji emonski škof se ponovno omenja približno dve stoletji kasneje, nato se za škofijskim sedežem izgubijo sledi.

Z razvojem na zahodnem alpskem območju lahko v izbranih segmentih primerjamo krščansko življenje v Noriku v drugi polovici 5. st., kot jih prikazuje Evgipijev življenjepis asketa Severina iz zgodnjega 6. st. Primerjava je vsebinsko možna, čeprav gre v prvem primeru za mučeniško legendo, v drugem primeru pa za dosti obsežnejši življenjepis asketa, dobrotnika in celo državnika. Besedili imata kar nekaj vsebinskih skupnih točk, ki osvetljujejo življenje in navade tedanjih kristjanov.

V obeh spisih izstopa pomen relikvij mučencev, ki so bile odkrite na podlagi predhodnega videnja škofa Teodora oziroma asketa Severina. Odkritju relikvij je v prvem primeru sledila gradnja cerkve, v drugem (noriškem) primeru, kjer je bilo relikvij premalo in so bile težko dosegljive, so le-te po pridobitvi uporabili

---

sermons latins, 392; 409; 414), molitvah (Klöckener, »... *legio sancta* ...«, 269) in srednjeveških pesniških prikazih mučeništva (Pollmann, *Poetische Paraphrasen*, 246).

za posvetitev že zgrajenih cerkva. Pri tem eno mesto v spisu izraža Severinovo previdnost zaradi možnosti, da bi svetinje ne bile avtentične.²⁸ Medtem ko opisuje mučeniška legenda le dva čudeža, na koncu pa prinaša splošno ugotovitev o njihovi množičnosti, pa opisuje Severinov življenjepis veliko število čudežev. Pri tem naletimo na znatne podobnosti med obema besediloma. Oba spisa omenjata čudežno spreobrnitev zadnjih poganov, ki je povrhu vsega motivno zelo podobna (kaznovalni čudež, ki mu sledi spreobrnitev).²⁹ Glavnino čudežev predstavljajo čudežne ozdravitve, kjer naletimo v obeh spisih na podoben motiv, da je bolnik, ki je bil v prvem primeru paraličen, v drugem pa je trpel za revmatizmom ali protinom, ponovno shodil. V obeh primerih so zaradi čudežev obiskovali kraj dogodka (relikvije mučencev) oziroma osebo, ki je izzvala čudež (asketa Severina), ljudje iz drugih krajev in drugih provinc oziroma drugih narodnosti.³⁰ Obe besedili v spremnih pismih poudarjata isti motiv za zapis legende oziroma svetniškega življenjepisa: ohranitev spomina na mučeništvo vojakov oziroma spomina na dobra dela, ki jih je z božjo pomočjo opravil asket Severin.³¹ Vzporednice so kažejo tudi pri naštevanju odlik krščanskega življenja: medtem ko Severinov življenjepis navaja celo vrsto dejanj, ki so izhajala iz trdne vere (molitve, post, petje psalmov, dajanje miloščin, jok kot izraz ponižnosti), pa navaja dodatek k legendi o mučencih tebandske legije neprekinjeno, podnevi in ponoči trajajoče petje psalmov v zahvalo za vse čudeže, ki so se zgodili z močjo relikvij mučencev.³² Te skupne poteze kažejo na tako rekoč

²⁸ *Passio Acaunensium martyrum* 16 (ed. B. Krusch, str. 38: škofu Teodoru so bile razodete relikvije, brez poročila o okoliščinah najdbe: ... *martyrum corpora* ... *episcopo revelata traduntur*). Prim. Eugippius, *Vita s. Severini* 9, 2-3; 22, 1; 23, 1-2 (Severinov trud, da bi prišel na podlagi predhodnega razodetja (*praeunte* ... *revelatione*) do relikvij, obenem previdnost zaradi njihove morebitne nepristnosti, »saj se hudič pogosto prikrađe pod imenom svetosti«.). Za navedena mesta prim. Evgipij, *Življenje svetega Severina* (izd. R. Bratož), Ljubljana 1982, str. 212–214; 242–246; 344–346.

²⁹ *Passio Acaunensium martyrum* 17 (ed. B. Krusch, 39: kaznovanje poganskega delavca na gradbišču cerkve, ki je v nedeljo ostal na gradbišču, da bi se izognil maši; prikazali so se mu mučenci, ki so ga natepli in okregali, tako da je prosil odpuščanja in takoj postal kristjan). Prim. *Vita Severini* 11, 2–4 (svetnikovo razkrinkanje skupine poganov z »božjo sodbo«); 12, 4–6 (kaznovanje neubogljivega in premalo vernega kmeta, ki se je izognil obisku cerkve, da bi varoval svoje pridelke; njegovo polje so kobilice uničile, medtem ko so polja drugih kmetov, ki so se udeležili verskih obredov, ostala nedotaknjena; potem ko se je neverni kmet pokesal za svoje dejanje, je dosegel odpuščanje in dobil pomoč sovaščanov). Prim. Evgipij, *Življenje svetega Severina* (Bratož, str. 216–225; 352; 352–353).

³⁰ *Passio Acaunensium martyrum* 18 (ed. B. Krusch, str. 39: ozdravitev paralične žene); *Eucherius Salvio episcopo* (Krusch, str. 40: obiskovanje vernikov »iz drugih krajev in provinc«.). Prim. *Vita Severini* 6, 1–6 (ozdravitev mladeniča iz ljudstva Rugijcev, obiskovanje raznovrstnih barbarov, ki so izvedeli za čudežno ozdravitev); 14, 1–3 (ozdravitev na smrt bolne žene). Evgipij, *Življenje svetega Severina* (Bratož, str. 204–207; 226–227; 336; 356).

³¹ *Eucherius Salvio episcopo* (Krusch, str. 39–40). Prim. Eugippius, *Epistula ad Paschasium in Paschasii epistula ad Eugippium* (Bratož, str. 160–173).

³² *Passio Acaunensium martyrum*, Appendix I (ed. B. Krusch, 40; gl. citat v op. 15). *Vita Severini* na številnih mestih omenja dejanja trdne vere kot so molitev, post, dajanje miloščine, pokora, petje psalmov in jok kot izraz ponižnosti. Ta se nanašajo na samega Severina, na njegove sodelavce in verno ljudstvo. Za navedena mesta prim. Evgipij, *Življenje svetega Severina* (izd. R. Bratož), str. 321; 322–323; 332; 348; 361–362; 394–396; 461–468 (stvarno kazalo, zlasti gesla: miloščina, molitev, post, jok, solze, psalm).

identične duhovne predstave in praktične življenjske navade krščanskega prebivalstva v pozni antiki na območju zahodnih Alp in v vzhodnoalpskem prostoru. V Severinovih samostanih (okrog 480) še niso poznali neprekinjenega slavjenja (*laus perennis*), pač pa se je ta običaj vzhodnega izvora na tem področju najprej uveljavil v cerkvi sv. Maksimilijana v bližini Bischofshofna (Pongau) na Salzburškem v 8. st.³³

O emonski cerkvi, ki jo je v poznem 4. st. vodil škof Maksim, se iz antike ni ohranilo nikakršno izročilo. V drugih delih province *Venetia et Histria*, kamor je spadala Emona, so razne krščanske skupnosti z Oglejem na čelu od poznega 4. st. pa vse do 6. st. oblikovale izročilo o svojih začetkih in si prizadevale, da bi pridobile relikvije domačih ali tujih svetnikov. Izročilo je poznano iz legend o domačih mučencih, ki so bile v danes poznani obliki napisane v zgodnjem srednjem veku ali še kasneje, iz zapisov o najdbi ali prenosu relikvij, v posameznih skupnostih so sestavljali kronološko zasnovane sezname škofov s podatki o dolžini njihovega pontifikata. Taki primeri so *Tergeste/Trst* (legenda o mučencih), *Parentium/Poreč* (legenda o mučencih, seznam škofov) in *Pola/Pula* (izročilo o domačem mučencu, prinos relikvij od drugod) v Istri, na Beneškem pa *Concordia/Konkordija* (izročilo o mučencih, prinos relikvij vzhodnega izvora), *Altinum/Altino* (izročilo o mučencih), *Patavium/Padova* (izročilo o mučencih), *Verona* (izročilo o mučencih) in *Tridentum/Trident* (izročilo o mučencih, seznam škofov).³⁴ Okvirno v istem obdobju so izoblikovale svoje izročilo na podlagi domačih škofov in mučencev pomembne skupnosti v sosednjih provincah: *Siscia/Sisak* v Saviji, *Sirmium/Sremska Mitrovica* v Drugi Panoniji ter *Salona/Solin* v Dalmaciji.³⁵ Če sklepamo po navedenih primerih iz severne Italije in z zahodnega Balkana, bi si težko predstavljali, da pri tem razvoju ne bi bile udeležene tudi krščanske skupnosti v italiski Emoni ter v noriških mestih *Celeia/Celje* in zlasti *Poetovio/Ptuj*; pri tem je slednje imelo domačega mučenca, obenem pomembnega škofa in v pozni antiki na vsem krščanskem Zahodu poznane teologa. O tem se ni ohranila nobena sled, saj je izročilo o mučencih v Emoni (Maksim in Pelagij) in Celeji (Maksimilijan) nastalo šele v visokem srednjem veku in nima zgodovinske podlage, medtem ko se je spomin na ptujskega škofa in mučenca Viktorina izgubil.³⁶

³³ *Breves Notitiae* 3, 10: ... *et domnus Rudbertus episcopus misit ibidem monachos suos et alios clericos et fecit ibi officium dei fieri iugiter die noctuque ad laudem et gloriam dei ...* (Lošek, *Notitia Arnonis et Breves Notitiae*, str. 106; 152).

³⁴ Pregledno Cuscito, *Il primo cristianesimo*, str. 259–309; Piussi, *Cromazio di Aquileia*, str. 406–467. O seznamih škofov v mestih severne Italije, ki postavljajo začetke škofijskih sedežev v poznoantično dobo, gl. Picard, *Le souvenir des évêques*, 393–569, zlasti 418–431 (Oglej); 466–470; 477–480 (Poreč); 502–504 (Trident). K izročilu o mučencih v Ogleju Benečiji in Istri gl. *Passiones et acta martyrum* (ed. A. Gonzato), CSEA 2, 2002, str. 7–231; za Oglej in Istro gl. Colombi (ur.), *Le Passioni dei martiri*. Poseben tematski zbornik je bil posvečen začetkom škofije v Trstu (*Tergeste*): gl. Cuscito (ur.), *San Giusto*.

³⁵ Pregledno Bratož, *Dioklecijanovo preganjanje kristjanov*, str. 29–98; izčrpno za Salono in Dalmacijo prispevki v zborniku: Dukić (in drugi, ur.), *Salonitansko-splitska crkva*; za Sirmij in Panonijo prispevki v zborniku: Damjanović, (ur.), *1700 godina svetih srijemskih mučenika*.

³⁶ Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, str. 124–133; 167–189; nekoliko dopolnjeno v Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, str. 168–180; 220–252.

Primerjava območja vzhodnih Alp, srednjega Podonavja ter zahodnega Balkana z zahodnim alpskim in galskim območjem je mogoča le v zelo omejenem obsegu. Rušenje antičnih struktur in v njihovem okviru zgodnjekrščanske cerkve je bilo v časovnem razponu od poznega 4. do zgodnjega 7. st. na tem delu rimskega sveta izredno temeljito: od okrog 60 znanih škofijskih sedežev so to dobo preživeli največ trije, od katerih sta še dva zamrla pred koncem 7. st.³⁷ Nasprotno pa je bila kontinuiteta cerkvenih struktur na območju Galije, kjer je obstajalo v 5. st. do 120, torej dvakrat več škofijskih sedežev, dokaj izrazita, saj je do karolinške dobe preživelo več desetih škofijskih sedežev in še bistveno večje število samostanov.³⁸ Najverjetnejši vzrok za odsotnost antičnega izročila, ki bi bilo primerljivo z onim v Galiji in severni Italiji, je v primeru treh navedenih škofijskih sedežev na slovenskem ozemlju njihova že relativno zgodnja ogroženost (od poznega 4. do srede 5. st.). Ob njihovem kasnejšem propadu in naselitvi novega prebivalstva je izročilo krščanskih skupnosti utonilo v pozabo.

Okrajšave

- BHL *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis* (edd. Socii Bollandiani), Bruxelles 1898–1899.
- BHL Suppl. H. FROS, *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum Supplementum* (Subsidia hagiographica 70), Bruxelles 1986.
- CSEA *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis*, Roma, Aquileia.
- CSEL *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien.
- InscrAq J.B. BRUSIN (ed.), *Inscriptiones Aquileiae. Pars tertia*, Udine 1993.
- ISCh *Inscriptions de Salone chrétienne IVe – VIIe siècles.* (vodja projekta E. MARIN, avtorji besedil J.-P. CAILLET, N. DUVAL, D. FEISSEL, N. GAUTHIER, E. MARIN, F. PRÉVOT), Rome, Split 2010.
- MGH AA *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi*, München (ponatis)
- PG *Patrologiae Graecae cursus completus* (Paris)

Literatura

- A. ANTONINI, Les origines du monastère de Saint-Maurice d'Agaune – un héritage à étudier et protéger, v: O. WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 331–342.
- P. F. BEATRICE, A. PERŠIČ (ur.), *Chromatius of Aquileia and his age* (Instrumenta patristica et mediaevalia 57), Turnhout 2011.
- R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986.
- R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine, Gorizia 1999.

³⁷ Bratož, Die kirchliche Organisation, str. 228–230.

³⁸ Dagron, Riché, Vauchez, *Die Geschichte des Christentums* 4, str. 605 (sinode v Parizu 613 se je udeležilo kar 79 škofov, sinode v Clichyju leta 626/627 pa 40 škofov); karta na str. 608. Številčnost galskih samostanov v razdobju od 6. do 8. st. ponazarja Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, str. 666–683 (karte I A.–XII C.).

- R. BRATOŽ, Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, v: S. KRAJNC (ur.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujkega. Zbornik razprav*, Ptuj 2003, str. 29–98.
- R. BRATOŽ, Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen, v: O. HEINRICH-TAMÁSKA (ur.), *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden Westf. 2011, str. 211–248.
- A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2011.
- G. CANTINO WATAGHIN, L. PANI ERMINI, Santuari martiriali e centri di pellegrinaggio in Italia fra tarda antichità e alto medioevo, v: *Actes des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Teil I (= *Jahrbuch für Antike und Christentum* 20, 1), Münster 1995, str. 123–151.
- J.-M. CARRIÉ, Des Thébains en Occident? Histoire militaire et hagiographie, v: O. WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 9–35.
- E. CHEVALLEY, J. FAVROD, L. RIPART, Euchet et l'Anonyme: les deux Passions de saint Maurice, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 423–438.
- E. COLOMBI (ur.), *Le Passioni dei martiri aquileiesi e istriani 1* (Fonti per la storia della chiesa in Friuli. Serie medievale 7), Roma 2008.
- G. CUSCITO, Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria. Indagini e ipotesi, *Antichità Altoadriatiche* 28, 1986, str. 259–309.
- G. CUSCITO (ur.), *San Giusto e la tradizione martiriale tergestina* (Antichità Altoadriatiche 60), Trieste 2005.
- G. DAGRON, P. RICHÉ, A. VAUCHEZ, *Die Geschichte des Christentums, Band 4: Bischöfe, Mönche und Kaiser (642–1054)*, Freiburg, Basel, Wien 1994.
- D. DAMJANOVIĆ (ur.), *1700 godina svetih srijemskih mučenika*, Đakovo 2011.
- F. DOLBEAU, Trois sermons latins en l'honneur de la Légion Thébaine, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 377–421.
- J. DUKIĆ, S. KOVAČIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008.
- Y. DUVAL, *Auprès des saints corps et âme. L'inhumation »ad sanctos« dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIe siècle*, Paris 1988.
- P.-Y. FUX, Les patries des martyrs. Doctrine et métaphores chez les poètes Damase, Ambroise, Paulin de Nole et Prudence, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 365–375.
- S. HEID (ur.), *Petrus und Paulus in Rom. Eine interdisziplinäre Debatte*, Freiburg im Breisgau 2011.
- C. JÄGGI, Die Verehrung der Thebäerheiligen in Spätantike und Frühmittelalter: Was sagen die archäologischen Quellen, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 173–191.
- M. KLÖCKENER, »legio sancta pro tui nominis confessione meruit uictoriae palmam ...«. Die Märtyrer der Thebäischen Legion in den Gebetstexten der eucharistischen Liturgie der Westkirchen bis um das Jahr 1000, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 265–310.
- R. LIZZI, *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica (L'Italia Annonaria nel IV–V secolo d.C.)*, Como 1989.
- R. LIZZI TESTA, Il culto dei martiri tebei nell'Italia nordoccidentale: un veicolo di cristianizzazione (VS), v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 461–476.
- P. LOPREATO, Le ampolle di san Menas e la diffusione del suo culto nell'alto Adriatico, v: *Antichità Altoadriatiche* 12, 1977, str. 411–428.

- F. LOŠEK, *Notitia Arnonis et Breves Notitiae*. Die Salzburger Güterverzeichnisse aus der Zeit um 800: Sprachlich-historische Einleitung, Text und Übersetzung, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 130, 1990, str. 5–192.
- A. MAVER, *Religiosi et profani principes. Rimski cesarji od Avgusta do Teodozija v latinskem krščanskem zgodovinopisju 4. in 5. stoletja*, Maribor 2009.
- B. NÄF, Eucherius von Lyon, Theodor von Octodurus und ihre Legionäre: Zu den historischen Bedingungen einer hagiographischen Geschichtsdeutung, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 95–117.
- J.-C. PICARD, *Le souvenir des évêques. Sépultures, listes épiscopales et culte des évêques en Italie du Nord des origines au Xe siècle*, École française de Rome 1988.
- S. PIUSI (ur.), *Cromazio di Aquileia 388–408 al crocevia di genti e religioni*, Milano 2008.
- K. POLLMANN, Poetische Paraphrasen der Passio Acaunensium Martyrum des Eucherius von Lyon, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 227–254.
- F. PRÉVOT, Recherches prosopographiques autour d'Eucher de Lyon, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, 119–138.
- F. PRINZ, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, Darmstadt 1988.
- P. ROUSSEAU, Homily and Asceticism in the North Italian Episcopate, v: BEATRICE, PERŠIČ (ur.), *Chromatius of Aquileia*, str. 145–161.
- H.R. SEELIGER, Die Ausbreitung der Thebäer-Verehrung nördlich und südlich der Alpen, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 211–225.
- M.A. SPEIDEL, Die Thebäische Legion und das spätrömische Heer, v: O. WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 37–46.
- J. SZIDAT, Die Reichs- und Provinzverwaltung während des Ersten Tetrarchie und das Martyrium der Thebäischen Legion, v: O. WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 47–56.
- F. THELAMON, Reliques et mérites des saints: une lecture spirituelle de Chromace d'Aquilée lors de la dédicace de la basilique de Concordia (Sermon 26), v: BEATRICE, PERŠIČ (ur.), *Chromatius of Aquileia*, str. 321–338.
- O. WERMELINGER, Die inventio martyrum bei Theodorus und Ambrosius: Die Frage der Priorität, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 163–171.
- O. WERMELINGER, P. BRUGGISSER, B. NÄF, J.-M. ROESSLI (ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion – Saint Maurice et la légion thébaine* (Actes du colloque, 17–20 sept. 2003, Fribourg, Saint-Maurice, Martigny), Fribourg 2005.
- F. WIBLÉ, Dans le Valais du Bas-Empire: Une bataille à Saint-Maurice, v: O. WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 447–453.
- D. WOODS, The Origin of the Legend of Maurice and the Theban Legion, v: *The Journal of Ecclesiastical History* 45, 1994, str. 385–395.
- K. ZELZER, Die Identifizierung der »Instituta de informatione Acaunensis coenobii«: eine rätselhafte monastische Dreiecksgeschichte, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 439–446.
- M. ZELZER, Zu Überlieferung und Rezeption der Passio Acaunensium Martyrum, v: WERMELINGER (in drugi, ur.), *Mauritius und die Thebäische Legion*, str. 325–330.

Avgust Lešnik

Ob slovenskem prevodu knjige Dennisa Smitha *Vzpon historične sociologije*

Dennis Smith, **Vzpon historične sociologije**. Ljubljana: Studia humanitatis, 2011. 414 strani.

Strokovna in znanstvena javnost s področij družboslovja in humanistike, še posebej sociologije in zgodovine, se bo prav gotovo razveselila prevoda in izida Smithovega *Vzpona historične sociologije*, še posebno, ker je govora o disciplini, ki si pri nas še utira svojo pot. Avtor, britanski profesor Dennis Smith, velja za eno najbolj uveljavljenih imen svetovne historične sociologije in utemeljiteljev vede. Po študiju sodobne zgodovine na univerzi v Cambridgu ter sociologije na London School of Economics, je služboval kot univerzitetni učitelj na Poslovni šoli Aston (Aston Business School) in na Oddelku za družbene znanosti Univerze v Leicesteru. V letih 2002–2010 je bil urednik ugledne revije *Current Sociology*. Danes, po upokojitvi, je v nazivu zaslužni profesor sociologije Univerze v Leicesteru znanstveno še vedno nadvse aktiven, in še naprej vključen v mnoge mednarodne projekte in terenske raziskave s področij historične sociologije, družboslovnih teorij, globalizacije in modernosti. Sodeloval je oziroma sodeluje z mnogimi univerzami, akademijami in inštituti po vsem svetu.

O svojem delu *Vzpon historične sociologije*, objavljenem leta 1991, je D. Smith povedal, da je »del večjega projekta«. Potem ko je napisal historično primerjavo procesov formiranja družbenih razredov v dveh angleških mestih z naslovom *Konflikt in kompromis (Conflict and Compromise: Class Formation in English Society 1830–1914: A Comparative Study of Birmingham and Sheffield, 1982)*, se je odločil raziskavo nadgraditi s podobno transatlantsko primerjavo, ki bi se osredotočila na Birmingham in Chicago. »Kmalu pa sem ugotovil«, je zapisal, »da to pomeni, da se je treba soočiti z dejstvom, da se stališča glede (na primer) mesta, države, kapitalizma, demokracije, človeške narave in moči zelo razlikujejo v teh dveh družbah. Zato sem moral kar nekaj časa posvetiti temu, da bi razumel različne intelektualne težnje v zahodni liberalni tradiciji, zlasti v njenih ameriških in britanskih različicah. Tako je nastala študija o B. Mooru (*Barrington Moore. Violence, Morality and Political Change, 1983*) in raziskava o chicaški šoli sociologije (*The Chicago School: A Liberal Critique of Capitalism, 1988*) ter delo, ki je posebno pomembno za pričujočo knjigo, *Kapitalistična demokracija na preizkušnji (Capitalist Democracy on Trial: The Transatlantic Debate from Tocqueville to the Present, 1990)*. Kakor pričujoče delo tudi ta raziskava skuša identificirati razvojno

logiko in ponavljajoče se vzorce zблиževanj in razhajanj v polemiki, ki zavzema osrednje mesto v zahodni liberalni tradiciji, ter umestiti to debato v njen historični in politični kontekst.« (str. 6.) Po objavi Vzpona historične sociologije je D. Smith napisal naslednje knjige: *Zygmunt Bauman. Prophet of Postmodernity* (Cambridge, 1999); *Norbert Elias and Modern Social Theory* (London, 2001); *Globalization. The Hidden Agenda* (Cambridge, 2006) ter vrsto odmevnih študij, objavljenih v socioloških revijah (Sociological Review, Current Sociology idr.). Njegova dela so brez dvoma nepogrešljiva referenca vsem znanstvenikom in raziskovalcem zgodovinskega razvoja družbenih struktur ter zgodovinskosti družbenih fenomenov.

Kaj je historična sociologija? Vprašanje se zdi na prvi pogled resda 'šolsko', vendar če imamo v vidu, da se v našem, slovenskem prostoru ne moremo ravnati pohvaliti z besedili, ki bi obravnavala historično sociologijo kot znanstveno disciplino,¹ potem je zastavljeno vprašanje prav gotovo umestno, hkrati pa govori tudi o pomembnosti prevoda pričujočega dela. Ugledni teoretik D. Smith odgovarja: »Historično sociologijo predstavljam kot vedo, ki skuša razumeti preteklost (in sedanost), tako da raziskuje, kako delujejo in se spreminjajo družbe.« (str. 5.) In dalje: »V svoji najboljši različici je historična sociologija razumska, kritična in domiselna. Išče mehanizme, s pomočjo katerih se družbe spreminjajo ali reproducirajo. Išče skrite strukture, ki nekatera človeška prizadevanja ovirajo, druga pa omogočajo, ne glede na to, ali to cenimo ali ne. Takšna vednost je vredna raziskovanja. [...] Raziskovanje mehanizmov družbene reprodukcije in transformacije je tesno povezano s še eno zadevo. To je raziskovanje osnovnih družbenih pogojev in posledic poskusov vpeljevanja ali oviranja takšnih vrednot, kot so svoboda, enakopravnost in pravičnost.« (str. 9–10.) »Če zelo poenostavimo, lahko rečemo, da je historična sociologija raziskovanje preteklosti z namenom, da bi ugotovili, kako delujejo in se spreminjajo družbe. Nekateri sociologi so 'nehistorični': empirično zanemarjajo preteklost, konceptualno pa ne upoštevajo niti časovne razsežnosti družbenega življenja niti historične specifičnosti družbenih struktur. Podobno so nekateri zgodovinarji 'nesociološki': empirično zanemarjajo razlike med procesi in strukturami v posameznih družbah, konceptualno pa se ne ukvarjajo niti s splošnimi lastnostmi procesov in struktur niti z njihovim odnosom do dejanj in dogodkov. V nasprotju z njimi se s historično sociologijo ukvarjajo zgodovinarji in sociologi, ki raziskujejo medsebojno prežemanje preteklosti in sedanosti, dogodkov in procesov, delovanja in strukturiranja. Ti raziskovalci skušajo združiti pojmovno pojasnjevanje, primerjalno posploševanje in empirično raziskovanje.« (str. 12–13.)

Potemtakem je znanstveno zanimanje historične sociologije v odkrivanju in raziskovanju mehanizmov, ki jim je pripisati spremembe v posameznih družbah oziroma njihovi reprodukciji. Med njene prvenstvene naloge sodi iskanje skritih struktur (historičnost socialnih struktur je temeljna preokupacija historične sociologije), ki bodisi onemogočajo uresničevanje človeških prizadevanj bodisi jih podpirajo. Tem namenom služi tako zatekanje v preteklost kot povezovanje preteklosti s sedanostjo,

¹ Naj tu omenimo le razpravi: Zwitter, Fran, *Sociologija in zgodovina*. Ljubljana: Akademsko založba, 1938; Mommsen, Wolfgang, *Sociološka zgodovina in historična sociologija. Družboslovne razprave 7-9/1990*, str. 109–125.

še posebej, kako delujejo posamezne družbe in po kakšni poti prihaja do njihovih sprememb. Historična sociologija je tesno povezana z zgodovinsko primerjalno analizo družbenih procesov in pojavov, pri čemer pokriva dve dimenziji, prostor in čas. Raziskovalno delo na tem področju obsega proučevanje zakonitosti v izbranih družbah, kjer se iščejo razlike in podobnosti v razvoju družb ter ugotavlja prisotnost različnih (ali enakih) vplivov in vzročnih zvez, ki se pojavljajo v sodobni družbi.

Morda nekoliko preseneča ugotovitev, da se je nova sociološka disciplina (sodobna) historična sociologija – kot študijski in raziskovalni predmet – dodobra utrdila in uveljavila na uglednih mednarodnih univerzah 'šele' v 90. letih minulega stoletja, medtem ko na Slovenskem – na ljubljanski almi mater (natančneje na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete) – s prehodom na bolonjski študijski program (2010).² Rekli smo 'šele': ne gre namreč prezreti, da sta na razvoj in vsebino sociologije ob njenem nastanku odločilno vplivali tako filozofija kot zgodovino-pisje.³ V tem kontekstu štejemo utemeljite moderne sociologije tudi za utemeljitelje historične sociologije. Povedano z besedami W. Millsa: »Vsaka sociologija, vredna svojega imena, je hkrati tudi historična sociologija«⁴. Zato je razumljivo, da je bil potreben čas, da se je nova disciplina (kot posebna sociologija) lahko profilirala in osamosvojila, tako v odnosu do zgodovine kot tudi obče sociologije. Odločilen korak je bil storjen po letu 1960, ko se začne z obdobjem 'drugega dolgega vala' (po Smithu) vzpon historične sociologije, s povsem novimi temami: »Odkril sem več tem, ki v zadnjih desetletjih prevladujejo v historični sociologiji, [...] kot so fevdalizem, razvoj mest, vzpon in propad agro-birokratskih držav, formiranje družbenih razredov, narodotvornost in nacionalizem, državljanstvo, revolucija in vojna.« (str. 5.)

D. Smith je upravičeno zapisal, da se lahko »historični sociologi opirajo na dolgo tradicijo«. (str. 267.) Posledično je vzpone in padce, ki jih je doživljala historična sociologija v svojem razvoju, razvrstil v dva dolga (časovna) vala. »Prvi val se je začel sredi osemnajstega stoletja, zlasti v Veliki Britaniji in Franciji. Tako kot drugega je tudi prvi val gnala potreba po razumevanju takratnih političnih dogodkov. Ti so namreč pomenili ogromen intelektualni izziv. [...] Dolgi prvi

---

² Naj na tem mestu opozorimo, da predmetno področje historične sociologije za sociološki oddelek ni nikakršna tabula rasa; prav nasprotno, oddelek je vseskozi imel in ima, tako raziskovalno kot študijsko tradicijo in afiniteto za zgodovinsko-sociološke tematike, tako na ravni teorije kot analize ključnih socialno-političnih procesov 19. in 20. stoletja. Naj spomnimo le na dela prof. Marjana Britovška, še posebej na njegovi knjigi *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (1964) in *Carizem, revolucija, stalinizem* (1980) ter na dela prof. Ludvika Čarnija, na njegovo knjigo *Teorija formacij družbe* (1979) in študije o »azijskem produkcijskem načinu«. Izbrani spisi slednjega so pravkar izšli pod naslovom *Historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem*, Avgust Lešnik (ur.). Ljubljana: Znanstvena založba FF/Katedra za občo sociologijo, 2012.

³ Potrebo po novi »znanosti o družbi« so njeni ustanovitelji utemeljevali z dejstvom, da filozofija (zgodovine) in družboslovne vede, v prvi vrsti zgodovino-pisje, resda ponujajo parcialne poglede na družbeni red in njegov razvoj, hkrati pa ne dajejo splošnega, globalnega vpogleda v zakone funkcioniranja in razvoja človeške družbe kot celote; in prav slednje naj bi bila naloga novoustanovljene sociologije.

⁴ Mills, R., *Sociološka imaginacija*. Beograd: Plato, 1988, str. 155.

val – od Montesquieuja in Huma, Tocquevilla in Marxa do Durkheima in Webra – se je navsezadnje zlomil ob zidu totalitarizma, tako levega kot tudi desnega, v poznih dvajsetih letih prejšnjega stoletja. Režimi (op. totalitarni), ki so 'poznali' prihodnost in ki so si izmislili preteklost, so zavračali historično sociologijo. [...] A historična sociologija je preživela. Vprašanja, s katerimi se je spopadala, niso izginila. Še naprej so tvorila osrednje moralne dileme zahodnega liberalizma. [...] V petdesetih letih je ta problematika znova stopila v ospredje. [...] Takrat je bil drugi dolgi val historične sociologije že na poti.« (str. 11.)

Smith deli dolgi drugi val na tri faze (vsebinsko in problemsko jih predstavlja v pričujočem delu). Vsako fazo, kot je zapisal, sta zaznamovala specifičen preplet ugodnih političnih okoliščin in značilno razpoloženje med historičnimi sociologi.

»Prvo fazo, pred sredo šestdesetih let dvajsetega stoletja (ko je historična sociologija postopoma 'vstala iz pepela'), je oblikoval boj s totalitarizmom. [...] Osrednji figuri prve faze sta bila T. Parsons in T. H. Marshall, moje razpravljanje pa bo zajelo tudi N. J. Smelserja, S. N. Eisenstadta, S. M. Lipseta in R. Bendixa.

V zgodnjih šestdesetih letih sta v anglofonskem svetu postala širše znana M. Bloch in N. Elias. Njune ideje so prispevale k razvoju druge faze (ko je historična sociologija 'vstala iz pepela'), vendar je njen ton najmočneje zaznamovala takratna politika, zlasti protestna in aktivistična gibanja za pravice študentov in temnopoltih ter konec vojne v Vietnamu. Osrednja lika druge faze sta bila B. Moore in E. P. Thompson, a tudi tu bom razpravljal tudi o delu drugih, zlasti C. Tillyja in T. Skocpol. Tok uporništva se je nadaljeval skozi sedemdeseta in osemdeseta leta, dodatno pa ga je okrepiło še žensko gibanje.

Tretja faza se prekriva z drugo. Začela se je sredi sedemdesetih let kot posledica fragmentacije dotlej stabilnega, dvopolnega sveta med hladno vojno. Leta 1974 so bila objavljena prelomna dela P. Andersona in I. Wallersteina. [...] Anderson je s sveže perspektive raziskal ločnico med vzhodom in zahodom v Evropi. Wallerstein je ponudil novo interpretacijo odnosov med prvim, drugim in tretjim svetom. Braudel je znova pritegnil pozornost k starim trgovskim mrežam, ki povezujejo Evropo, obe Ameriki in Azijo. Mann se je ukvarjal s področjem od Mezopotamije do Atlantika. Skocpolova – kot Tillyjevo se tudi njeno delo prekriva z drugo in tretjo fazo – je v enovit interpretacijski okvir vključila tri revolucije (francosko, rusko, kitajsko), ki jih sicer jasno ločujejo zgodovina, geografija in ideologija. [...] Medtem se je povečevalo zanimanje za metodologijo [...] ter za oblikovanje vélike teorije (npr. R. Collins, W. G. Runciman, A. Giddens, E. Gellner).« (str. 17–20.)

Smithovo argumentirano delitev 'drugega dolgega vala' (povojne historične sociologije) na tri faze lahko v celoti sprejmemo za referenčno. Z zadržkom/pogojno pa bi lahko sprejeli njegov ponujeni nepretrgani 'prvi dolgi val', ki ga časovno razteza od sredine 18. do petdesetih let prejšnjega stoletja (ob tem treba pripomniti, da to obdobje ni predmet Smithovega pričujočega dela). Namreč večina teoretikov, ki se (je) ukvarja(la) s historično sociologijo kot intelektualnim poljem (P. Veyne, R. Aron, J. Kocka, G. Gurvitch, L. Goldmann, P. Abrams idr.),⁵ stoji na

⁵ Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire* (Paris: Seuil, 1993); Raymond Aron, *De la*

stališču, da je zgodovina historične sociologije predvsem zgodovina metodološkega spora sociologije (nomotetična orientacija) z zgodovino oziroma zgodovinopisjem (idiografska orientacija), nenazadnje pa tudi samega razumevanja in interpretacije zgodovinskega in družbenega dogajanja. V tem kontekstu Smith navaja: »Toda pomembne ločnice prečkajo meje posameznih ved [in] [...] so tehtne: temeljijo na predlaganih argumentih, ki so nujno, čeprav ne vedno sistematično, teoretični« (Calhoun)⁶. Pravzaprav »med družboslovnimi vedami in zgodovino preprosto ni nobenih logičnih ali celo metodoloških razlik, ki bi bile primerno opredeljene« (Giddens)⁷. Zgodovina in sociologija tvorita »enovito intelektualno pustolovščino« (Braudel)⁸. Ti vedi bi lahko združili v »en sam, enoten analitski program« (Abrams)⁹. (str. 13.)

Če sledimo temu kriteriju, tj. komunikaciji sociologije in zgodovine v času in prostoru, potem je sprejemljivejša (dopolnjena) notranja delitev Smithovega 'prvega dolgega vala'. Izhodiščna časovna točka pri tej delitvi se pri večini teoretikov navezuje na formiranje sociologije kot samostojne znanstvene panoge.¹⁰ Smith je v tem pogledu 'širši', saj upravičeno postavlja začetek prvega dolgega vala v sredino 18. stoletja. Namreč ne gre spregledati, da lahko o nastanku sociologije govorimo zgolj formalno, to je s stališča klasifikacije znanosti, pred tem o 'predzgodovini' sociološke misli, saj se je le-ta vsebinsko razvijala (do osamosvojitve v samostojno vedo v prvi polovici 19. stoletja) v okviru filozofije ter v posameznih družbenih vedah, zlasti v politični ekonomiji, državoslovju in pravoslovju. Potemtakem je ustrežnejša notranja delitev tudi Smithovega 'prvega dolgega vala' historične sociologije (ki sovpada z zgodovino sociološke misli) na tri faze: 1. 'predzgodovina' (historično-)sociološke misli¹¹; 2. poskus afirmiranja sociologije kot znanstvene/teoretske zgodovine v zgodnji dobi sociološke misli (1820–1880); 3. kriza v komunikaciji sociologije in zgodovine v dobi klasične sociološke misli (1880–1960): od sociologije vs. zgodovini do sociologije brez zgodovine. Kot rečeno, prvo obdobje ni predmet Smithove študije, zato sem spodaj podpisani v Spremni besedi (*Skica za zgodovino historične sociologije*) smiselno dopolnil Smithov 'drugi časovni

---

condition historique du sociologue (Paris: Seuil, 1980); Jürgen Kocka, *O istorijskoj nauci* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1994); Georges Gurvitch, *Sociologija* (Zagreb: Naprijed, 1966); Lucien Goldmann, *Humanistične vede in filozofija* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958); Philip Abrams, *Historical Sociology* (London: Open Books, 1982).

⁶ Calhoun, C., History and sociology in Britain. *Comparative Studies in Society and History* 29, 3/1987, str. 625.

⁷ Giddens, A., *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan, 1979, str. 230.

⁸ Braudel, F., *On History*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1980, str. 69.

⁹ Abrams, P., *Historical Sociology*. London: Open Books, 1982, str. xviii.

¹⁰ Auguste Comte, Saint-Simonov tajnik, je leta 1838 – v 4. zvezku svojega dela *Tečaj pozitivne filozofije* (Cours de philosophie positive) – prvi poimenoval »znanost o družbi« za *sociologijo* (»socialna fizika«), medtem ko za utemeljitelja sodobne sociologije velja Claude-Henri Saint-Simon.

¹¹ Lešnik, A., Komunikacija sociologije in zgodovine: od 'predzgodovine' k zgodnji dobi sociološke misli. Prispevek za zgodovino historične sociologije. *Včeraj in danes. Jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo, 1960–2010*, Ksenija Vidmar Horvat in Avgust Lešnik (ur.). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 181–207.

val' – nenazadnje predstavlja prevod Smithove knjige tudi prvo sistematično delo na Slovenskem o historični sociologiji kot sociološki disciplini – še s problemskim orisom 'prvega dolgega vala', natančneje druge in tretje faze.

Delo D. Smitha odpira vprašanje vzpona historične sociologije kot vede, ki dobi ponovni zagon po drugi svetovni vojni. V štiridesetih letih prejšnjega stoletja »je bila historična sociologija na robu propada. Fašizem in stalinizem sta bila do njene kritične perspektive zelo sovražna.« (str. 9.) Ob tem poudarja, da je bila ključnega pomena za teoretiziranje tega vzpona historicistična umestitev kritičnega interesa za proučevanje zgodovinskosti družbenih procesov glede na neposredne kontekste druge svetovne vojne, stalinizma, nacifašizma ter povojne paradigme 'konca ideologije'. »Trdim, da so povojna oživitve te vede in zaporedne faze njenega razvoja povezane s spremembami v širšem političnem in ideološkem kontekstu. Moje besedilo predstavlja tri zaporedne faze; vsako od njih zaznamuje specifično stališče glede demokracije, kapitalizma, moči in vrednot na področju historične sociologije.« (str. 5–6.) V nadaljevanju – prek sistematične obravnave vodilnih imen sociologije in družboslovja (v kontekstu že omenjenih treh faz razvoja povojne historične sociologije) – Smith prepričljivo pokaže na konvergenca razvoja discipline in družbenozgodovinskih okoliščin, ki uokvirijo intelektualni interes.

»V pričujočem delu smo precej podrobno obravnavali osemnajst historičnih sociologov – oziroma, natančneje, trinajst sociologov (Parsons, Smelser, Eisenstadt, Bendix, Skocpol, Lipset, Moore, Wallerstein, Marshall, Runciman, Giddens, Mann in Elias), štiri zgodovinarje (Thompson, Anderson, Bloch in Braudel) in enega sociologa, ki se je prelevil v zgodovinarja (Tilly). Ta izbor je seveda neizbežno pristranski, toda ljudje in teme, ki smo si jih ogledali, zavzemajo osrednje mesto, kajti tvorijo strateško pomemben del historične sociologije kot intelektualnega polja, ki ga je mogoče raziskovati še naprej, da bi poglobili naše razumevanje tega polja.« (str. 267–269.)

V pravkar citiranem je moč razbrati posebnost Smithovega metodološkega pristopa k obravnavanju 'drugega dolgega vala', katerega soustvarjalec je (bil) s svojimi deli tudi sam: »V pričujočem delu sem skušal razviti historično sociologijo same historične sociologije« (str. 5). Torej Smith na razvoj povojne historične sociologije (dolgi drugi val), ne gleda več z vidika 'drugih' (z očmi zgodovine, sociologije, filozofije), kot je bil to primer v 'prvem dolgem valu', pač pa izhaja iz nje same, kar pomeni, da jo problemsko opazuje in gradi skozi analizo in primerjavo zgoraj navedenih avtorjev, natančneje njihovih temeljnih del, ki so sooblikovala raziskovalna polja (sodobne) historične sociologije, vključujoč metodologijo in teorijo.

Smithova monografija se torej odlikuje ne le po svoji preglednosti v definiranju razvoja historične sociologije, pač pa tudi po kritičnem analitičnem izrisu metodologije historično-sociološkega raziskovanja, saj združuje sociološko in zgodovinsko epistemologijo – v poenoten konceptualno-teoretski aparat združi raziskovanje statičnih struktur in spremenljivih dinamizmov gibanja, razvoja in spremembe. V tem pogledu predstavlja pomembno podlago za družboslovno-humanistično sistematizirano raziskovanje fenomenov, procesov, gibanj in struktur, ki jih je zaradi različne narave zgodovinskega artikuliranja pogosto težko speljati na

enotno metodološko osnovo. S Smithovim delom historična sociologija zagotovo pridobiva analitsko eksaktnost vede in konceptualno-miselno urejenost paradigme.

Posledično se v Smithovem specifičnem pristopu zrcali tudi družbena vloga sociologa pri javnem artikuliranju pomenov spremembe in razvoja, družbenega dinamizma, konfliktov in družbenega eksperimenta, še posebno, ko razpravo umesti v sočasne tokove razvoja teorij nacionalizma, razrednega boja, kapitalizma, demokracije in državljanstva. »Ta mešanica intelektualnega dinamizma in splošne pozornosti ponuja historični sociologiji izjemno priložnost, da se uveljavi v državljanski kulturi. S svojim delom imajo historični sociologi možnost svojim sodržavljanom ponuditi znanje in sposobnosti, ki bi slednjim utegnili pomagati pri ocenjevanju različnih stališč glede tega, kaj je 'mogoče' ali 'nemogoče'. Skratka, historična sociologija lahko pozitivno vpliva na demokratično državljanstvo.« (str. 9.)

Hkrati velja opozoriti, da je vsebina monografije sestavni del sodobne družboslovno-humanistične intelektualne in akademske obravnave družbe, zgodovine in razvoja, pa tudi, da pričujoča študija sodi v kategorijo temeljnega dela, ki z natančnim in kritično izostrenim pregledom vzpona historično-sociološke misli od zgodnje modernosti do poznega 20. stoletja, bralstvu omogoči razumevanje in refleksijo razvoja vede ter njenega raziskovalnega aparata; kot taka je seveda tudi dobrodošel in dragocen študijski vir za visokošolske programe družboslovja in humanistike.

Monografija, ki jo imamo pred seboj, je – tudi zaradi svoje intelektualne širine in inovativnosti družboslovno-humanistične argumentacije – zanimiva ne samo za znanstveno in strokovno, temveč tudi za širšo javnost, torej za tisto bralstvo, ki poskuša družbene procese sedanjosti misliti v transhistoričnih in primerjalnih perspektivah. Prevod referenčnega dela *Vzpon historične sociologije* in njegova objava v zbirki *Studia humanitatis* je v tem pogledu tudi pridobitev za bralstvo, ki posega po tovrstni literaturi s ciljem krepitve splošne razgledanosti in razumevanja zgodovine družbe, kar je bil tudi eden izmed ciljev avtorja Dennisa Smitha: »Upam, da je to knjigo razmeroma lahko brati. To je bil moj namen, kajti med njene cilje sodi tudi razširitev kroga bralcev, ki berejo historično sociologijo.« (str. 5.)

Herwig Wolfram

Conversio Bagoariorum et Carantanorum

Das Weißbuch der Salzburger Kirche
über die erfolgreiche Mission
in Karantainen und Pannonien
mit Zusätzen und Ergänzungen

zbirka44

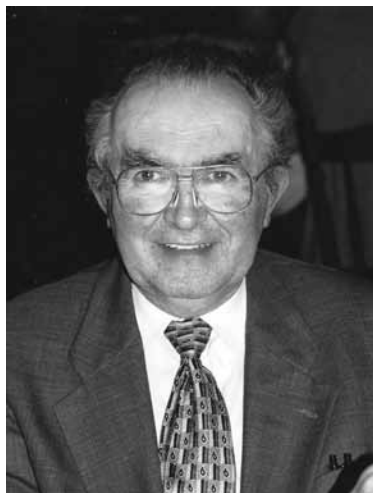
ZČ

Jubileji

Prof. dr. Jože Žontar, arhivist in zgodovinar – osemdesetletnik

V Sloveniji ne najdemo arhivista, zgodovinarja in rednega univerzitetnega profesorja v eni osebi, ki bi se lahko pohvalil s tako številnimi biografijami oziroma članki, objavljenimi njemu v čast ob pomembnih življenjskih jubilejih, v različnih arhivskih, zgodovinskih in drugih strokovnih časopisih, revijah, enciklopedijah in zborniku (Žontarjev zbornik ob sedemdesetletnici. Arhivi 25, št. 1, 2002, 304 str.), kot prav prof. dr. Jože Žontar. In tudi ob njegovi osemdesetletnici, ki jo je še vedno delovno in ustvarjalno praznoval 15. marca, je bilo tako. Čestitkam in iskrenim željam za dobro zdravje in še mnoga ustvarjalna leta, se pridružuje tudi Zgodovinski časopis!

Žontarjevo osemdesetletnico je letos prva obeležila nekdanja arhivska sodelavka iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana mag. Sonja Anžič-Kemper v Kroniki (Dr. Jože Žontar – osemdesetletnik. Kronika 60, 2012, št. 1, str. 149–152). Jubilejni članek, ki je nastal na podlagi intervjuja s slavlencem, je brez dvoma do zdaj najpopolnejši pregled njegovega življenja in dela. O Žontarju piše kot »arhivistu, profesorju, zgodovinarju in doktorju znanosti, ki je za svoje uspešno delo tako na arhivskem kot na zgodovinskem področju prejel več nagrad, odlikovanj in pridobil najvišje znanstvene nazive.« Leta 2002 je Žontar kot prvi, brez konkurence, za življenjsko delo na področju arhivske dejavnosti prejel Aškerčevo nagrado, ki jo podeljuje Arhivsko društvo Slovenije (Utemeljitev in podelitev Aškerčeve nagrade in Aškerčevega priznanja. Arhivi 25, 2002, št. 2, str. 122–123). Kot študent zgodovine je leta 1955 prejel dve Prešernovi nagradi za seminarski nalogi Rimska cesta od Ljubljane do Kranja in Zemljiško gospostvo Brdo pri Kranju, leta 1984 pa kot že uveljavljen arhivist, zgodovinar in zelo uspešen direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Zupančičevo nagrado mesta Ljubljane za »strokovno, znanstveno in pedagoško delo, dosedanje praktične izkušnje v arhivski stroki ter družbeno aktivnost«. Za vsestransko sodelovanje kot urednik in avtor številnih člankov in razprav pri izdajanju Kranjskega zbornika (Žontar Jože, Petdeset let Kranjskega zbornika. Kranjski zbornik 2010, str. 9–15) je že leta 1985 prejel veliko plaketo občine Kranj. Žontar je od leta 2004 častni član Arhivskega društva Slovenije.

Jože Žontar se je rodil v Kranju 15. marca leta 1932 v družini znanega kranjskega zgodovinarja dr. Josipa Žontarja, materi Anici, rojeni Frankovič. Po maturi na kranjski gimnaziji leta 1950, je s študijem v enopredmetni zgodovinski skupini na Prirodoslovno-matematično-filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1955 diplomiral, nadaljeval družinsko tradicijo. Ta se je še okrepila s poroko z ženo Majdo, ki je tudi zelo dejavna kranjska zgodovinarica in muzealka. Na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani je leta 1977 z disertacijo *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848* promoviral za doktorja zgodovinskih znanosti. Na isti fakulteti je bil leta 1978 izvoljen za docenta, leta 1985 za izrednega profesorja in leta 1990 za rednega profesorja arhivistike. S tem je hkrati pridobil tudi vse nazive s področja raziskovalne dejavnosti. Če je nagnjenost do zgodovinopisja podedoval po očetu, deloma še okrepil s poroko z zgodovinarico, pa je bila za usmeritev v arhivistiko odločilna Žontarjeva prva zaposlitev 1. oktobra leta 1955 v takratnem Državnem arhivu Ljudske republike Slovenije, kjer je z enoletno prekinitvijo služenja vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi (1956–1957), služboval do 31. januarja 1972. Tedaj je po prigovarjanju pravnega zgodovinarja prof. dr. Sergija Vilfana prevzel »njegovo« mesto ravnatelja v Mestnem arhivu Ljubljana oziroma kasnejšem Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Po dvajsetletnem zelo uspešnem vodenju arhiva ga je 1. aprila leta 1992 Vlada Republike Slovenije imenovala za svetovalca vlade, zaposlil pa se je kot vodja Službe za matične arhivske strokovne naloge v Arhivu Republike Slovenije, kjer se je z 31. decembrom 1998 upokojil.

V Državnem arhivu LRS je bil sprva arhivar-pripravnik, nato pa je novembra 1958, po opravljenem strokovnem izpitu, pridobil naziv in delovno mesto arhivarja. Leta 1962 je postal vodja skupine za zunanjo službo, leta 1967 vodja oddelka za zunanjo službo in evidence gradiva, od leta 1968 do leta 1972 pa je bil vodja oddelka za zunanjo službo. Skupnost arhivov Slovenije mu je leta 1969 podelila naziv arhivski svetovalec, leta 1974 višji arhivist in leta 1975 naziv arhivski svetnik. Ponovno mu je naziv arhivski svetnik podelil minister za kulturo Republike Slovenije leta 1997. Politična kariera mu na srečo ni bila usojena, saj v socialističnem obdobju nikoli ni bil član partije oziroma zveze komunistov, je pa od leta 1990 dalje v strokovnem smislu prispeval kar velik delež pri pripravi zakonskih osnov za popravilo povojnih krivic, za denacionalizacijo in vrnitev zaplenjenega premoženja po letu 1945 (Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja. Arhivi 13, 1990, str. 5–11).

V arhivih je opravljal zelo različna dela in naloge, od tipično arhivskih do znanstveno raziskovalnih s področja arhivistike in zgodovine. V poročilu o delu je za leto 1958 jedrnato zapisal, da je kot arhivar: »evidentiral 2 fascikla Štajerskega stanovskega arhiva, uredil fond Tehničnega oddelka bivše banske uprave, inventariziral 13 fondov za zgodovino XX. stoletja, opravil 22 službenih potovanj v zvezi z zaščito arhivalij na terenu, 6 ur tedensko opravljal dežurno službo v čitalnici, sodeloval pri strokovnih časopisih itd.«, v prošnji za upokojitev leta 1998 kot svetovalec vlade in kot profesor arhivistike pa: »Želel bi stopiti v pokoj in zato prosim za prenehanje delovnega razmerja s 1. januarjem 1999. Veselilo me je, da sem lahko tudi v obdobju po letu 1992 v Arhivu Republike Slovenije prispeval k

razvoju in napredku arhivske službe in mi bo ta čas ostal v najlepšem spominu. Obenem se zahvaljujem za uspešno in prijetno sodelovanje.«

Vsestransko ga je kot arhivskega stanovskega kolega, ki je globoko zasidran tudi v zgodovinopisju, pred dvajsetimi leti med prvimi, vključno z njegovo dotedanjo bibliografijo, v Zgodovinskem časopisu predstavil in ocenil Sergij Vilfan (Jože Žontar – šestdesetletnik. Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 255–260). Označil ga je kot »prvega našega poklicnega strokovnjaka za moderno arhivistiko«, ki je od srede petdesetih let prejšnjega stoletja oral ledino v slovenski arhivski teoriji in praksi ter neumorno in ustvarjalno deloval na področju varstva arhivskega gradiva, arhivskega prava, organizacije arhivske službe, pri razvoju arhivske stroke, oblikovanju arhivske vede ter na pedagoškem področju, na drugi strani pa neločljivo povezano opravljal tudi »poklic zgodovinopisca«. Žontarjevo arhivsko delo je bilo po Vifanovem mnenju uspešno, ker »svojih temeljev v zgodovinski znanosti ni nikoli pozabil ali zanemaril«. Vzporedno je namreč od študentskih let dalje raziskoval in objavljaj študije s področja upravne, gospodarske, družbene in krajevne zgodovine od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne. Arhivistiko je Žontar po njegovem, pa tudi po splošnem prepričanju, »izvil iz okvirov pomožne zgodovinske vede«, ki se ukvarja prvenstveno le z raziskavami arhivskega gradiva kot zgodovinskega vira in jo formiral kot moderno arhivsko vedo. Ta se poleg arhivistike v ožjem pomenu besede kot arhivska stroka, omejena predvsem na arhivsko pravo, zgodovino arhivov, poslovanje s spisi, strokovno obdelavo arhivskega gradiva, arhivsko tehniko ter dostop in uporabo arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne, upravne, poslovne in osebne namene, ukvarja tudi z raziskovanjem zgodovine struktur in poslovanja institucij uprave, sodstva, gospodarstva, šolstva in drugih področij države in družbe, proučevanjem arhivskih oziroma zgodovinskih virov ter z valorizacijo najrazličnejših vrst zapisov za potrebe zgodovine, drugih znanosti in kulture. Arhivistika kot stroka in arhivistika kot veda sta z Žontarjem v Sloveniji počasi dobivali svoje mesto v kulturi, znanosti in izobraževanju, s tem da je prav Žontar v arhivistiki opredelil raziskovalne cilje ter razvil metodologijo strokovnega in znanstveno raziskovalnega dela. Na eni strani je razvijal in usmerjal arhivsko stroko v okviru arhivske službe v Sloveniji, na drugi strani pa konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja arhivistiko, kot komaj porajajočo se vedo, vključil v znanstveno raziskovalno sfero v okviru Znanstvenoraziskovalnega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani oziroma takratne Posebne raziskovalne skupnosti in v okvir univerzitetnega študija na Oddelku za zgodovino iste fakultete.

Prav ob začetnem sodelovanju s Sergijem Vilfanom, v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih let, se je Žontar razvil v vrhunskega strokovnjaka za arhivsko pravo in arhivistiko. Pri tem je prišla do izraza njegova vztrajnost, zanj značilna sposobnost mirnega poslušanja in sprejemanja različnih predlogov in idej, posvetovanja ter študijski pristop. Za vsak nov arhivski zakon, pravilnik ali drug pravni akt je pripravil na desetine osnutkov in predlogov, opravil nešteto poti in razgovorov, dokler ni bil zrel za sprejem. Razvoj pravnega varstva arhivskega gradiva kot kulturnega spomenika od začetka 19. stoletja do zadnjega arhivskega zakona leta 2006 je sam opisal v razpravi Pravno urejanje varstva arhivskega

gradiva za slovensko ozemlje do zadnje spremembe zakona (V: Arhivski predpisi v Republiki Sloveniji, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2007, str. 5–28.). Če sta prvi slovenski zakon o arhivskem gradivu in arhivih leta 1966 ter novelacijo zakona leta 1973, zasnovala na osnovi jugoslovanskega arhivskega zakona iz leta 1964 skupaj z Sergijem Vilfanom, je priprava arhivskih strokovnih in v glavnem tudi pravnih osnov arhivskih zakonov leta 1981 (del Zakona o varstvu naravne in kulturne dediščine, ki se nanaša na arhivsko gradivo in arhive) in Zakona o arhivskem gradivu in arhivih leta 1997, slonela skoraj izključno na Žontarju. Posredno je tudi veljavni Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih iz leta 2006 »Žontarjev«, saj so bile vanj v celoti prenesene določbe iz zakona leta 1997, dodana pa poglavja o hrambi arhivskega gradiva v elektronski digitalni obliki, ki je prejšnji zakoni ne urejajo. Ogromno dodatnih naporov je ob vsakem novem zakonu od Žontarja zahtevala priprava podzakonski aktov, s katerimi je bila regulirana praktično vsa arhivska stroka: Navodilo o načinu izvajanja materialnega varstva arhivskega in registraturnega gradiva leta 1969, Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva leta 1970, Pravilnik o odbiranju in izročanju arhivskega gradiva arhivu, Pravilnik o sestavi in vodenju evidence arhivskega gradiva in Pravilnik o pogojih za uporabo arhivskega gradiva leta 1981, Pravilnik o strokovnih in tehničnih pogojih za začetek dela strokovnih organizacij leta 1982, Pravilnik o strokovni usposobljenosti delavcev družbenih pravnih oseb ter članov društev, ki delajo z dokumentarnim gradivom leta 1983, Pravilnik o strokovni obdelavi in izdelavi pripomočkov za raziskave arhivskega gradiva leta 1988, Pravilnik o odbiranju in izročanju javnega arhivskega gradiva arhivu, Pravilnik o strokovni obdelavi in evidencah arhivskega gradiva, Pravilnik o uporabi javnega arhivskega gradiva v arhivih, Pravilnik o materialnem varstvu arhivskega in dokumentarnega gradiva in Pravilnik o ravnanju z zasebnim arhivskim gradivom leta 1999.

Z vsakim zakonom in podzakonskim aktom je Žontar neutrudno reševal strokovna, organizacijska in pravna vprašanja, povezana z arhivsko terminologijo, arhivsko mrežo, statusom, organizacijo, ustanoviteljstvom in financiranjem arhivske službe oziroma arhivov v Sloveniji, z metodologijo varstva arhivskega gradiva pred prevzemom v arhiv, valorizacijo in odbiranjem arhivskega gradiva za potrebe znanosti in kulture, strokovno obdelavo, materialnim varstvom, dostopom in uporabo arhivskega gradiva itd. ter po njihovem izidu objavljaj strokovne komentarje v glasilih Arhivi (na primer Predpisi, ki urejajo arhivsko dejavnost. Arhivi 4, 1981, str. 6–22) in Arhivist. Pri tem mu je uspelo arhivistiko in arhivsko dejavnost v Sloveniji v pravnem in strokovnem oziru dvigniti na primerljivo svetovno raven, razen vprašanja statusa in financiranja državnih arhivov, saj je Arhiv Republike Slovenije vse od leta 1945 republiška upravna organizacija oziroma državni organ v sestavi ministrstva za kulturo, regionalni arhivi pa vse od začetka sedemdesetih let organizacije združenega dela oziroma javni zavodi s področja kulture. Tudi njegova prizadevanja za vzpostavitev arhivske uprave oziroma arhivske matične službe v Sloveniji še niso realizirana, kljub nekajletnemu delovanju Skupnosti arhivov Slovenije v sedemdesetih letih in Službe za matične arhivske strokovne naloge pri Arhivu Republike Slovenije v devetdesetih letih prejšnjega stoletja.

Krajši prispevek ob Žontarjevi šestdesetletnici je v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, objavila dr. Olga Janša-Zorn (Jože Žontar – šestdesetletnik. Kronika 41, 1993, št. 1, str. 32–33), ki je med podatki o izredno obsežnem strokovnem, raziskovalnem in pedagoškem delom na področju arhivistike in zgodovine, poleg njegovega dela na področju krajevnega zgodovine, poudarila predvsem njegove zasluge kot odgovornega urednika Kronike v letih od 1972 do 1978, ko je imelo uredništvo Kronike sedež v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Financiranje Kronike je postalo v času formiranja Raziskovalne skupnosti Slovenije v začetku sedemdesetih let zaradi njenega načelnega stališča, da bo financirala le eno glasilo s področja zgodovinarstva, izredno kritično. Grozilo je celo prenehanje izhajanja. Le s pomočjo Žontarjevega vztrajnega strokovnega utemeljevanja na vseh mogočih instancah, je bila Kronika rešena.

Zelo izčrpen življenjepis z bibliografijo je ob Žontarjevi šestdesetletnici objavila v glasilu Arhivi tudi njegova dolgoletna arhivska sodelavka dr. Ema Umek (Dr. Jože Žontar – šestdesetletnik. Arhivi 15, 1992, št. 1/2, str. 145–149), skupaj z dr. Matevžem Koširjem pa ponovno ob njegovi sedemdesetletnici v Žontarjevem zborniku (Dr. Jožetu Žontarju ob življenjskem jubileju in Bibliografija profesorja dr. Jožeta Žontarja 1954–2002. Arhivi 25, št. 1, 2002, str. 1–10). Med drugim je posebej poudarjeno Žontarjevo dolgoletno delovanje pri Arhivskem društvu Slovenije (tajnik 1962–1966, predsednik 1966–1968), Skupnosti arhivov Slovenije (1966–1983), Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije (član Sveta za znanstveno raziskovalno dejavnost 1980–1989), v Mednarodnem arhivskem svetu (član Komiteja za vprašanja arhivskega šolanja 1988–1996), pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije (podpredsednik zveze 1982–1984, predsednik sekcije za krajevno zgodovino pri Zgodovinskem društvu Slovenije 1976–1982) ter sodelovanje na slovenskih, jugoslovanskih in mednarodnih arhivskih in zgodovinarskih kongresih, zborovanjih, okroglih mizah arhivov, na arhivskih konferencah, posvetovanjih, seminarjih, predavanjih in tečajih. Zanj zelo značilno je bilo izredno razvejano strokovno sodelovanje z domačimi in tujimi arhivskimi strokovnjaki, pravniki in zgodovinarji. Omenjajo se zlasti Franjo Biljan, dogoletni direktor Arhiva Jugoslavije, dr. Miloš Milošević iz Kotarja, dr. Sredoje Lalić iz Novega Sada, dr. Miloš Konstantinov iz Skopja, dr. Bogdan Lekić iz Beograda, dr. Eckhart G. Franz iz Darmstadta, dr. Bodo Uhl iz Münchna, dr. Botho Brachmann iz Berlina in drugi). Poudariti je treba številne objave njegovih člankov in razprav ter uredniško delo pri glasilu Arhivskega društva Slovenije Arhivi (glavni urednik 1992–1994), glasilu Zveze arhivskih delavcev Jugoslavije Arhivist (glavni urednik 1968–1972), mednarodnem arhivskem časopisu Archiwum (dopisni član 1968–1972), Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino (odgovorni urednik 1972–1978), Kranjskem zborniku (urednik prvega zbornika 900 let Kranja leta 1960, nato dolgoletni član uredniškega odbora in avtor številnih člankov s področja zgodovine mesta Kranja in okolice), številnih krajevnih zbornikov (Ljubljana, Kamnik, Domžale, Radovljica, Komenda, Preddvor), ponatisu Zgodovine mesta Kranja leta 1982, objavi najpomembnejših virov za zgodovino Slovencev Dokumenti slovenstva leta 1994 (avtor in urednik), pri objavi Vodnika po arhivih Slovenije leta 1965

(redaktor in urednik) in še bi lahko naštevali. Zelo tehtne prispevke s področja zgodovine in arhivistike je objavil v spominskih in jubilejnih zbornikih slovenskih zgodovinarjev in arhivistov (Grafenauerjev 1996, Vilfanov 1999, Gestrinov 1999, Umekov 1999, Melikov 2001, Avguštinov 2003, Oblak- Čarnijev 2003, Otorepčev 2005, Stiplovškov 2005, Vojetov 2006, Janša – Zornov 2009, Dolinarjev 2011), pod različnimi gesli v Enciklopediji Slovenije in Slovenskem biografskem leksikonu.

V Žontarjevem zborniku je mag. Janez Kopač podrobneje osvetlil njegovo več kot dvajsetletno izredno prizadevno in uspešno ravnanje v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (Dr. Jože Žontar, direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1972–1992. Arhivi 25, št. 1, 2002, str. 11–17), kjer so poleg arhivsko strokovnega, pravniskega, znanstveno raziskovalnega in pedagoškega dela, v polni meri prišle do izraza tudi njegove organizacijske in menedžerske sposobnosti, ki jih je predhodno sicer od začetka šestdesetih let dalje dokazoval že v Državnem arhivu LRS pri organizaciji in vodenju službe varstva arhivskega gradiva pred prevzemom v arhiv pri republiških upravnih organih kot ustvarjalci arhivskega gradiva, pri gradnji novega prizidka v Rožni ulici za potrebe prvih sodobnih arhivskih skladišč v Sloveniji, z delovanjem pri Arhivskem društvu Slovenije, Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije, Skupnosti arhivov Slovenije, Zvezi zgodovinskih društev Slovenije itd., pa tudi na mednarodnem področju. Žontar je od leta 1972 takratni Mestni arhiv Ljubljana, kjer je nasledil Sergija Vilfana, organizacijsko, kadrovsko, finančno, prostorsko in v strokovnem pogledu, popolnoma spremenil. Arhiv je preoblikoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana z Enoto Mestni arhiv, Enoto za Gorenjsko ter Enoto za Dolenjsko in Belo krajino, tako da je pokrival v bistvu območje nekdanje Kranjske. Pri tem je na območju celotne SR Slovenije sodeloval pri organizaciji arhivske mreže in vzpostavljanju regionalnih arhivov. Kadrovsko je arhiv popolnoma prenovil in zaposlil mlade zgodovinarje – arhiviste in gimnazijske maturante – arhivske tehnike. Ogromno energije in časa je v času samoupravnega socialističnega delegatskega sistema porabil za zagotavljanje financiranja arhiva s strani kar 24 kulturnih skupnosti in 19 nekdanjih občin ter mest. Leta 1988 mu je po dolgoletnih prizadevanjih uspelo sistemsko urediti financiranje regionalnih arhivov preko tedanje Kulturne skupnosti Slovenije in kasneje v novi državi leta 1991 posredno iz državnega proračuna preko ministrstva za kulturo. Za delovanje slovenskih regionalnih arhivov je ta Žontarjev dosežek še danes ključnega pomena, ki se ga premalo zavedamo. Drugo področje, na katerem je Žontar dobesedno izgoreval v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, je bilo iskanje in zagotavljanje začasnih in stalnih prostorov za arhivske depoje po posameznih občinah in mestih, ki do konca osemdesetih let nikakor niso pristala na centralizirano hrambo arhivskega gradiva v Ljubljani, Kranju, Novem mestu, Škofji loki in Idriji. Na zelo kulturnen, vendar le njemu lasten vztrajen način, je hodil »od Poncija do Pilata«, kot je zapisal že Sergij Vilfan in vedno opravil najtežje delo. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se Žontarju zaradi njegove uglajene vztrajnosti in strokovnosti za pogovore in dogovore niso zaprla nobena vrata, saj je veljala krilatica: »Če ga vržeš skozi vrata, se bo vrnil neopazno skozi okno!« Zapisati je tudi treba, da je Žontar v vseh pogledih, zlasti pa glede organizacije in strokovnosti dela, dvignil

Zgodovinski arhiv Ljubljana na evropski nivo in za vzgled arhivom v vsej tedanji Jugoslaviji. To dokazuje tudi visoko odlikovanje Zgodovinskega arhiva Ljubljana z redom zasluga za narod z zlato zvezdo že leta 1979. Žal je po njegovem odhodu leta 1992 ta nivo začel usihati.

Dr. Olga Janša-Zorn je Žontarja jedrnato predstavila v Enciklopediji Slovenije (Žontar Jože. ES, 2001, zv. 15, str. 375), dr. Ema Umek pa v Slovenskem biografskem leksikonu 1925–1991 v tiskani in elektronski izdaji (Žontar Jože. Zgodovinar, arhivist, učitelj. SBL 4, Ljubljana 1980–1991, str. 1006–1007). Od leta 2011 najdemo osnovne podatke o njem tudi v spletni izdaji Splošnega leksikona znanih Gorenjk in Gorenjcev (www.gorenjci.si). Na spletnem portalu Sistory – Zgodovina Slovenije (www.sistory.si) ima Žontar v digitalni obliki objavljenih že večino strokovnih člankov s področja arhivistike, v spletnem bibliografskem sistemu COBISS pa vpisanih 160 bibliografskih enot, za zadnjih deset let (2002–2012) kar 32. Med temi so članki s področja arhivistike in zgodovine, pa tudi dve knjigi (Arhivska veda v 20. stoletju. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, 143 str. in Kaznovana podjetnost, Kranjski trgovec in industrijalec Franjo Sirc. Nova revija, Ljubljana 2005, 199 str.). To kaže na njegovo izjemno ustvarjalnost na obeh področjih tudi še v tretjem življenjskem obdobju. K temu moramo prišteti še zgodovinsko monografijo Stavbenik Josip Slavec (Nova revija, Ljubljana 2001, 97 str.), ki sta jo leta 2001 napisala skupaj z ženo Majdo. Obe zgodovinski monografiji pomenita pomemben prispevek k gospodarski in družbeni zgodovini iz obdobja pred in po drugi svetovni vojni.

Prof. dr. Jože Žontar je kar v dveh publikacijah na kratko predstavljen kot predavatelj arhivistike na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Oddelek za zgodovino 1920–2000, Ob osemdesetletnici, 2000, str. 63–64 in Oddelek za zgodovino 1920–2010, Ob devetdesetletnici, Ljubljana 2010, str. 69). V slednji je poudarjeno, da Žontarjevo delo zajema tri področja: arhivistiko, upravno zgodovino ter gospodarsko in družbeno zgodovino. »Na arhivističnem področju se je največ posvečal vprašanjem pravnega varstva arhivskega gradiva, bodisi z delom na zakonodaji, bodisi z razpravami, objavljenimi tudi v tujini; nadalje z vprašanjem razvoja poslovanja s spisi, strokovne obdelave arhivskega gradiva, ter strokovni terminologiji. Upravno zgodovinska dela se nanašajo na vsa področja deželne in lokalne uprave na Slovenskem od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne. Razprave s področja gospodarske in družbene zgodovine govorijo o zemljiških gospostvih, plemstvu in podložnikih, mestih in meščanstvu v 18. in prvi polovici 19. stoletja, predvsem na Kranjskem. Večje število prispevkov je tudi s področja krajevne zgodovine.« Bil je tudi mentor študentom, ki smo vpisali magistrski in doktorski študij arhivistike na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ki je bil uveden prav na njegovo pobudo.

Vsebina in literatura za predmet Arhivistika, ki ga je predaval na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani v tretjem in četrtem letniku od šolskega leta 1978/79 do konca šolskega leta 1999/2000 (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino: Študijski program. Zgodovina. Ljubljana 1999, str. 37 in 50) je razdeljena na dva dela, na arhivistiko in upravno zgodovino. V

tretjem letniku je študentom zgodovine predaval arhivistiko, ki je obsegala: uvod v študij, osnove arhivske stroke s terminologijo, arhivsko pravo, nastajanje in valorizacija dokumentarnega gradiva, strokovna obdelava arhivskega gradiva, načela urejanja in popisovanja, arhivski popisi, inventarji in vodniki po fondih in zbirkah, materialno varovanje in uporaba gradiva, zgodovina arhivov, arhivsko gradivo za zgodovino Slovencev in slovenskega ozemlja v domačih in tujih arhivih itd. V četrtem letniku je študentom predaval upravno zgodovino, s poudarkom na strukturi in poslovanju inštitucij državne in lokalne uprave ter samouprave, sodstva, gospodarstva, šolstva in drugih dejavnosti, v posameznih zgodovinskih obdobjih od 16. stoletja do leta 1990 (do srede 18. stoletja, od srede 18. stoletja do leta 1848, od leta 1948 do 1918, od leta 1918 do 1945, od leta 1945 do 1990), ločeno po nivojih (centralne, meddeželne, deželne, oblastne, banovinske, okrožne, okrajne, krajevne inštitucije). Vzporedno so študentje spoznavali tudi arhivsko gradivo navedenih inštitucij. Poznavanje strukture in poslovanja inštitucij pomeni za zgodovinarje in druge uporabnike arhivskega gradiva v arhivih ključ za dostop do arhivskih fondov, saj so ti formirani po tako imenovanem načelu provenience (izvora), po katerem predstavlja arhivsko gradivo ene pravne ali fizične osebe oziroma institucije en arhivski fond. Struktura inštitucij v posameznih zgodovinskih obdobjih in po posameznih področjih je tudi osnova za strokovno obdelavo arhivskega gradiva v arhivih, za vodenje evidenc, delovanje arhivskega informacijskega sistema itd.

Njegovo pedagoško delo je izjemno obsežno in obsega arhivsko strokovno izobraževanje arhivskih delavcev v arhivih in izobraževanje v okviru univerzitetnega študija arhivistike. Ob visokošolskem študiju je Žontar skrbel za dopolnilno arhivsko strokovno izobraževanje, predaval na arhivskih tečajih, dolga leta pri Arhivu Republike Slovenije in predhodnikih sodeloval kot izpraševalec in dalj časa kot predsednik v komisiji za strokovne izpite in strokovne nazive za arhivsko pravo, zgodovino inštitucij in vrste arhivskega gradiva, občasno pa tudi za strokovno obdelavo arhivskega gradiva (1972 do 2000). Od leta 1988 do 1996 je bil član Komiteja za vprašanja arhivskega šolanja pri Mednarodnem arhivskem svetu in leta 1994 organiziral v Ljubljani odmevno mednarodno konferenco »Spremembe v arhivskem šolanju kot posledica političnih sprememb v Vhodni in Srednji Evropi.«

Rezultati njegovega raziskovalnega dela na področju arhivistike in zgodovine, izhajajoč iz potreb strokovnega izobraževanja arhivskih delavcev v arhivih ter fakultetnega študija arhivistike so številni učbeniki, priročniki, monografije in članki. S Sergijem Vilfanom sta leta 1967 objavila publikacijo *Arhivi – Od pisarne do zakladnice zgodovine*, leta 1970 pa *Arhivi v Sloveniji*. Najpomembnejši rezultat njunih skupnih prizadevanj za uveljavitev arhivske stroke in arhivske službe v Sloveniji pa pomeni leta 1973 priročnik *Arhivistika* (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973, 170 str.) in leto pred tem *Arhivska tehnika* (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1972, 223 str.), pri kateri je Žontar sodeloval kot soavtor in urednik. V jugoslovanskem okviru je v sedemdesetih letih Žontar sodeloval pri Riječniku arhivske terminologije Jugoslavije (Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1972, 77 str.) in prvemu, nekoliko zapoznelemu jugoslovanskemu učbeniku arhivistike *Priručnik iz arhivistike* (Savez društava arhivskih radnika

Jugoslavije, Zagreb 1977, 341 str.), za katerega je prispeval poglavje Arhivska građa u nastajanju i arhivi.

Potem, ko sta šli v začetku osemdesetih let arhivistika stroka in arhivska veda v Sloveniji svojo pot za razliko od jugoslovanske, je Žontar za potrebe srednjega usmerjenega izobraževanja pripravil učbenik Arhivistika (Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1984, 170 str.), ki je glede na zahtevnost tudi primerno študijsko gradivo za visokošolsko izobraževanje s področja arhivistike. Za potrebe strokovnega usposabljanja arhivskih delavcev je Žontar kot urednik in soavtor sodeloval pri Priročniku za strokovno usposabljanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom (Republiški komite za kulturo, Ljubljana 1984) in priročniku Varstvo arhivskega gradiva društev (Zveza kulturnih organizacij Slovenije, Ljubljana 1986, 72 str.). Na njegovo iniciativo in urednikovanjem je leta 1988 v sodelovanju slovenskih, avstrijskih in italijanskih deželnih arhivov iz Celovca, Gorice in Trsta izšla publikacija s področja upravne zgodovine notranjeavstrijskih dežel Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur bis 1918 – Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918 – Manuali e carte sulle strutture amministrative fine al 1918, Kärnten – Krain – Küstenland – Steiermark, Koroška – Kranjska – Primorje – Štajerska, Carinzia – Carniola – Litorale – Stiria, Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste 1988, 375 str.), kjer je Žontar urednik in avtor poglavij Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848 in 1848 do 1918, v katerem je obdelal strukturo, organizacijo in pristojnosti upravnih, sodnih, kameralnih, vojaških in lokalnih oblastnih organov, deželnih stanov, interesnih zastopstev in cerkvene oblasti na Slovenskem v navedenem obdobju. Priročnik sodi med temeljno literaturo za študij arhivistike kot vede in je nepogrešljiv pripomoček za zgodovinske raziskave. Šele deset let po priročniku je izšla, žal mnogo prepozno za nekaj generacij študentov, Žontarjeva dopolnjena doktorska disertacija Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 (Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998, 265 str.), ki je temeljna literatura tako za študij arhivistike kot zgodovine. Svoja raziskovanja s področja arhivistike je Žontar leta 2003 strnil v knjigi Arhivska veda v 20. stoletju (Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, 143 str.), ki jo uvrščamo med sodobne visokošolske učbenike za predmet arhivistika, čeprav avtor v svoji skromnosti ni pristal na ta naslov.

Pri svojem delu je prof. dr. Jože Žontar izredno uspešno povezoval arhivistiko z zgodovinsko znanostjo. Ljubezen do zgodovinopisja je imel že v genih, arhivistiko pa se je vzljubil pri poklicnem delu v arhivih. Ne moremo ga obravnavati ločeno. Pri svojem strokovnem, raziskovalnem in pedagoškem delu uporablja arhivistiko kot pomožno zgodovinsko vedo, drugič ali istočasno zgodovino kot pomožno arhivsko vedo. Večina avtorjev poudarja Žontarjevo delavnost, študioznost, natančnost, korektnost, zagnanost in neverjetno vztrajnost, pri čemer pa je vseskozi ostal skromen, vljuden in dobrosrčen. Nekateri so zapisali, da je bil kot sodelavec, kot direktor ali kot profesor, strog. To sicer lahko potrdim, vendar s pripombo, da je bil vse življenje preveč strog le do sebe in svojega dela, nikoli do drugih!

Akademik prof. dr. Rajko Bratož – ob njegovem šestdesetem rojstnem dnevu

17. februarja 2012 je praznoval svoj šestdeseti rojstni dan akademik, redni univerzitetni profesor in velik poznavalec antične zgodovine, dr. Rajko Bratož.

Rajko Bratož se je rodil 17. februarja leta 1952 v Braniku v Vipavski dolini. Leta 1975 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani končal študij zgodovine in geografije, nato pa leta 1981 še vzporedni študij latinskega jezika s književnostjo. Leta 1976 je na isti fakulteti postal asistent za zgodovino starega veka, leta 1979 je magistriral, leta 1986 pa doktoriral. Še istega leta je postal docent, leta 1991 izredni in pet let pozneje redni profesor za zgodovino starega veka na Univerzi v Ljubljani (1996). V času podiplomskega študija se je Rajko Bratož najprej izpopolnjeval na Univerzi v Zagrebu, nato pa kot štipendist italijanske vlade še pol leta v Trstu (1982/83). Kot štipendist Humboldtove ustanove se je eno leto strokovno izpopolnjeval na univerzah v Passauu in Regensburgu (1990–1991), krajši čas pa na univerzah v Kölnu (1988), na Dunaju (1992, štipendija sklada K. Jirečeka), v Würzburgu (2002, štipendija DAAD) in Frankfurtu (2011, Humboldtova štipendija). Kot gostujoči profesor je po en semester predaval na univerzah v Salzburgu (1995) in Celovcu (1996).

Po upokojitvi prof. Jožeta Kastelica leta 1983 je Rajko Bratož postal njegov naslednik na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete in prevzel predavanja pregledov grške in rimske zgodovine za študente zgodovine, klasične filologije in arheologije, poleg tega pa tudi predavanja iz izbranih tem s področja rimske zgodovine za študente zgodovine in seminar iz rimske zgodovine za študente zgodovine in arheologije. Tako je prof. Bratož dolga leta povsem sam pokrival dolgo obdobje celotne grške in rimske antične zgodovine, ki se je odvijala na obsežnem področju velikega dela današnje Evrope, Prednje Azije in severnega dela Afrike. Kljub veliki pedagoški obremenitvi je prof. Bratož vsa svoja predavanja in seminarje vedno brežhibno opravljal, saj so bile vse njegove ure prava zakladnica informacij, do katerih se študentje brez njegove pomoči sami ne bi mogli dokopali. Poleg tega je tako za grško kot rimsko zgodovino napisal zelo uspešna učbenika (Grška zgodovina in Rimska zgodovina 1). Oba sta odlični študijski pripomoček

ne le za študente, ampak bogat vir znanja za vse, ki jih obe področji zgodovine zanimata. S svojim izjemno bogatim znanjem, ki ga radodarno deli s študenti, ob tem pa s svojo prijaznostjo, korektnostjo, spoštljivim odnosom do študentov, pa tudi z zmožnostjo, da zna spregledati spodrslejaje, je prof. Bratož izjemen pedagog, ki zna pritegniti zanimanje študentov in jih s svojimi nasveti primerno usmeriti. Zaradi navedenih odlik si ga kot mentorja na podiplomskem študiju ne izbirajo le domači, ampak tudi tuji študentje.

Ob velikih pedagoških obremenitvah, ki postanejo bolj predstavljljive, če pomislimo, da področje antične zgodovine na primerljivo velikih univerzah v tujini pokriva večje število raziskovalcev, si zasluži posebno občudovanje slavljenceva sposobnost, da kljub obilici pedagoškega dela njegovo znanstveno raziskovanje in ustvarjanje niti za hip ne zastaneta. Bratoževo raziskovalno, publicistično in organizacijsko delo se nanaša na poznoantično obdobje na ozemlju severovzhodne Italije, vzhodnih Alp, srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. Pri tem namenja posebno pozornost zgodovini zgodnjega krščanstva. Zgodovina zgodnjekrščanske cerkve je Bratoževo zanimanje pritegnila že na začetku njegove raziskovalne poti, saj to vprašanje obravnava že njegovo magistrsko delo, ki v luči Evgipijevega Življenja svetega Severina prikazuje vzhodnoalpski prostor v nemirnem prehodnem obdobju druge polovice 5. stoletja. Tudi njegova doktorska disertacija je namenjena cerkveni zgodovini in obravnava začetke krščanstva v antični Akvileji in na njenem vplivnem območju s podrobnim prikazom preganjanj kristjanov vse do nastopa verske svobode. Proučevanju zgodovine zgodnjekrščanske cerkve na prostoru vzhodnih Alp in srednjega Podonavja pa se prof. Bratož zelo zavzeto posveča še danes. V celoti bi lahko slavljencevo področje raziskovanja razvrstili v naslednje vsebinske sklope: ob že omenjenem (1) raziskovanju Evgipijevega Življenja svetega Severina in (2) začetkih krščanstva v Akvileji in na njenem vplivnem območju še (3) proučevanje zgodovine Akvileje s posebnim poudarkom na vlogi Akvileje kot krščanskem središču od 4. do 8. stoletja, (4) obdobje cesarja Teodozija in v okviru tega predvsem njegov spopad s proticesarjem Evgenijem v bitki pri Frigidu, (5) zgodovina območja vzhodnih Alp, zahodnega Balkana in srednjega Podonavja od 3. do konca 6. stoletja, pri čemer posebno pozornost namenja vprašanju preganjanja kristjanov, pojavu meništva, razvoju cerkvene organizacije in literarnemu izročilu, (6) vojaška, politična in upravna zgodovina obravnavanega prostora ter dogajanje, povezano s prihodom Germanov, (7) soočenje med Rimljani in »barbari« od 4. do 6. stoletja ter (8) vprašanje prehoda iz pozne antike v zgodnji srednji vek. Skoraj vse to so vsebine, s katerimi se pred prof. Bratožem v slovenskem prostoru ni nihče sistematično ukvarjal. Poleg navedenih sklopov v posameznih razpravah obravnava tudi teme, ki izstopajo iz predstavljenih okvirjev. Gre za predstavitev izbranih zvrsti virov in literarnega izročila (oglejski pisci, Venancij Fortunat, srednjeveško izročilo o antiki), vprašanje moderne mitologije na primeru t. i. venetske teorije ali pa gotško zavzetje Rima leta 410.

Bratoževo izjemno poznavanje virov, njegova sistematičnost, smisel za podrobnosti in širok pregled nad snovjo, potreben za domišljeno sintezo, dajejo njegovim študijam vrednost temeljnega pomena za vsa področja, ki jim kot znanstvenik

namenja svojo pozornost. S področja zgoraj navedenih vsebinskih sklopov je prof. Bratož tako doma kakor v tujini objavil celo vrsto znanstvenih člankov in razprav, ob tem pa kot samostojni avtor ali (v enem primeru) v sodelovanju s sodelavci tudi 11 knjig. Prvo knjigo z naslovom *Evgipij: Življenje svetega Severina* je objavil leta 1982; že naslednjega leta je na Dunaju pri Avstrijski akademiji znanosti izšlo njegovo drugo delo *Severinus von Noricum und seine Zeit: geschichtliche Anmerkungen*; nato pa leta 1986 v zbirki *Acta Ecclesiastica Sloveniae Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*; leta 1994 je ob 1600. obletnici znamenite bitke izšla *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*; leta 1997 pa *Grška zgodovina: kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo*, ki je bila leta 2003 prvič, 2010 pa že drugič dopolnjena in ponovno izdana; leta 1999 je v zbirki *Ricerche per la storia della chiesa in Friuli* izšlo njegovo delo *Il christianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*; leta 2003 pa pri znameniti založbi De Gruyter v zbirki *Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde* v sodelovanju s soavtorjema Friederichom Lotterjem in Helmutom Castritiusom *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter*, ki je bilo dve leti pozneje prevedeno tudi v slovenščino, ter leta 2007 še *Rimska zgodovina I. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*.

Poleg predstavljenih knjižnih del je Rajko Bratož kot urednik ali sourednik sodeloval pri izdaji kar osmih pomembnih zbornikov, med katerimi bi rada posebej izpostavila predvsem tri. Dvema med njimi sta botrovala dva odmevna mednarodna znanstvena simpozija. Prvi je v organizaciji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Arheološkega inštituta ZRC SAZU, pri čemer je vlogo glavnega organizatorja in voditelja zgodovinskega dela simpozija prevzel prav prof. Rajko Bratož, ob priložnosti 1600. obletnice bitke pri Frigidu med 5. in 8. septembrom leta 1994 potekal na Zemonu pri Vipavi. Medtem ko so bili prispevki udeležencev simpozija z arheološko vsebino objavljeni v posebnem zvezku Arheološkega vestnika, so zgodovinski tematiki namenjeni prispevki udeležencev zbrani v zborniku z naslovom *Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi – Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, ki je pod uredništvom Rajka Bratoža izšel v zbirki Situla. Drugi, enako pomemben, po svojem obsegu pa precej obsežnejši, je zbornik z naslovom *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche*. Tudi ta je nastal kot plod mednarodnega znanstvenega simpozija. Slednji je potekal v organizaciji Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Narodnega muzeja Slovenije, Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, Oddelka za zgodovino in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani med 22. in 25. septembrom leta 2000 v Narodnem muzeju Slovenije. Prof. Bratož, ki je bil član organizacijskega odbora za pripravo simpozija, je prevzel uredništvo tudi obeh zvezkov čez 1000 strani obsegajočega, v zbirki Situla objavljenega zbornika razprav udeležencev tega simpozija. Na koncu bi rada na kot zelo pomemben uredniški dosežek opozorila še na eno uredniško zahtevno delo, katerega rezultat pa ni bil zbornik prispevkov

nekega simpozija, marveč zbornik izbranih razprav Jaroslava Šašla. Skoraj 900 strani obsežno delo z naslovom *Opera selecta* sta za zbirko Situla kot urednika skupaj pripravila Marjeta Šašel Kos in Rajko Bratož.

Ob navedenem je bilo prof. Bratožu zaradi izvrstnega poznavanja antične zgodovine zaupano pisanje prispevkov o antiki za vrsto priznanih enciklopedij. Poleg za domačo Enciklopedijo Slovenije je pisal tudi za več tujih enciklopedij, med njimi za Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Enciclopedia dei papi, Dizionario biografico degli Italiani, Lexikon der Kunst: Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie ter Nuovo Lituri: dizionario bibliografico dei Friulani.

Kot priznan in uveljavljen strokovnjak za zgodovino pozne antike in zgodnjega srednjega veka je prof. Bratož vabljen na številna znanstvena srečanja doma in v tujino. Imel je več kot trideset predavanj na različnih nemških univerzah, v nemških znanstvenih društvih in znanstvenih ustanovah (Bavarska in Saška akademija znanosti, Südosteuropa-Gesellschaft, Görres-Gesellschaft), na simpozijih v Nemčiji ter na nemških ustanovah v inozemstvu. Več predavanj je imel tudi na avstrijskih univerzah in v znanstvenih institucijah na ozemlju Avstrije, prav tako pa tudi v Italiji in Vatikanu, na Madžarskem, na Hrvaškem, v Bolgariji, Franciji in na Češkem.

Priznanje slavljencevemu izjemnemu delu predstavlja tudi njegovo članstvo v domačih in tujih prestižnih znanstvenih inštitucijah. 6. junija leta 1995 je bil izvoljen za izrednega člana in nato 7. junija 2001 za rednega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V okviru SAZU je bil dve mandatni dobi (1999–2002 in 2005–2008) tajnik Razreda za zgodovinske in družbene vede ter devet let (1996–1999 in v času obeh tajniških mandatov) načelnik Oddelka za zgodovinske vede. Leta 2007 je postal predstavnik Slovenije v Stalnem odboru za humanistiko pri Evropski znanstveni fundaciji in to funkcijo opravljal do leta 2010. Istega leta je bil izvoljen za dopisnega člana Nemškega arheološkega inštituta v Berlinu. Je član več strokovnih društev doma in v tujini, med katerimi naj navedem Görres Gesellschaft v Bonnu, Association pour l'Antiquité Tardive v Parizu, Deputazione di storia patria per il Friuli v Vidmu ter Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia v Trstu. Bil je predsednik Društva za antične in humanistične študije (1988–1990) in podpredsednik Zgodovinskega društva Ljubljana (1988–1990). Med letoma 1991 in 1993 je bil predstojnik Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, od 1993 do 1997 nosilec raziskovalnega projekta »Slovenski prostor v pozni antiki«, med letoma 2000 in 2008 pa vodja programske skupine »Slovenska zgodovina«.

S svojo neverjetno delovno vnemo in neizmernim znanjem je prof. Bratož kot znanstvenik, pedagog in organizator že do sedaj dosegel uspehe, ki bi jih bili zmožni izpeljati le redki in ob katerih si zasluži naše iskreno spoštovanje. Naj ob koncu dragemu profesorju ob njegovem jubileju zaželim, da bi tudi v prihodnje med nami tako kot doslej z enakim veseljem in zagnanostjo še mnogo let uspešno ustvarjal.

Ocene in poročila

Danijel Dzino, **Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia** (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 12), Leiden–Boston : Brill, 2011. XIX+271 str.

Knjiga na univerzi Marcquarie v Sydneyu delujočega hrvaškega zgodovinarja prinaša precej več, kot bi lahko sklepali glede na njen obseg. Pozornosti vredna ni le za specialiste, ki se posvečajo poznoantično-zgodnjerednjeveški dalmatinsko-hrvaški zgodovini, ampak je zanimiva tudi za širši krog raziskovalcev, ki se ukvarjajo s prehodom iz pozne antike v zgodnji srednji vek in z njim zvezanimi socialnimi in etničnimi transformaciji. Obravnava namreč eno od velikih tem, s katerimi se v zadnjih desetletjih intenzivno ukvarjata tako zgodovinopisje kot tudi arheologija – kulurno in etnično identiteto. S svojimi svežimi interpretativnimi zaključki, ki temeljijo na postmodernih teoretičnih in metodoloških pristopih, ponuja knjiga model, ki bi ga veljalo preizkusiti tudi še na kakšnem drugem prostoru in gradivu – med njimi tudi na slovenskem. Na takšen način omogoča nemara boljše razumevanje transformacije antike v zgodnji srednji vek in procesov, ki so se skrivali za spremembami etničnih identitet. Ti so izrazito zaznamovali to prehodno obdobje evropske zgodovine in med drugim pripeljali tudi do slavizacije precejšnjega dela tistega prostora, ki je bil prej rimsko-romanski-staroselski. Tradicionalni (in emocionalno obremenjeni) zgodovinski narativi, ki so ustrojili moderne nacionalne poglede na rojstne ure posameznih narodov, ki naj bi na zgodovinski oder stopili kot že izoblikovane – in tudi v kasnejšem času praktično nespremenjene – kulturne in identitetne skupnosti, se tudi s tu na kratko predstavljano knjigo kažejo vedno bolj kot pomanjkljivi, nezadostni in zavajajoči.

Knjiga je tudi več kot priročen uvod v problematiko najstarejše hrvaške zgodovine nasploh, saj prinaša dober pregled hrvaške historiografije in z njo povezanih nacionalnih imaginarijev (kjer se kot temeljna metafora kaže »naseljevanje prazne hiše«, kot je naselitev Hrvatov na tla nekdanje rimske Dalmacije opisal Franjo Rački), kot tudi pregled zgodovine Dalmacije v obdobju med 4. in 9. stoletjem. Njeno glavno teoretično in metodološko izhodišče se suče okrog pojma identitete, ki se navezuje na nove sociološko-antropološke poglede in je razumljena kot situacijski konstrukt; se pravi kot fluidna, spremembam podvržana kategorija, ki je povezana s pojmom *habitus*, kot ga je konceptualiziral francoski sociolog Pierre Bourdieu. Pomembno metodološko izhodišče je tudi interdisciplinarni prestop, kjer je velika pozornost namenjena arheološkemu gradivu. Obenem se je avtor trudil prepoznati

in razgaliti strukture in plasti političnih, kulturnih, ideoloških in drugih diskurzov ter metanaracij, ki so vplivale na (starejše) zgodovinske interpretacije in poglede na preteklost. Takšen pristop seveda podrazumeva nujnost ponovnega pretresa virov, osredotočenega na kontekst, v katerem so nastali: interpretacija ostankov materialne kulture je tako neločljivo povezana s socialnim kontekstom, v katerem so obstajali; pisani viri pa niso samo fragmenti zgodovinske »resnice«, ampak se je potrebno zavedati (in prepoznati), da so tudi proizvodi kulturnega in političnega diskurza svojega časa ter konvencij, predstav in stereotipov, ki so opredeljevali vsakokratni tedanji svet in z njim tudi tistega, ki je stal za peresom.

Slavizacija rimsko-romanske Dalmacije se tako avtorju ne kaže (zgolj) kot posledica migracijskih gibanj, ampak (tudi) kot kompleksen proces identitetne in kulturne transformacije staroselskega prebivalstva, ki je svojo rimsko identiteto (in habitus) zamenjalo za slovansko. To je drugače tudi model, s katerim je mogoče razumno pojasniti tudi fenomen zelo hitre slavizacije, ki je v dobrih dveh stoletjih zaobjela skoraj pol Evrope in ki ga je (samo) s tradicionalnim migracijskim modelom komaj (še) mogoče zadovoljivo razložiti. Kljub temu, da nam zgodnji bizantinski pisci slikajo precej arhaično in zaostalo družbeno podobo Slovanov, ki je gotovo tudi odraz njihove, lahko bi rekli kolonialne perspektive, opredeljene s položajem znotraj dominantne družbe, je »postati Slovan« na nek način vendarle moralo biti atraktivno.

Pri vprašanju oblikovanja hrvaške identitete, ki jo avtor smatra za sekundarno, pa izpostavlja pomen konca avarske oblasti v Dalmaciji (razen obalnih mest) konec 8. stoletja in njen prihod v frankovsko politično sfero, ko so se šele vzpostavili pogoji za njeno izoblikovanje. Po Dzinovem mnenju naj bi Hrvati namreč bili le ena izmed majhnih vojaških skupin (kot naj bi bili še Abodriti, Guduskani, Timočani, Dlamočani), ki so se pod frankovskim pokroviteljstvom naselile v Liburnijo in Dalmacijo. Njeno identiteto je prevzel (obdržal) zgolj vladajoči sloji s knezom na čelu, ki je svoje "hrvatstvo" plakativno demonstriral zlasti na epigrafskih napisih, ki jih je sam sponzoriral, medtem, ko je bili v očeh zunanjih opazovalcev percipirani kot slovanski. Del nove interpretacije najstarejše hrvaške zgodovine je tudi to, da je avtor prostorsko jedro oblasti prvih hrvaških vladarjev premaknil iz zaledja Splita (Klis) v severnejši trikotnik Nin, Knin, Skradin. Slabost te nove interpretacije je seveda spornost hrvaške migracije konec 8. stoletja, pri čemer je še zlasti vprašljivo, ali je res mogoče popolnoma ignorirati Konstantina Porfirogeneta in njegova poročila o najstarejši hrvaški zgodovini.

Kakor koli že, knjiga zaradi svoje svežine vsekakor zasluži pozornost, saj odpira marsikatero perspektivo ne glede na to, koliko se z avtorjem strinjamo (gl. npr. ostro kritiko avtorjevih tez v Radovi 43 (2011), 459–474).

Nenad Vekarić, **Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi.** Zagreb–Dubrovnik : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku. 2009, 154 strani (Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 15).

Nenad Vekarić in Stjepan Ćosić sta v knjigi »Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi« (glej oceno v ZČ, 62, 1-2, 2008, str. 245–248) nakazala okvir in možno smer raziskovanja stanovsko-političnih odnosov med plemstvom od konca 16. stoletja do propada Republike 1808. Posebno pozornost sta posvetila Veliki zaroti 1611/1612, raziskala vzroke zanjo in prikazala daljnosežne posledice. Izdelala sta model genealoške analize plemstva.

Nenad Vekarić skuša v najnovjšem delu »Nevidljive pukotine« razrešiti vprašanje ali je obstajala povezava med Veliko zaroto in prejšnjimi zarotami posameznih skupin dubrovniškega plemstva. V starejšem zgodovinopisju je namreč prevladovalo mnenje, da je dubrovniško plemstvo predstavljalo homogeno celoto. Najnovejše raziskave N. Vekarića in nekaterih mlajših hrvaških zgodovinarjev (npr. Zdenke Janeković Römer) so pokazale, da te homogenosti nikdar ni bilo. Rivalstvo posameznih rodov in kasat, je bilo kot se zdi, stvar vsakdanje prakse in daleč stran od idiličnega delovanja plemstva kot celote. Element klanovske borbe, kot odraz medsebojnih odnosov, lahko prispeva k razjasnitvi mnogih dogodkov in političnih odločitev v obstoju Dubrovniške republike.

Knjiga je razdeljena na več poglavij. V prvem poglavju avtor obširno razpravlja o legendi, ki govori o nasilni odstavitvi kneza Damijana Jude, kar je privedlo do podreditve Dubrovnika Benečanom leta 1205. Sama legenda o knezu Damijanu Jude, ki pripoveduje o prvem travmatičnem dogodku v Dubrovniku, posredno odkriva, da je zarota dela plemstva propadla že pred njegovo odstranitvijo. Knez Juda je namreč izgnal v Bosno zarotnike iz rodu Bobaljevičev. Od tedaj lahko sledimo kontinuiteto klanovske borbe skozi vse nevrvalgične točke dubrovniške zgodovine. Dogodek o odstranitvi kneza Damijana Jude poznamo le preko legend, ki so jih povzeli dubrovniški kronisti. Na podlagi podrobne analize tega dogodka pri dubrovniških kronistih in analistih, skuša avtor rekonstruirati zgodovinska dejstva o Damijanu Judi in njegovem rodu. Predstavi tudi najnovejše interpretacije legende o Damijanu Judi v zgodovinopisju. Zaključuje, da gre za klanovski kontekst državnega udara.

Razpoka, ki je posledica tega dejanja, se je čutila v naslednjih stoletjih vse do propada Dubrovniške republike. Borba med dvema klanoma Bobaljevičevega in Judinega, ki se po izumrtju Judinega (okrog leta 1366) preoblikuje v Gunduličev klan, se nadaljuje vse do leta 1358.

V drugem poglavju se osredotoči na dominacijo Bobaljevičevega klana (od 1205–1358) in neuspešne poskuse zarote Judinega klana. Ker po prihodu Dubrovčanov pod nadoblast Benečanov leta 1205 Dubrovčani niso kazali prevelike lojalnosti, so Benečani leta 1226 naredili popis talcev, ki so morali bivati v Benetkah. Avtor ugotavlja, da so bili vsi pripadniki Judinega klana. V uporih leta 1284 in 1336 so bili organizatorji predvsem člani iz rodu Jude. Ob pomoči prijateljskih rodov so skušali napadati beneškega kneza, ki je bil na čelu dubrovniške komune.

Ko je prišlo do spremembe v mednarodnih okoliščinah in razmerju sil na področju Jadrana, in ko so Benečani klonili pred pohodom ogrskega kralja Ludvika I. Anžujškega v Dalmacijo, se je tudi Dubrovčanom ponudila možnost spremembe vrhovne oblasti. Prav procesu osvoboditve izpod beneške nadoblasti in pogajanjem ter dogovarjanjem z ogrskim kraljem, posveča avtor posebno in obsežno tretje poglavje.

Klanovski karakter opredelitve dubrovniškega plemstva do odklanjanja beneške nadoblasti, oziroma do priznanja ogrsko-hrvaške krone preverja avtor z razčlenjevanjem politične biografije vsakega senatorja, ki je v prelomnem letu 1358 sedel v Svetu naprošenih, v Malem svetu, opravljal knezovsko čast in sodne funkcije ali pa sodeloval v diplomatskih misijah. Njihove politične kariere so obravnavane v obdobju od 1357. do 1363. leta. Avtor je analiziral tudi družinski krog vsakega senatorja, kot tudi stališča njihovih prednikov do političnih odločitev, oziroma klanovsko pripadnost njihovih potomcev v poznejših dogajanjih. Podrobna analiza obsega 53 patricijev, senatorjev. Med njimi je bilo 17 zagovornikov odstranitve beneške nadoblasti (pripadniki Gunduličevega klana), 15 senatorjev zagovornikov ogrske krone (Gučetičev klan) in 21 nasprotnikov sprememb (Bobaljevičev klan).

V četrtem poglavju obravnava dominacijo Gunduličevega klana v času dveh stoletji in pol. V tem obdobju je bilo več neuspešnih poskusov odstranitve Gunduličevega klana. V času vladavine Gunduličevega klana pripravljajo zaroto leta 1400 člani rodbine Zamagna-Bodača ob pomoči vojvod iz zaledja. Leta 1483/6 so zarotniki iz rodbin Palmota-Resti, ki iščejo pomoč pri osmanskih Turkih, medtem ko se zarotniki rodbine Boçignoli leta 1526 naslanjajo na Habsburžane (o tej zaroti piše podrobno na podlagi dunajskih virov Josip Žontar v delu »Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju«, Ljubljana 1973). Leta 1566 se je zgodila zarota kot krajša epizoda dramatika Marina Držića ob pomoči Firentincev. Bolj usodna je bila zarota, ki jo je povzročil spopad povezan s cerkveno jurisdikcijo, ki so ga vodili pripadniki rodbine Palmota. Šlo je za boj proti razširitvi svetne jurisdikcije na cerkveno oblast in uvedbo tridentinskih cerkvenih reform. V tem spopadu naj bi bil ubit diplomat Frano Gundulić leta 1589. Njegov uboj pa je bil uvodni dogodek velikega klanovskega spopada, ki je doživel vrhunec v začetku 17. stoletja v Veliki zaroti.

V zadnjem poglavju se avtor osredotoči na povratek Bobaljevičevega klana, ki je sprožil Veliko zaroto 1512/16. Na kratko povzame celotno dogajanje, ki ga je avtor obdelal skupaj s Stjepanom Ćosićem v omenjeni knjigi »Dubrovačka vlastela između roda i države«.

Če na kratko povzamem kontinuiteto klanovske borbe dubrovniškega plemstva, ki ji lahko sledimo skozi vse nevrogične točke dubrovniške zgodovine, bi dobili naslednjo sliko. Od leta 1205 do propada Dubrovniške republike se je oblast zamenjala trikrat: do 1205 je bil na oblasti Judin klan, leta 1205 ga je zamenjal z državnim udarom (z beneško pomočjo) Bobaljevičev klan. Leta 1358 Gunduličev (bivši Judin) klan skupaj z Gučetičevim klanom na institucionalni način (ob pomoči ogrskega kralja) zamenja Bobaljevičev klan in na koncu po Veliki zaroti Bobaljevičev klan zopet na institucionalni način (ob pomoči Špancev) odstrani Gunduličev klan in pod neformalnim imenom salamankezov vlada vse do propada republike. Tretji Gučetičev klan, ki se je sredi 14. stoletja razvil kot frakcija Gunduličevega klana, se je v 15. in 16. stoletju oddaljil od Gunduličevega klana, se približal Bobaljevičevemu klanu in se na koncu z njim spojil.

Tri menjave oblasti in osem neuspešnih zarotniških poskusov ni dokaz, da se je dubrovniška zgodovina odvijala v neprestanem spletkarjenju, zarotah in prevratih. Prav to govori o stabilnosti dubrovniškega sistema vladanja. Prevlada enega klana ni istočasno pomenila uničenje nasprotnega klana. Tudi slabši klani so sodelovali v oblasti, prav tako so bili njihovi člani izvoljeni na najpomembnejše državne funkcije. To je bila, kot ugotavlja avtor, kontinuirana politična borba z elementi pozitivne konkurence. V tem naj bi se odražala modrost dubrovniške politične elite. Dubrovniška politična elita je zgodaj dojela dva bistvena elementa uspešne politične borbe za vpliv v notranjih okvirih in v borbi za obstoj v mednarodnih okvirih. V razvnotežju teh bistvenih elementov je dubrovniška politična elita zagotovila obstoj države in dolgo ohranjanje oblasti. Tako so vladajoči klani kot njihovi oponenti doumeli, da ima njihova realna moč mednarodno dimenzijo in da je v teh okvirih treba doseči maksimum. Politika *pro et contra*, ki nikdar ni bila iskrena in je trajala le toliko časa dokler je bilo nujno, je služila kot sredstvo za doseg notranjepolitičnega cilja (obdržati se na oblasti), ne pa kot neka dejanska ideološka pozicija.

Klanovska borba dubrovniškega plemstva se je odražala tudi na kulturnem in še posebej na književnem in historiografskem nivoju.

Opozorim naj še na terminološke pripombe glede uporabe priimkov dubrovniškega plemstva, o čemer avtor razpravlja v uvodu. V strokovni literaturi se namreč uporabljajo zelo različno, nedosledno pa tudi napačno. Plemiški priimki so se, kot ugotavlja avtor, tekom stoletij menjali upoštevajoč etnične in jezikovne spremembe v Dubrovniku. Tu je treba upoštevati direktni ali indirektni vpliv notariata pa tudi modnih trendov. Najstarejši je romanski sloj (npr. Goče, Menče, Poča). Zaradi slavizacije Dubrovnika in razvoja slovanske pisarne ter zaradi intenzivnih gospodarskih povezav Dubrovnika s slovanskim zaledjem, so se pojavile slovanske oblike priimkov (Gočić, Menčetić, Počić). Slovanske oblike niso imele uradni temveč občevalni karakter. Sredi 16. stoletja so se pod močnimi italijanskimi

kulturnimi vplivi romanske oblike priimkov italijanizirale (Gozze, Menze). Od 19. stoletja dalje pa se slovanski priimki kroatizirajo (Gučetić, Pucić). V prilogi je dodan spisec različnih variant priimkov dubrovniškega plemstva.

Knjigi sta dodani dve prilogi: v prvi je dodana pesnitev Maria Caboga »Protiv dubrovačkog plemstva« v latinščini in hrvaškem prevodu, v drugi pa shematični prikaz klanovske pripadnosti dubrovniških plemiških rodov od leta 1200 do 1800.

V knjigi so na več mestih avtorjeve ugotovitve podkrepljene s številnimi grafikoni, preglednicami, shemami in tabelami. Dodan je pregled uporabljenih virov in literature ter kazalo imen in krajev. Obesežen povzetek je podan v angleščini.

Knjiga Nenada Vekarića zasluži vso pozornost, kajti vloga in dejavnost plemstva je v zgodovini Dubrovniške republike podana zelo pregledno in brez olepševanja.

Ignacij Voje

Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. *Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395–1397* (priredila Nella Lonza). Zagreb–Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011. 450 strani (Pos. izdanje: Monumenta historica Ragisuna, knj. 10).

Zapiski sklepov dubrovniških svetov (Veliki svet, Mali svet, Svet naprošenih) spadajo med najpomembnejše vire dubrovniške zgodovine. Uvrščeni so v 2. serijo imenovano *Reformationes* Državnega arhiva v Dubrovniku. Prve knjige zapisnikov svetov so se ohranile od leta 1301 in segajo do propada Republike. Vmes so večji časovni presledki, ki so rezultat požarov in uničevanja arhivskega gradiva. Prvi zvezek zapisnikov je izdala JAZU leta 1879. V osemdesetih letih je izšlo pet knjig v znameniti zbirki Monumenta spectantia historia Slavorum Meridionalium (zvezek X, XIII, XXVII–XXIX). V omenjenih petih knjigah so objavljeni zapisniki do leta 1379. Ta akcija je zamrla do leta 1951, ko je Mihajlo Dinić v okviru SANU v seriji Zbornik za istoriju, jezik i književnost srbskog naroda, nadaljeval z izdajanjem zapisnikov v dveh zvezkih (od 1380–1389). Ponovno je minilo skoraj pol stoletja, da je ta pomemben projekt prevzel Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku HAZU. Leta 2005 je izšel neobjavljeni del 28. zvezka in 29. zvezek *Reformationes*. Gradivo je za objavo pripravil takrat že pokojni arhivar Zdravko Šundrica, redigirala pa ga je Nella Lonza (glej. moje oceno ZČ 60, 2006, str. 470–480).

Pred seboj imamo sadaj objavljeni 30. zvezek, ki časovno sega od začetka 1395 do avgusta 1397. Redaktorica podrobno pojasnjuje redaktorski postopek pri pripravi teksta za tisk. V uvodu nas seznanja z materialom na katerem je pisana knjiga (papir), jezikom (latinščina in eventualna odstopanja), in pisarji (trije kanclerji). Opozarja nas tudi na inicialke, v katerih so upodobljeni mali portreti, na kar pogosto naletimo v pravnih tekstih. (prikazano v knjigi v faksimilu).

Ker so od leta 1378 vodili zapisnike vsakega od svetov v poseben zvezek, v objavljeni knjigi zavzema prvi zvezek sklepe Malega sveta, od polovice drugega zvezka so sklepi Sveta naprošenih, dočim je tretji zvezek namenjen sklepom Velikega sveta. Sklepom svetov je avtorica dodala še popis uslužbencev, popis knezov, obiske uglednih osebnosti in zapisi kanclerjev o raznih dogodkih (potresi, slabo vreme ipd.).

Redaktorica nas seznanja tudi s poslovníkom svetov zato odloki niso stilizirani na isti način. Pri Malem svetu, ki se je ukvarjal z množico tekočih upravnih poslov je kancler navedel samo izglasovan sklep z navedbo števila pozitivnih

glasov. Drugače je bilo pri Velikem svetu in Svetu naprošenih. Tam sta morala biti zabeležena dva nasprotna predloga formulirana tako, da so svetniki o njiju lahko glasovali za ali proti. Ob sprejetem predlogu je bilo zabeleženo koliko članov je glasovalo za predlog, nasprotni predlog pa je bil prečrtan. V nekaterih primerih so morali svetniki potrditi sklep z več kot polovico glasov, v posebnih primerih pa z dvotretjinsko večino. Sklepi, ki so imeli trajno veljavo z zakonodajno vsebino so bili vpisani v posebne zakonske zbirke, v tem obdobju v "Liber virdis" (Zelena knjigo). Uvodna avtoričina razpravljanja o objavljeni knjigi Reformationes so predstavljena še v angleške in italijanskem jeziku.

Vsebina sklepov 30. knjige predstavlja osnovno gradivo za zelo raznovrstna zgodovinska raziskovanja, vezana tako na politični razvoj, diplomatske odnose, prebivalstvo, izgradnjo mesta in vsakdanje življenje. V zapisnikih dubrovniških svetov izstopajo tiste pomembne politične teme, ki so usmerjale razvoj dubrovniške komune v tem obdobju. V prvi vrsti gre za odnose z Ogrsko pa tudi s Srbijo in Bosno. Ker je bil takrat zelo močan pritisk beguncev iz balkanske notranjosti proti Jadranu, je dubrovniška oblast posvečala temu vprašanju posebno pozornost. Med notranjimi težavami izstopajo ukrepi proti širjenju kuge, na gospodarskem področju pa postopki za uvedbo suknarstva. Veliko tega gradiva je upoštevano in citirano v mnogih znanstvenih in strokovnih delih, kljub temu pa je še precej gradiva, ki bi bilo vredno pozornosti.

Naj še opozorim, da na začetku vsakega kaclerjevega zapisa ni regesta, temveč kratka kanclerjeva oznaka predmeta sklepa na robu zapisa, kar raziskovalcu omogoča da hitro najde kar ga zanima. Knjigi je dodano 6 prilog.

Izdaja 30. knjige Reformationes predstavlja sodoben način izdajanja tovrstnih virov. S tem postajajo najstarejše ohranjene arhivske knjige Dubrovniškega arhive dostopne najširšemu krogu raziskovalcev dubrovniške preteklosti. Izdaja je opremljena s tremi kazali: osebnim, krajevnim in stvarnim.

Ignacij Voje

Siegmund am Ringeck, **Mojstra Sigmunda Ringecka razlaga verzov mojstra Ioannesa Lichtenawerja** (prev. Igor Sancin), Ljubljana : 2010. 288 str.

Slovinci se radi pohvalimo, da v družbi evropskih jezikov ne zaostajamo niti za največjimi – tako smo denimo že leta 1584 dobili popolni prevod Svetega pisma, kar nas v svetovnem merilu uvršča na zavirljivo mesto. Borilnega priročnika Sigmunda Ringecka ne moremo postavljati ob bok znamenitemu Dalmatinovemu delu, ne bi pa hudo pretiravali, če Ringeckov traktat poimenujemo kar biblijo t. i. nemške šole poznosrednjeveških borilnih veščin. Od lanskega leta lahko ta zanimivi, a splošni in tudi strokovni javnosti bolj ali manj neznani rokopis iz 15. stoletja prebiramo v slovenskem prevodu, ki ga je v sodelovanju z založbo Viharnik pripravil Igor Sancin. Na prvi pogled nenavadna in nepričakovana pridobitev, a vsekakor svojevrsten dokaz, da slovenski jezik kljub majhnemu številu govorcev premore obilo širine in ustvarjalne energije.

Slednje gotovo ni manjkalo Igorju Sancinu, dramskemu igralcu in raziskovalcu srednjeveških borilnih veščin, ki jih danes poučuje v Celjski borilni šoli (Schola pugnatoria Celeiana). Rokopis Ringeckovega borilnega priročnika, ki ga hrani Saška deželna biblioteka v Dresnu,¹ je izjemnega pomena za preučevanje mečevanja in drugih borilnih veščin v srednjeveški Evropi. Mojster Siegmund je besedilo po vsej verjetnosti sestavil v štiridesetih letih 15. stoletja, ko je bil zaposlen kot borilni inštruktor na dvoru bavarskega kneza Albrehta. Tako gre za najzgodnejši ohranjeni vir, ki – poleg bolj zgoščenega, manj tehnično naravnega Nürnberškega rokopisa iz ok. 1389² – podrobno opisuje tehnike legendarnega nemškega mečevalca Johanna Liechtenauerja. Liechtenauer je po srednji Evropi zaslovel že za časa življenja, vendar sam ni zapustil nobenega znanega opisa svojega učenja. To so prihodnjim generacijam posredovali Liechtenauerjevi nasledniki t. i. nemške šole, ki se je razvijala še vse v 16. stoletje.

Ringeckovo delo se osredotoča na bojevanje z dolgim (enoinpolročnim) mečem, nekoliko bolj fragmentarno tudi na boj v oklepu in na konju. Poglavlje o meču in ščitku je še bolj skopo, sistem rokoborbe pa ne izvira neposredno iz Liechtenauerjevega izročila, temveč se opira na poduk judovskega inštruktorja Otta. Čeprav so v priročniku nanizani povsem uporabni, konkretni napotki za izvedbo določenih tehnik, to vendarle ni splošen didaktični učbenik, namenjen

¹ Sächsische Landesbibliothek Dresden, Mscr. C 487.

² Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Cod. HS. 3227a.

širšemu občinstvu. Sestavljen je bil namreč za že izkušenega viteza, kot priprava na formalni dvoboj. Za sodobnega bralca, ki takšnega predznanja nima oziroma ga ob današnjem načinu življenja niti ne more imeti, to pomeni še dodatno oviro pri pravilnem razumevanju besedila.

Priprava prevoda in komentirane izdaje poznosrednjeveškega borilnega priročnika, napisanega v arhaičnem, terminološko težavnem in namenoma zapletenem jeziku, ki naj bi bil razumljiv le posvečenim, je nedvomno zahtevna naloga. Na prvi pogled je presenetljivo, da se je je lotil nekdo, ki ni ne poklicni zgodovinar niti germanist. Čeprav ni običajno, da bi srednjeveške rokopise preučevali ljubitelji, se danes med oživljanjem izumrlih borilnih veščin naše celine dogaja prav to. Tematika, ki je doslej komajda pritegnila pozornost zgodovinarjev, toliko bolj vznemirja ljubitelje in športnike, ki take vire ne le zbirajo, temveč jih tudi prevajajo ter objavljajo. Ta pojav je posebej opazen v zadnjih dveh desetletjih, ko je živahna izmenjava informacij na medmrežju spodbudila nesluten prepod že dolgo pozabljenih bojvniških veščin srednjeveške in zgodnjenovoveške Evrope. A resnici na ljubo to niti ni posebna novost, saj so stare borilne priročnike začeli na novo odkrivati že proti koncu 19. stoletja. Avstrijski sabljač Gustav Hergsell je denimo leta 1887 objavil znameniti Talhoferjev rokopis,³ leta 1892 pa je izšel poskus sinteze evropskega zgodnjenovoveškega mečevanja izpod peresa britanskega častnika in sabljaškega inštruktorja Alfreda Huttona.⁴ Tako je raziskovanje starih borilnih veščin pristalo predvsem v domeni športnikov, poklicni zgodovinarji pa jim pri tem sledijo bolj obotavljaje – a včasih tudi s precejšnjo mero kritike.⁵

Sancinov prevod ni kritična izdaja Ringeckovega rokopisa po merilih, kakršnih smo vajeni ob objavah primarnih virov. To tudi ni njegov cilj – je namreč praktičen priročnik, namenjen tistim, ki se aktivno ukvarjajo z vadbo srednjeveških borilnih veščin. Ob vsaki predstavljeni tehniki slovenskemu prevodu besedila sledi avtorjeva razlaga, ki podrobneje opisuje izvedbo postopka, spremljajo pa jo še črno-bele fotografije sekvenc, ki so pri takšni objavi nujno dopolnilo – še posebej, ker prvotni vir ne vsebuje ilustracij. Delo Igorja Sancina je popolnoma primerljivo z zdaj že kar številnimi sodobnimi izdajami srednjeveških borilnih priročnikov, ki nastajajo v (večinoma ljubiteljskem) krogu raziskovalcev starih evropskih bojnih veščin. Podobno zasnovana sta tudi nedavna angleška prevoda Ringeckovega rokopisa, in sicer Christiana Toblerja⁶ ter Davida Lindholma in Petra Svarda.⁷ Borilne veščine se je seveda

³ Gustav Hergsell, *Talhoffers Fechtbuch aus dem Jahre 1467*, Prag 1887.

⁴ Alfred Hutton, *Old Sword-Play*, London 1892.

⁵ Razprave ljubiteljskih raziskovalcev so večkrat naletele na ostre odzive strokovne javnosti zaradi površnih interpretacij ali neobvladovanja strokovne metodologije. Že ob Hergsllovi izdaji se je zaradi takšnih pomanjkljivosti razvila huda polemika. Gl. Carl Wassmannsdorff, *Aufschlüsse über Fechthandschriften und gedruckte Fechtbücher des 16. und 17. Jahrhunderts, in einer Besprechung von G. Hergsell: Talhoffers Fechtbuch aus dem Jahre 1467 mitgeteilt*, Berlin 1888. Podobne probleme je včasih opaziti tudi v novejši literaturi, kot je opozoril Christopher Amberger. Christopher Amberger, *The Death of History: Historic European fighting arts in the Mis-information Age*, v: *Fencers Quarterly Magazine*, pomlad 2001, str. 27–31.

⁶ Christian H. Tobler, *Secrets of German Medieval Swordsmanship*, s. l. 2001.

⁷ David Lindholm, Peter Svård, *Sigmund Ringeck's Knightly Art of the Longsword*, Boulder 2003.

težko naučiti iz knjig, še posebej, če gre za znanje, ki je izumrlo že pred stoletji in nima več naslednikov z neposredno kontinuiranim izročilom. Zato tovrstne sodobne izdaje niso le prevodi virov, temveč dejansko interpretacije, ki poskušajo pogosto vse prej kot jasna navodila prenesti v smiselno, izvedljivo borilno tehniko. V tem smislu je Sancinovo delo originalen prispevek k rekonstrukciji t. i. nemške šole bojevanja, saj temelji na lastnem branju in praktični interpretaciji Ringeckovega rokopisa.

Pri obravnavi tako večstransko zahtevnega vira se mora raziskovalec spoprijeti z najrazličnejšimi izzivi. Med največjimi je nedvomno zelo specifično izrazoslovje, ki ga je treba najprej pomensko razvozlati, nato pa čim bolje prevesti v govorčev jezik. V slovenščini, ki že sama po sebi nima lastne mečevalske terminologije s srednjeveškim izročilom, je ta težava še bolj očitna. Vendar se je prevajalec z njo soočil premišljeno in z občutkom, zato mu je uspelo v večini primerov predlagati smiselne rešitve, ki lahko prerastejo v dobro izhodišče za nadaljnja prizadevanja na tem področju.

V želji, da bi se prevod čim bolj približal originalu, jezik slovenske izdaje pogosto deluje nekoliko staromodno in zapleteno, kot kaže že knjižni naslov. Prevajalec se je odločil, da termine zapisuje v natanko takšni obliki, kot se pojavijo na določenem mestu prvotnega besedila, in jih ne skuša poenotiti niti posodobiti v skladu s sodobnim nemških pravopisom. Ker je avtor rokopisa besede črkoval precej samovoljno, se ta odstopanja nujno prenašajo tudi v slovensko izdajo, kar privede do različnega črkovanja terminov in lastnih imen (npr. Ioannes Lichtenawer / Johannes Lichtenawer / Johannes Liechtenauer, Sturtzhaw / sturzhau ipd.) ter nekoliko nedoslednega zapisa velike oz. male začetnice pri nemških terminih. Kar pa pri pričujoči izdaji še najbolj pogrešamo, je transkripcija originalnega besedila. Ta je sicer dostopna na spletu, kjer je mogoče najti tudi posnetke celotnega rokopisa ter različne sodobne prevode.⁸ Vseeno bi njegova vključitev v knjigo bralcu pri kritičnem prebiranju omogočila neposredno primerjavo s prevajalčevimi razlagami.

Če odmislimo zgolj prestižno naravo slovenskega prevoda, bi se marsikdo utegnil vprašati o smiselnosti takšnega dela, zlasti še, če pomislimo na vsesplošno dostopnost komentiranih angleških izdaj istega rokopisa. Zaenkrat nimamo zanesljivih pričevanj, da bi bila Sigmund Ringeck in njegov priročnik kakor koli neposredno povezana z zgodovino slovenskega prostora. Prav tako ne poznamo nobenega primarnega vira, ki bi neizpodbitno dokazoval delovanje katerega od priznanih mojstrov Liechtenauerjeve šole med našimi predniki – kvečjemu posredne namige, kot je denimo omemba »mojstra Otta« med pristaši cesarja Friderika III. v vojni z Goriškimi v začetku leta 1460.⁹ Morda gre prav za slovitega rokoborca Otta, za katerega je znano, da je deloval na avstrijskem dvoru, čeprav ga dosedanje študije pretežno postavljajo v nekaj desetletij zgodnejši čas. Kakor koli že, glede

⁸ <http://digital.slub-dresden.de/sammlungen/werkansicht/280775717/0/>; http://www.aemma.org/onlineResources/ringeck/contents_body.htm; http://www.meisterhauw.de/index.php?option=com_content&view=article&id=54&Itemid=75; <http://www.thearma.org/Manuals/Ringeck.htm>.

⁹ Emmerich Zenegg-Scharffenstein, Die Söldnertruppen Kaiser Friedrichs III. in seiner Fehde mit den Grafen von Görz (1459/60), v: *Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft »Adler«*, 563–64, X/23–24 (1927), str. 277; Tomaž Lazar, *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja* (doktorska disertacija, tipkopis), Ljubljana 2009, str. 46–47, 321.

na povezanost naših dežel z vojaškim razvojem v nemškem prostoru se zdi vsaj zelo verjetno, da so Liechtenauerjevo večšino poznali tudi naši predniki. Vsekakor slovenske dežele niso mogle ostati osamljeni otok sredi velikega razcveta borilnih veščin v poznem srednjem veku. Spomnimo, da se je furlanski mečevalec Fiore dei Liberi, prvo ime t. i. italijanske šole bojevanja in avtor priročnika *Flos duellatorum*, sredi 14. stoletja rodil v Premarjagu (Premariacco) pri Čedadu, na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja in pod oblastjo oglejskega patriarhata.¹⁰ Torej imamo Slovenci tudi znotraj perspektive klasičnega nacionalnega zgodovinopisja dovolj utemeljenih razlogov, da se podobno kot naši evropski sosedje brez sramu lotimo raziskovanja tega že skoraj pozabljenega bojevnškega izročila.

Danes se v Sloveniji s srednjeveškimi borilnimi veščinami ukvarja le peščica posameznikov in organiziranih skupin. Še med temi se jih večina niti ne spušča v resno preučevanje primarnih virov, saj je njihova dejavnost usmerjena predvsem v zabavo in nastope na družabnih prireditvah, kjer zgodovinska pristnost nima velike vloge. Da si pričujoča publikacija ob tako ozki ciljni publikli ne more obetati tržnega uspeha, je žal neizogibno in razvidno tudi iz skromne naklade. Koliko zavzetosti in idealizma je bilo treba za njeno izdajo, najbolje priča dejstvo, da so se ustvarjalci – od pisca do oblikovalca, fotografa in statistov – odpovedali honorarju, vse v želji, da bi njihovo delo v profesionalni knjižni obliki doseglo širše občinstvo.

To je prevajalcu in njegovim sodelavcem uspelo in s tem so svoj pglavitni namen dosegli. Upamo pa, da bo njihov prispevek odmeval tudi v strokovni javnosti. Najprej lahko pomaga razbliniti trdožive mite o surovih, neukih srednjeveških bojevniki, saj se Liechtenauerjev sistem skozi Ringeckov poduk kaže kot pretanjena, dodelana in učinkovita veščina. Po drugi strani pa bi si bilo želeti, da bi knjiga vzbudila zanimanje za intenzivnejše znanstvene raziskave bogate pisne zapuščine starih mojstrov bojevanja. Zaenkrat namreč naše poznavanje zgodovinskega okvira t. i. nemške šole še vedno ni bistveno presešlo pionirskih ugotovitev Martina Wierschina¹¹ in Hansa-Petra Hilsa.¹² Zato številna pomembna vprašanja ostajajo nerazčiščena – med drugim se v zadnjem času ob Ringeckovem delu razvija polemika o pravi dataciji rokopisa, ki je očitno prepis starejšega izvornika in je morda nastal šele v začetku 16. stoletja. Vprašljiva ostaja relativna kronologija ohranjenih priročnikov in zato tudi ni povsem jasno, kateri od njihovih avtorjev so ustvarili resnično originalna dela, kateri pa so bili zgolj kompilatorji. Tako se kaže potreba po poglobljenih analizah borilnih priročnikov v smislu kritičnih izdaj, na podlagi katerih bi bilo končno mogoče pregledno pojasniti razvoj evropskih borilnih veščin. Morda bo kanček spodbude za doseg tega cilja prispevala tudi vnema Igorja Sancina in njegovih sodelavcev.

Tomaž Lazar

¹⁰ David Cvet, Raziskava o Fioreju dei Liberi in njegovih razpravah, ki opisujejo *L'arte dell'armizare*, ok. 1410, v: *Vojaška zgodovina*, 1(16)/10 (2009), str. 45–57.

¹¹ Martin Wierschin, *Meister Johann Liechtenauers Kunst des Fechtens*, München 1965.

¹² Hans-Peter Hils, *Meister Johann Liechtenauers Kunst des langen Schwertes*, Frankfurt am Main 1985.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Smilja Amon in Karmen Erjavec, **Slovensko časopisno izročilo 1: Od začetka do 1918.** – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011. 199 str. (Knjižna zbirka Media).

Konec preteklega leta je založba Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani izdala knjigo dveh raziskovalk zgodovine novinarstva. Knjiga je izšla tudi v elektronski obliki, kar bo gotovo pritegnilo mlajše raziskovalce in predvsem študente. Med bralce so jo pospremili z obetavnim reklamnim besedilom, v katerem predpostavljajo, da bo zapolnila marsikatero doslej belo liso v zgodovini novinarstva: »V Sloveniji imamo kljub uveljavljeni tradiciji znanstvenega raziskovanja na področju novinarskih študij in skoraj polstoletni tradiciji univerzitetnega študija novinarstva pomanjkanje raziskav o zgodovini novinarstva. Delo Smilje Amon in Karmen Erjavec zapolnjuje vrzel pri raziskovanju slovenskega časopisnega izročila od začetkov do leta 1918. Avtorici postavljata ključne mejnike slovenskega časopisnega razvoja v obravnavanem obdobju, vendar jima ti služijo zgolj kot zgodovinsko ogrodje, znotraj katerega skušata razložiti zgodovinske okoliščine, kompleksno družbeno, politično, ekonomsko in kulturno okolje ter vlogo ključnih posameznikov pri ustvarjanju določenih časopisov.«

Smilja Amon, zdaj že upokojena profesorica, je do leta 1998 predavala omenjeno tematiko bodočim novinarjem, o zgodovini časopisov je napisala nekaj preglednih študij ter gesel za Enciklopedijo Slovenije. Karmen Erjavec pa je mlajša raziskovalka, čeprav ne moremo zapisati, da je šele na začetku raziskovalne poti. Njena kariera je bila nenavadno hitra. Leta 1995 je v Ljubljani diplomirala in že čez dve leti – 1997 na univerzi v Salzburgu ubranila doktorsko disertacijo, ki jo je ljubljanska univerza nato tudi nostrificirala. Danes je redna profesorica na katedri za novinarstvo Fakultete za družbene vede.

Priznam, da sem vzela novo publikacijo, ki sta jo napisali tako kompetentni osebi, z veseljem v roke in sem upala, da bom v njej našla vse tisto, kar je obljubljala tudi reklama. Žal pa sem našla mnogo nedoslednosti in celo osnovnih napak. Danes se zaradi tehnološkega napredka ne moremo več zgovarjati na tiskarskega škrata in podobne nepridiprave in jih moramo pripisati kar avtoricama. Ker njuna deleža v knjigi nista jasno opredeljena, jih moram pač pripisati obema. Morda se zdi neumestno, da se oglašam, a predpostavljam, da je knjiga tudi univerzitetni učbenik in zato morajo biti podatki še bolj preverjeni kot sicer.

Najprej splošna pripomba, ko pišeta o časopisih in predstavljata njihov žanr, je malce nenavadno, da ne citirata originalnih člankov, ki bi jih lahko zahtevnejši bralec tudi poiskal, ampak se omejeta na literaturo, ki navaja njihovo vsebino. Tako ob obravnavi Zgodnje Danice citirata knjigo Sreča Dragoša Katolicizem na Slovenskem: socialni koncepti do druge svetovne vojne. Če bi kdo želel prebrati zgodbo o »škodljivosti krompirja«, mora najprej vzeti Dragoševo knjigo, kjer najde citat članka v Zgodnji Danici. Morda bi bila taka pot sprejemljiva pred desetletjem, saj je bilo prebiranje originalnega časopisja omogočeno le redkim, danes, ko je na primer tudi Zgodnja Danica dostopna prek medmrežja na portalu digitalne knjižnice Slovenije, je to velika pomanjkljivost.

Naj naštejemo nekaj stvarnih napak, ki sta jih zapisali:

- Trubarjev koledar ni ponovno izšel leta 1782 (str. 17), ampak 1581 za leto 1582. Vsekakor pa ni le ponatis dela iz leta 1557, saj vsebuje tudi podatke o prestopnih letih in postu do leta 1700. Nova predelana izdaja pa je bila v letu 1582 nujna, kajti tedaj je bil uveden nov, gregorijanski koledar.
- Po več kot 150-letnem premoru so bile v Ljubljani spet ustanovljene tiskarne, ki so s povezavo družinskega kapitala kljubovale tekmečem in počasi gradile monopolni položaj (str. 20–21). Med protestantsko tradicijo tiskarstva v Ljubljani (odhod Mandelca leta 1582) in ponovnim začetkom leta 1678 ni 150 let. Zakaj pišeta o tiskarnah v množini, če je bila v Ljubljani le ena vse do leta 1782, kateri tekmeči so bili tu mišljeni – v Gradcu, Celovcu?
- Janez Ludvik Schönleben je bil teolog in zgodovinar, ne pa ljubljanski trgovec. Posredoval je, da je v Ljubljani odprl podružnico svojega salzburškega podjetja Janez Krstnik Mayr in ne Janez Jurij Mayr. Adam Friderik Reichard pa se ni izučil tiskarske obrti pri Mayrjih v Ljubljani, ampak pri Kleinmayrjih v Celovcu (vse str. 21).
- V slovenščini pišemo najprej ime in nato priimek, to pravilo je potrebno upoštevati tudi tam, ali pa predvsem tam, kjer dvomimo, kaj je ime in kaj priimek. Urednik Laibaherice je bil torej Franz Xaver Heinrich in ne Heinrich Franz Xaver (str. 26).
- Jurij Stadelmann ni bil nikoli bibliotekar ljubljanske Licejske biblioteke (str. 28), nekaj časa je bil res kot praktikant bibliotekar v Gradcu. V Ljubljani pa je bil le tiskar in založnik.
- Illyrisches Blatt ni objavljalo le nemških prevodov Prešernovih pesmi (str. 30), pač pa tudi njegove slovenske pesmi, kot priloga tega časnika je leta 1834 izšel Sonetni venec!
- Janez Bleiweis ni nikoli študiral v Karlovcu (str. 63), pa tudi ostali, ki jih naštevata – Pintar, Žakelj, Jeran – so tam le po nekaj let hodili v gimnazijo ne pa tudi na bogoslovje (str. 94).
- Blaznik je bil Jožef in ne Josef (str. 72).
- Na str. 91 citirata avtorici besedilo objavljeno v ljubljanskem časniku 2. aprila 1890 (to zapišeta celo dvakrat), a časopis je izhajal le 1850–1851, kar pravilno zapišeta na predhodni strani.
- Anton Klein ni bil lastnik Egerjeve tiskarne (str. 110), ampak jo je le vodil.

- Slovenski narod je obsojal leta 1967 (sic!) uvedeni dualizem (str. 126).
- Ob obravnavi slovenskih tiskov iz 17. stoletja navajata avtorici le dve knjigi, ki sta izšli v prvih desetletjih, ne pa tudi ljubljanskih in graških tiskov s konca 17. stoletja (str. 18).

Veliko netočnosti in pomanjkljivosti je pri citiranju virov. Med tekstom pri opombah zelo redko navajata strani, tako da je citate nemogoče preverjati. Ker sodi obravnavana knjiga med študijsko literaturo študentov FDV, je to velika pomanjkljivost, saj je ena izmed stvari, ki se jo morajo naučiti študentje prav citiranje in navajanje virov. Nekateri citati manjkajo v seznamu literature. Ni mogoče razbrati, kateri Mahničev članek iz leta 1896, ki govori o kritiki slovenske literature (str. 162), je objavljen v Rimskem katoliku? Nemogoče je identificirati članek O delavskem vprašanju (1811), ki naj bi bil objavljen v znanstveni reviji Čas. Letnica 1811, tudi, če je 1911, ni pravilna. Primer nemogoče opombe, seveda brez navedbe strani, je Blaznik 1970 (str. 170). Blazniku je torej pripisana teza objavljena v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev, katere urednik je bil. Morda pa je to zapisal kakšen drug sodelavec te 650 strani obsegajoče knjige?

Tabelarični prikazi časopisov niso popolni. Tako na primer manjkajo med humorističnimi časniki (str. 114) vsaj Bodeča neža, Osa: politično-satirični tednik, Brivec : brije trikrat na mesec (Trst) in Škrat. Sicer pa bi bilo smotno vključiti tudi naslednja periodična glasila, ki so izhajala v obravnavanem obdobju: Vesna, Sloga, Resnica, Straža, Jugoslovan, Jezičnik, da naštejemo le nekatere.

Težko se strinjam tudi z nekaterimi trditvami, ki jih sicer le povzemata. Na primer: »poglavitni problem, ki je pestil pretok informacij v slovenskem etničnem prostoru, je bil slovenski jezik« in to vse do prvih dveh desetletij 20. stoletja (str. 7). Kako lahko razumemo stavek, ki govori o 18. stoletju: »Slovensko narodno identiteto so gradili z rabo jezika strukturiranega v različne takratne diskurze.« In nadalje: »Pri tej misli se lahko opremo tudi na novejšo raziskavo o nacionalni identiteti, ki poudarjajo, da je nacionalna identiteta diskurzivni zasnutek, v katerem so predstavljeni pomeni iz skupnega zgodovinskega spomina, kar lahko pojasni tudi intenzivnost takratnega raziskovanja slovenske zgodovine oz. preteklosti.« (str. 44).

Kako lahko torej zaključim? Knjiga, ki je veliko obetala, zapolnila naj bi predvsem vedenje o slovenkem časopisju, saj je nemško časopisje pred nedavnim obdelala Tanja Žigon (Nemško časopisje na Slovenskem, 2001) in njene ugotovitve avtorici korektno povzemata, ima žal mnogo stvarnih napak. Raziskovalcev zgodovine tiska je v Sloveniji malo, zato ne pričakujemo, da se bo kdo lotil pisanja novega dela o omenjeni tematiki v bližnji prihodnosti. Do tedaj pa se bodo iz predstavljenega knjige učili bodoči rodovi novinarjev, kar vsekakor ni vzpodbudno.

Bojan Balkovec, »**Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša**« **volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi**. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011. 324 str., ilustr. (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 43).

Na začetku poročila o monografiji dr. Bojana Balkovca bi najprej spomnili na pomemben premik, ki je proti koncu 20. stoletja razširil spoznavno obzorje slovenskega zgodovinopisja. V mislih imamo pritegnitev antropološkega, kulturnega (in kulturološkega), ter skozi različne druge vsebinske načine razčlenjevanega bivanjskega vidika v pogledih na našo bližnjo ali malo bolj oddaljeno preteklost. Danes torej poleg nekdanj prevladujočega političnega in socialnogospodarskega razumevanja zgodovine živijo tudi druga in prispevajo k njeni bolj celoviti podobi. Seveda pa zato iz historične obravnave ne smejo izostati njena posamezna polja, med drugim tudi politično, saj bi nas to prej ali slej privedlo do raziskovalnega manka, ki ga danes lahko vidimo za nazaj.

Monografija dr. Balkovca »*Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša*« : *volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi* je eno od del, ki zagotavljajo nadaljnji večstranski razvoj slovenskega zgodovinopisja. Obravnava eno od najpomembnejših vprašanj parlamentarnega političnega življenja v vsej njegovi zgodovinski pojavnosti – vprašanje volilnih sistemov in volitev, ki jih – kot pove njen podnaslov – razčlenjuje v dobi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) oziroma Kraljevine Jugoslavije (1918–1941). S tem tehtno pogloblja poznavanje političnega življenja Slovencev v omenjenem obdobju, saj je bil ta del njegovega razvoja – v nasprotju z avstrijsko dobo, obravnavano v standardni monografiji Vasilija Melika, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*¹ – doslej redko predmet posebne raziskovalne pozornosti. Največ, in na različnih akribijskih ravneh, so ji ga namenili Fran Erjavec v *Socialni misli* leta 1923,² Melita Pivec v zborniku *Slovinci v desetletju 1918–1928*,³ Metod Mikuž v *Zgodovinskem časopisu* leta 1955 in deset let kasneje v *Slovincih v stari Jugoslaviji*,⁴ Vasilij Melik leta 1962

¹ Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

² Erjavec, Fran, *Politična bilanca volitev* 18. marca 1923 v Sloveniji. *Socialna misel*, 2, 1923, str. 81–85; isti, *Volitve v narodno skupščino*, prav tam, str. 110–113.

³ Pivec, Melita, *Programi političnih strank in statistika volitev. Slovinci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana, 1928, str. 357–373.

⁴ Mikuž, Metod, *Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 107–139; isti, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

v znani obravnavi volitev v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS,⁵ v novejšem času pa še Miroslav Stiplovšek v Slovenskem parlamentarizmu 1927–1929 ter Banskem svetu Dravske banovine 1930–1935,⁶ Jure Gašparič v monografiji SLS pod kraljevo diktaturo⁷ in avtorji sintetične monografije Slovenska novejša zgodovina.⁸ Problematika volilnih sistemov in skupščinskih volitev v prvi Jugoslaviji je obravnavana tudi v različnih dosedanjih avtorjevih prispevkih v znanstvenem tisku,⁹ njen kompleten zajem pa predstavlja šele pričujoče delo.

Avtor je svojo razčlemba skupščinskih (in senatorskih) volitev v prvi Jugoslaviji ter vpetosti slovenske politike v nje izpeljal v šestih glavnih vsebinskih sklopih (poglavjih). Potem, ko v Predgovoru opozori, da poglobljanje v volilno zakonodajo, kandidiranje, glasovanje in v volilno propagando politično dogajanje pokaže v drugačni luči (str. 6), ter v razdelku o predzgodovini razvoja volitev spomni, da je bilo večje število slovenskega prebivalstva v volilne postopke pritegnjeno v drugi polovici 19. stoletja (str. 7), v prvem glavnem poglavju, Sprejemanje volilne zakonodaje (str. 9–13), predstavi razvojne stopnje njenega oblikovanja v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ustavi se ob volilnem zakonu za volitve v Ustavodajno skupščino, ki ga je septembra 1920 sprejelo Začasno narodno predstavništvo Kraljevine SHS, spremembi volilnega zakona, ki so jo junija 1922 opravili v Narodni skupščini, in volilni zakonodaji, ki jo je režim diktature kralja Aleksandra, vzpostavljen 6. januarja 1929, uvedel septembra 1931; ta je med drugim zadala svojevrsten udarec demokratičnim volilnim načelom z uvedbo javnih volitev. Nato v drugem glavnem poglavju, Volilna zakonodaja (str. 15–122), podrobno predstavi področja, ki jih je le-ta urejala: vprašanje aktivne in pasivne volilne pravice, oblikovanja volilnih okrožij, kandidatnih list in imenikov, določitve števila poslancev v okrožjih, mest oddajanja volilnih glasov, reda na voliščih in volilnega materiala, izvedbe volitev in načina ugotavljanja volilnih rezultatov ter prekrškov in kazni v zvezi z volitvami. Ureditvev teh vprašanj predstavi tako glede volitev v Narodno skupščino Kraljevine SHS/Jugoslavije kot – v tridesetih letih – še v Senat kraljevine. Obenem opozori tudi na pisanje slovenskega političnega časopisja ob parlamentarnem obravnavanju in sprejemanju volilne zakonodaje v času pred uvedbo kraljeve diktature. Avtor je predstavitev omenjene problematike smiselno podprl še z objavo izvirne zakonske

⁵ Melik, Vasilij, Izidi volitev v konstituantno leto 1920. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 3, 1962, str. 3–61.

⁶ Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000; isti, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.

⁷ Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

⁸ *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

⁹ Podrobneje o tem glej Balkovec, Bojan, Osebna bibliografija za obdobje 1986–2012. *COBISS Kooperativni online bibliografski sistem in servisi*.

materije in s tem bralcu omogočil tudi neposredni stik s pravnimi normami, ki so zadevale izražanje temeljne politične volje državljanov prve Jugoslavije.

Če v strnjeni obliki povzamemo osnovne značilnosti volilnega sistema v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, je le-ta izhajal samo iz volilne pravice državljanov moškega spola. Pogoj za njihovo aktivno volilno pravico za skupščinske volitve je bila izpolnjena starostna doba 21 let – s tem, da niso bili obsojeni na zapor in izgubo državljanske časti, da niso bili v stečaju ali pod skrbništvom. Volilno pravico so imeli tudi aktivni in neaktivni oficirji ter vojaki pod zastavo, le da je niso mogli izrabiti, dokler so bili v vojaški službi. Za poslanca v Narodno skupščino pa je lahko kandidiral vsak, kdor je imel volilno pravico in je užival vse državljanske in politične pravice, je stalno živel v kraljevini, bil star 30 (do 1922 – 25) let in je znal brati, pisati ter govoriti v uradnem, srbsko-hrvaško-slovenskem jeziku. K zadnjemu določilu je poslanec srbske Zemljoradničke stranke Dimitrije Popadić v parlamentarni obravnavi predloga volilnega zakona leta 1920 duhovito pripomnil: *»Dalje se zabranjava nepismenom seljaku da uđe u Skupštinu, a kad je trebalo ići u rat onda se nije pitalo, ko je pismen i nepismen; onda se nije kazalo: ajde vi pismeni napred, a vi nepisnemi u pozadinu. Onaj, koji je umeo da oslobodi ovu otadžbinu taj može ući i u Parlamenat, ako uživa poverenje narodno.»* (str. 25) Volilna zakonodaja pa je poznala tudi druge omejitve pasivne volilne pravice. Za poslance niso mogli – če se pred tem niso odpovedali službi – kandidirati državni uradniki (policijski, finančni, gozdarski uradniki in uradniki agrarne reforme), župani mest in občin ter državni dobavitelji. Za poslance, razen predsednikov pokrajinskih vlad in banov, niso smeli kandidirati tudi politični uradniki, za katere je bilo, tako kot za častnike, posebej poudarjeno, da ne smejo izvajati volilne propagande. Uradniki, ki so izvrševali javno oblast, pa niso smeli kandidirati v volilnem okrožju, kjer so službovali. Svoj položaj skupaj s poslanskim mestom so lahko obdržali nekdanji in aktualni ministri ter profesorji pravne fakultete. V letih 1931–1933 je tudi veljalo, da bi poslanec z izstopom iz skupine, ki ji je pripadal nosilec liste, na kateri je bil izvoljen, izgubil mandat.

Večina določb, ki so zadevale pravico do kandidiranja in izvolitve poslancev v Narodno skupščino, je veljala tudi za članstvo v Senatu Kraljevine Jugoslavije. Izstopala je le predpisana minimalna starostna doba senatorjev, ki je bila 40 let. Senatorska in poslanska funkcija sta bili nezdružljivi. Najbolj vidna razlika pri oblikovanju Senata in Narodne skupščine pa se je pokazala ob volitvah voljene polovice senatorjev (drugo je imenoval kralj). Volili jih niso vsi volilni upravičenci, ampak zgolj narodni poslanci, člani banskih svetov ter župani mest in občin. Senatorja mesta Beograda so volili vsi poslanci mesta Beograd, župani in podžupani občin Beograd, Zemun in Pančevo, občinski odbor mesta Beograd in po pet odbornikov občin Zemun in Pančevo.

Med temeljnimi značilnostmi volilnega sistema v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je treba poudariti tudi način določanja volilnega količnika in na tej podlagi izvedenega razdeljevanja mandatov med posameznimi kandidatnimi listami po volilnih okrožjih. V dvajsetih letih je za skupščinske volitve sprva veljal Harejev sistem. Po volilnem zakonu, s katerim je bil uveden (1920), so volilni količnik za razdeljevanje

navadnih in kvalificiranih mandatov (kandidati za kvalificirane mandate so morali imeti dokončano fakulteto ali višjo strokovno šolo, enakovredno fakulteti) ugotovili tako, da so število glasovalcev delili s številom posamezne vrste poslancev, ki so bili na voljo v volilnem okrožju, in rezultat je bil volilni količnik (volilno število). Nato so število glasov za posamezno listo delili s količnikom za navadne in kvalificirane mandate in dobili število mandatov, ki jih je ta lista osvojila. Ostanke pri deljenju in glasove list, ki niso dosegle količnika, so razvrstili po velikosti in razdelili še morebitne nerazdeljene navadne ali kvalificirane mandate. V primerih enakih ostankov ali števil je odločal žreb. Harejev sistem je uvedel proporcionalne volitve, vendar je institut kvalificiranih mandatov rušil proporc, saj je v manjših volilnih okrožjih kvalificiran mandat dobila najmočnejša lista.

Leta 1922 je bil uveden d'Hondtov sistem. Po volilnem zakonu, s katerim je bil uveljavljen, so volilni količnik ugotovili tako, da so število vseh oddanih glasov delili s številom mandatov, ki so bili na voljo v volilnem okrožju, in ga povečali za ena. Nato so število glasov list, ki so dosegle količnik, delili z 1, 2 in naprej do števila mandatov, ki jih je volilo okrožje. »Če je npr. okrožje volilo 6 poslancev, so glasove list delili z 1, 2, 3, 4, 5 in 6. Mandate so nato razdelili listam, ki so imele npr. 6 najvišjih rezultatov takšnega deljenja. Če nobena lista ni dosegla volilnega števila, se je upoštevalo, kot da so ga dosegle vse.« Avtor opozarja, da je bil po načinu ugotavljanja volilnega količnika iz leta 1922 še vedno ohranjen proporcionalni sistem, ki pa so ga rušila različno velika okrožja. Primerjava obeh načinov delitve mandatov pa pokaže, »da je d'Hondtov sistem bolj favoriziral velike stranke, majhne stranke pa bolj škodoval kot sistem iz leta 1920 s kvalificiranimi mandati« (str. 87)

Do nove spremembe v volilni zakonodaji je prišlo v začetku tridesetih letih. Leta 1931 so bile skladno s politiko režima kraljeve diktature uvedene vsedržavne kandidatne liste, s tem pa tudi nov način razdeljevanja mandatov. Potekal je tako, da so po izvedenih volitvah najprej ugotovili število glasov za posamezno listo v celi državi. Nosilci državnih list, ki so dobile nad 50.000 glasov, so bili takoj potrjeni za poslance, v okrožju Beograd–Pančevo–Zemun pa so bili vsi 3 mandati (kasneje 5), ki so mu pripadali, dodeljeni tisti kandidatni listi, ki je bila del najmočnejše državne liste; če je bilo v omenjenem okrožju več kandidatnih list vezanih na zmagovalno državno listo, je dobila te 3 mandate (kasneje 5) najmočnejša med njimi. Nato so listi, ki je dobila večino glasov v vsej kraljevini, dodelili 2/3 mandatov v vsaki banovini (upravno-ozemeljski enoti, na katere je bila razdeljena Kraljevina Jugoslavija). Te mandate so dali okrajnim kandidatom zmagovalne liste po velikosti števila glasov, ki so jih dosegli. Če je bilo z zmagovalno državno listo v nekem okraju vezanih več kandidatov, je mandat dobil tisti, ki je imel med njimi največ glasov. Preostalo tretjino glasov so glede na uspeh zmagovalne liste razdeljevali različno. Če je zmagovalna lista dosegla nadpolovično število glasov, je pri delitvi te tretjine mandatov sodelovala tudi ona, sicer pa ne. Mandate so v vsaki banovini razdeljevali po d'Hondtovem sistemu. »Najprej so delili število glasov posameznih list z 1, 2 do števila mandatov, ki so jih še delili. Nato so poiskali toliko najvišjih rezultatov deljenja, kolikor mandatov so tu še razdeljevali. Na ta način so določili,

koliko mandatov dobi posamezna lista. Te mandate so dali posameznim listam oz. njihovim okrajnim kandidatom v okrajih, kjer so dobile te liste največ glasov. Vendar so pri tem upoštevali le okraje, ki niso dobili mandata pri delitvi prvih 2/3 mandatov.« Lista, ki v celi državi ni dobila več kot 50.000 glasov, ni sodelovala pri delitvi mandatov. V primeru enakega števila glasov za dve najmočnejši listi v državi bi se volitve ponovile čez dva tedna. To pa se ni nikoli zgodilo.

D'Hondtov sistem so v volilnih enotah, kjer je bilo na voljo več mandatov, uporabljali tudi pri senatorskih volitvah. Če je imelo več list enako število glasov ali enake količnike po d'Hondtovem sistemu, je odločal žreb. V volilni enoti, kjer so volili le enega senatorja, pa je mandat dobila tista lista, ki je imela relativno večino. V oceni volilnega zakona iz leta 1931 in njegovih sprememb iz leta 1933 avtor ugotavlja, da se je »odmaknil od načel proporcionalnega zastopanja. Sistem je bil podoben fašističnemu volilnemu zakonu v Italiji in zakonu v Romuniji.« (str. 88)

V tretjem glavnem poglavju, Slovenske stranke na volitvah (str. 123–204), avtor predstavi političnostrankarski razvoj v posameznih političnih taborih in natančno razčleni strankarske volilne povezave in rezultate na skupščinskih volitvah leta 1920, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935 in 1938 na Slovenskem. Obenem nas v posebnem podpoglavju seznanja še z vsemi kandidati, ki so na teh volitvah nastopili in bili izvoljeni ali ne, v drugih pa izriše njihovo poklicno in socialno strukturo ter opozori na preskakovanje kandidatov z liste na listo ob posameznih volitvah, ki ga ni bilo tako malo. Pred njim niso bili imuni v nobenem taboru, tudi v sicer najbolj kompaktnem katoliškem ne, saj je v tridesetih letih »nekaj posameznikov, ki so v dvajsetih letih kandidirali na listi SLS, kandidiralo drugod (na režimski listi generala Petra Živkovića leta 1931 in režimski listi Bogoljuba Jevtića leta 1935 – op. J. P.)« (str. 131) Kar zadeva druge politične tabore, so bili za liberalce v dvajsetih letih v glavnem značilni prestopi kandidatov med strankami s širše liberalne strani, v tridesetih pa je prišlo tudi do radikalnejših prestopov posameznikov na opozicijsko federalistično Mačkovo ter s fašističnim državnim sistemom spogledujočo se Ljotičevo listo (1935) in celo v tabor SLS (1938). Podobno je bilo tudi v marksističnem taboru. »Delavske liste, ki so nastopale na volitvah, so bile pogosto le povezave različnih skupin v socialističnem in komunističnem gibanju. Posameznike so tako na socialistični kot na komunistični strani izključevali iz strank. Ti so potem prehajali v druge (delavske – op. J. P.) stranke in skupine.« (str. 168) Pojavili pa so se tudi prestopi v druge politične tabore. V dvajsetih letih so nekateri nekdanji delavski kandidati prestopili v liberalni tabor in k slovenskim radikalom, v tridesetih pa so kandidirali na Živkovićevi, Jevtićevi in Ljotičevi listi. Zanimiv je primer nekdanjega komunističnega poslanca v Ustavodajni skupščini in člana ožjega vodstva slovenskega komunističnega gibanja v začetku dvajsetih let, Vladislava Fabjančiča. Zanj namreč v zgodovinsko literaturi velja, da se je leta 1923 umaknil iz političnega življenja, a je leta 1935 kandidiral na Ljotičevi listi.

Če se ustavimo še pri poklicni in socialni strukturi kandidatov, so med izvoljenimi poslanci iz katoliškega tabora opazno prevladovali posestniki, kmetje, obrtniki, trgovci, gostilničarji in župani. Enako je veljalo tudi za poslance iz liberalnega tabora in predstavnike posameznih malih kmečkih strank. Med izvoljenimi

poslanci iz delavskih strank pa so prevladovali uradniki in državni uslužbenci. Naj na tem mestu poudarimo, da bo moral omenjeno poglavje, v katerem avtor predstavi še udeležbo Nemcev in kandidatov z bivališčem zunaj Slovenije na volitvah, dobro preštudirati vsak, ki želi ustrezno poznati in utemeljeno pisati o političnemu življenju Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Njegovo podobo s pomembnega zornega kota razkriva še krajše četrto glavno poglavje, Volilna udeležba (str. 205–208). V njem avtor spregovori o vprašanju, kolikšen del volilnih upravičencev je na skupščinskih volitvah v Kraljevini SHS/Jugoslaviji izkoristil svojo volilno pravico. Glasovalo je okoli 70 odstotkov upravičencev, z izjemo volitev v letih 1931 in 1935 (udeležila se jih je slaba polovica upravičencev), ki jih je najmočnejša slovenska politična organizacija, katoliška Slovenska ljudska stranka, abstinirala. Ko je leta 1938 znova nastopila na volitvah, se je volilna udeležba krepko povečala.

Avtorjeva monografija v slovenski zgodovinsko-politični literaturi najbolj podrobno in argumentirano prikazuje politično dinamiko v jugoslovanski Sloveniji med leti 1918–1941. To dokazuje njeno peto glavno poglavje, Rezultati volitev (str. 209–236), v katerem so kompleksno predstavljeni volilni rezultati po posameznih političnih taborih. Najmočnejši politični tabor je bil katoliški, ki je na vseh skupščinskih volitvah, na katerih je nastopil, dobil največ glasov. V dvajsetih letih je na volitvah leta 1920 zmagal z relativno (37,27 %), na vseh kasnejših (1923, 1925, 1927) pa z absolutno večino (61,95, 56,32 in 59,88 %) glasov. Sledili so mu liberalni (s 33,77, 25,04, 34,63 in 26,68 % glasov) in marksistični tabor (s 28,96, 10,66, 6,72 in 10,17 % glasov) ter Nemci (s 3,35, 2,33 in 3,27 % glasov na volitvah leta 1923, 1925 in 1927). SLS, ki je imela svoje volivce enakomerno razporejene po vsej Sloveniji, je obvladovala slovenski prostor. Svoje glasove je povečevala tudi v tradicionalno liberalni Ljubljani, kjer je leta 1925 liberalcem celo uspela odvzeti ljubljanski mandat. Po drugi strani je meščanski del liberalnega tabora v dvajsetih letih, največ v osrednji Sloveniji, ves čas povečeval število glasov, medtem ko je pri marksistih po letu 1920 sledilo upadanje števila glasov. Delež glasov za delavske stranke je bil na nekdanjem Štajerskem višji kot na nekdanjem Kranjskem. Zelo pomemben delež glasov je v okrajih, ki so mejili na Hrvaško, dobivala tudi Radičeva Hrvaška (republikanska) kmečka stranka. V tridesetih letih, ko so na volitvah zmagovale vladne državne liste, so bili leta 1931 (na Živkovičevi listi) in leta 1935 (na Jevtičevi listi) izvoljeni liberalno usmerjeni poslanci, leta 1938 (na listi dr. Milana Stojadinovića) pa predstavniki katoliškega tabora. Enako usmerjeni kandidati so bili v prvi oziroma v drugi polovici tridesetih let izvoljeni tudi na senatorskih volitvah.

V zadnjem, šestem glavnem poglavju, Propaganda (str. 237–286), avtor slovensko politično dinamiko v prvi Jugoslaviji prikaže še skozi različne načine, s katerimi so tedanji politični subjekti nagovarjali volilno telo. Najpogosteje uporabljani obliki sta bili javni shodi, na katerih so kandidati za poslance predstavljali svoje poglede na politične razmere in njihovo reševanje, ter pisanje strankarskega časopisja. Slednje je propagandno dejavnost izvajalo na treh vsebinskih ravneh. Prva je bilo obveščanje oziroma poučevanje volivcev o volilnih postopkih, druga

poročanje o volilnih shodih in tretja prepričevanje volivca, naj glasuje za določeno stranko oziroma listo. Kot pravi avtor, je »pravzaprav (...) ‚prava‘ propaganda le slednje, vendar sta v službi propagande tudi ostala dva dela«. (str. 238)

Poučevanje volivcev je bilo predvsem pozivanje na volilno udeležbo – »*vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša*«, kot je pred volitvami leta 1923 zapisal katoliški Slovenec (str. 240) – in pojasnjevanje pravilnosti postopkov, zlasti zelenega oddajanja glasov, na volišču. Zadnje je bilo seveda povezano s politično naravnostjo posameznega časopisa, kajti »prava stranka je vedno tista, katere časopis beremo«. (str. 247) Na drugih ravneh časopisne propagandne dejavnosti, ki je bila tedaj medijsko najbolj široka in učinkovita, pa so časopisi »bralce obsežno obveščali o volilnih shodih svoje stranke oz. liste. Z velikim veseljem so jih seznanjali tudi z neuspešnimi zborovanji nasprotnikov.« Časopisje je pogosto »opisovalo doseganje delo in zasluge kandidatov in pri nasprotnikih izpostavljalo napake kandidatov. Pozitivne zasluge lastnih kandidatov so bile splošno priznane osebne vrline in močno poudarjene zasluge za lokalno skupnost. Pri nasprotnikih je bilo seveda obratno. Opazke na račun značajskih lastnosti posameznika so redke. V glavnem se nasprotniku očita neprimeren političen program, ki bo poguben za lokalno okolje, ki bo gospodarsko izčrpavajoč za Slovenijo. Niso tudi redki zapisi o korumpiranosti nasprotnikov. Veliko pa je pisanja o zavajanju in laganju.« (str. 286) Tu je pogostoma prihajalo do hujška in izražanja sovražnih čustev. Predvolilno propagando so marsikdaj spremljale tudi zabavljaške in ponižujoče opazke na račun nasprotnih političnih strank.

Avtor je vprašanje volilne propagande in predvolilnega dogajanja podrobno razčlenil za vse skupščinske volitve v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. V tem okviru je predstavil pisanje časopisja vseh političnih taborov in opozoril na ključne probleme, ki so zaposlovali tedanjo slovensko politiko: vprašanje avtonomije in centralizma, slovenstva in jugoslovanstva, ideološkega in političnega monizma, kulturnega boja, socialne problematike, gospodarskega položaja Slovenije, davkov in korupcije. Bralcu skozi njihovo obravnavo najbolj pristno približa tedanje politično ozračje na Slovenskem, saj so v predvolilnem času – kar je značilnost vsakih volitev – politični subjekti posebej poudarjeno izražali svoja siceršnja idejna, politična, narodna in socialnogospodarska vodila. Opozarja ga tudi na posredno vključevanje žensk v politično odločanje, ki se je pokazalo ob skupščinskih volitvah leta 1927 in 1931. Leta 1927 sta namreč oba najmočnejša politična tabora – katoliški in liberalni – ženske pozvala, naj pripomorejo k čim večji volilni udeležbi moških, kar so liberalci ponovili tudi leta 1931 (str. 240–241, 270, 277). To malo znano zgodovinsko dejstvo je vsekakor potrebno poudariti.

S prikazom slovenske (časopisne) volilne propagande v prvi jugoslovanski državi avtor sklene besedilo svojega dela. Sledijo mu še Priloge (str. 287–309), povzetek v angleškem jeziku (str. 311–313), Kratice (str. 315), Viri in literatura (str. 317–320) ter Imensko kazalo (str. 321–324). Ustavili bi se ob Prilogah, v katerih so navedeni vsi poslanci Narodne skupščine Kraljevine SHS/Jugoslavije in člani Senata, kar je zelo dobrodošel del monografije. V pomoč bo marsikateremu raziskovalcu politične zgodovine prve Jugoslavije in tudi drugemu bralcu, ki želita

imeti ustrezen pregled nad jugoslovanskim in slovenskim političnim življenjem v tem času. Nasploh Balkovčevo monografijo odlikuje bogato tabelarično, grafikonsko, slikovno in drugo gradivo, ki v marsičem prispeva k nazornemu razumevanju obravnavane problematike. Monografija dr. Bojana Balkovca *»Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša« : volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi* tako na različne vsebinske načine osvetljuje pomemben del slovenske politične izkušnje v prvi Jugoslaviji, ki nam je sedaj zgodovinopisno nedvomno še bližja.

Jurij Perovšek

Zvonka Zupanič Slavec, **Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941)**. Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978). Ljubljana : Celjska Mohorjeva družba, 2011. 252 str. ilustr.

V zadnjih letih imamo znotraj slovenskega zgodovinoписja opraviti z zanimivim fenomenom. V ospredje stopa zanimanje za posamezna podjetja v času in prostoru, za njihove lastnike in tudi posamezne podjetniške usode. Se pravi, da v zgodovinoписju poskušamo preseči razmere, kjer so zaradi pretežne pozornosti na procesno dinamiko, posamezniki in njihove usode ostajale v senci raziskovalnega interesa. Da se število zgodb o gospodarski dejavnosti posameznikov ali njihovih podjetij množi, je razveseljivo dejstvo, saj tako nastopa uravnoteženje makro in mikro nivoja v okvirih proučevanja gospodarske zgodovine. S takimi študijami se zapolnjuje tudi praznina, ki je v slovenskem zgodovinoписju dediščina preteklega dobe. Ta dediščina pa potrjuje značilnost paradigmatkega vzorca, da se raziskovalna pozornost v konkretnem času in prostoru usmerja na teme s katerimi se družba (zgodovinoписje!) na ideološki ravni lahko identificira. Z družbenimi spremembami konec osemdesetih oziroma na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je konceptualni preskok nastopil tudi na drugih področjih ekonomskega življenja v Sloveniji in tudi znotraj ekonomskega zgodovinoписja. Tranzicijsko reorganiziranje družbe na postulatih tržne ekonomije, osebne pobude in osebne odgovornosti za ekonomski in socialni uspeh, ni moglo obiti zgodovinoписja. Sprožala so se vprašanja historične legitimnosti in kontinuitete oziroma diskontinuitete zasebne gospodarske in socialne pobude v formalizirani obliki podjetništva. Na pobudo Žarka Lazarevića je januarja 1994 Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani priredil znanstveni sestanek na temo historičnih dimenzij in form podjetniške pobude v slovenskem prostoru do odprave zasebne gospodarske pobude po koncu druge svetovne vojne. S tem je bila odprta pot postopne spremembe konceptualnega izključevanja tematizacije podjetniških podvigov in usod iz historičnega znanstveno-kritičnega spoznavnega repertoarja. Predrli smo kopreno zapovedane in nato institucionalizirane pozabe podjetništva in posameznih podjetnikov, ki se je vzpostavila po letu 1945. Podjetništvo kot raziskovalni problem je postalo sestavni in nepogrešljivi del celostne interpretacije gospodarskega razvoja slovenskega prostora. S prehodom v novo tisočletje so monografske obdelave posameznih podjetnikov postale samoumevni del znanstveno raziskovalnega dela. Študij o posameznih podjetjih sicer ni toliko, kot bi si jih želeli oziroma bi bilo potrebno, a vendarle.

Iz te serije del o posameznih podjetnikih je tako proti koncu lanskega leta izšla tudi monografija o gradbeniku Josipu Slavcu, ki jo je spodbudila in uredila Zvonka Zupanič Slavec. Ker so posamezne podjetniške usode v širšem slovenskem prostoru malo znane, je prav da uvodoma na kratko orišemo življenjsko pot Josipa Slavca. Josip Slavec (1901–1978) je po prvi svetovni vojni ustanovil lastno gradbeno podjetje in v desetletju pred drugo svetovno vojno postal eden vodilnih slovenskih gradbenih podjetnikov, ki so mi bile zaupana pomembne gradnje, zlasti iz javnih sredstev. Njegovo podjetje se je posebej odlikovalo pri gradnji raznovrstnih mostov. Ker javno ni izražal svojih političnih preferenc, je bil v začetni dobi okupacije manj izpostavljen represalijam. Celó več, v tem času mu je tudi uspelo za svoje podjetje pridobiti dodatna gradbena dela, ki so jih nacistične oblasti izvajale na meji med nemško in italijansko okupacijsko cono. Okupacija sama ga je globoko prizadela in je zgodaj začel sodelovati z odporniškimi gibanjem. Mnogim je omogočil zaposlitev v podjetju, da so se izognili mobilizaciji v nemške delovne ali vojaške enote. Na drugi strani pa je odporniško gibanje podpiral finančno in materialno. Prek njegovega podjetja in na stroške podjetja je več let potekalo oskrbovanje odporniškega gibanja s potrebnimi tehničnimi sredstvi. Spomladi 1944 pa je zaradi te dejavnosti postalo njegovo življenje ogroženo, zlasti po tem ko so ustrelili njegovega najboljšega prijatelja. Zato je odšel v enote odporniškega gibanja. Kot tehničnega strokovnjaka in gradbenika so ga vključili v pripravljanje načrtov za povojno obnovo cest in železnic. Prevezel je torej delo za katerega je bil usposobljen.

Zaradi svojega vstopa v odporniško gibanje je imel Slavec ob koncu vojne pozitivno reputacijo. Še pred demobilizacijo so ga poslali v direkcijo za gradbeništvo, kjer je načrtoval in koordiniral obsežna obnovitvena gradbena dela v Sloveniji. Slavec je kot član odporniškega gibanja od blizu spoznaval značaj in ideologijo novih oblasti, zato ni imel iluzij o možnem nadaljevanju svoje podjetniške poti. Še pred koncem leta 1945 je svoje podjetje podaril državi. V osrednjem sindikalnem časopisu so takrat zapisali, da je bil Slavec eden redkih slovenskih podjetnikov, ki je razumel pomen in namen novega gospodarskega sistema in je zato svoje podjetje prostovoljno podaril državi in tudi sam dejavno delal v državnem sektorju. Navkljub temu pa se v letu 1946 začne njegova pot navzdol. Najprej ga prestavijo na oddelek za ceste, kjer postane direktor vseh slovenskih kamnolomov, a ga hitro degradirajo na raven upravnika majhnega lokalnega kamnoloma. Nato sledi še podržavljenje vsega njegovega premoženja, vključno s stanovanjem, da se je moral z družino preseliti k bratu. Kmalu se pojavijo govorice in nato tudi javne obtožbe o vojnem dobičkarstvu. Ko so se pridružile še obtožbe o gospodarski sabotaži, so Slavca odpustili iz službe. V nadaljnjih letih je kot stigmatiziran neuspešno iskal zaposlitev. Ko mu je v letu 1952 končno uspelo najti zaposlitev nadzornika gradbenih del pri občinskem komunalnem podjetju, pa se je v glasilu Komunistične partije Slovenije pojavilo pismo, glas ljudstva, ki je terjalo njegovo odstranitev. Pismo se je zaključilo s pozivom: »*Skrajni čas je, da se zavemo svojih moralnih dolžnosti in odstavimo z odgovornih mest ljudi, ki zavirajo gradnjo socializma, namesto, da bi ga pospeševali*«. Rezultat je bil znan, Slavca so odpustili z dela in šele mnogo let kasneje je glede na obseg znanja in izkušenj našel zaposlitev pri nadzoru gradenj, ki mu je omogočala skromno preživetje. Ponižan je umrl leta 1978.

Zanimivo je, da je bil Josip Slavec tokrat deležen že druge monografske obdelave. Pred desetimi leti sta namreč Majda in Jože Žontar (Stavbenik Josip Slavec, Nova revija, Ljubljana, 2001) že izdala knjigo o Josipu Slavcu, ki tako prav gotovo sodi med najbolj predstavljene podjetnike izpred druge svetovne vojne. Čeprav sta knjigi posvečeni eni in isti osebi, pa se njun pristop zelo razlikuje. Če sta Majda in Jože Žontar ostala omejena na prikaz Slavčeve življenjske poti, pa je Zupanič Slavčeva šla v svoji koncepciji monografije prek njenega pristopa v dveh točkah, glede opreme in glede vsebine.

Glede opreme moramo izpostaviti, da branje in vprašanja, ki se nam ob tem porajajo, spremlja izjemna slikovna dokumentiranost Slavčeve gradbene dejavnosti. V knjigi je objavljeno okoli štiristo (!) fotografij iz družinskega arhiva, ki natančno ilustrirajo podjetniško pot in pričajo o zasebnem življenju in poudarkih Slavčevih. Obilje fotografij daje monografiji dodaten značaj, Zupanič Slavčeva jo povsem upravičeno opredeljuje tudi kot slikovno monografijo. Fotografije presegajo zgolj ilustrativno funkcijo, saj glede na vsebino natančno pričajo o tehnoloških načinih spreminjanja kulturne podobe krajine in se s tem vzpostavljajo kot nepogrešljiv vir pri tovrstnih študijah. Da se je vse to ohranilo v družinskem arhivu, pa priča o visoki stopnji refleksije lastne dejavnosti.

Glede vsebinsko drugačnega poudarka Zupanič Slavčeve, ki presega publikacijo iz leta 2001, pa velja opozoriti na dejstvo, da je v snovanju monografije v ospredje enakovredno ob bok impresivni življenjski poti postavila tudi druge vsebine Slavčevega gradbenega opusa. Tako lahko sledimo ovrednotenju gradnje mostov (Gorazd Humar), cest (Tomaž Butkovič) in stavb (Peter Fister) s tehniškega aspekta, to je s stališča gradbene in arhitekturne stroke. Vsekakor pristop, ki do sedaj ni bil uporabljan v predstavitev posameznih podjetnikov. Običajno se taka dela omejuje le na življenjsko pot.

Drugačnost pristopa je povsem razumljiva, saj je Slavčevo delo v različnih oblikah in zvrsteh navzoče povsod okoli nas, je del našega samoumevnega vsakdana, da ga komaj še opazimo. Dejavnost Slavčevega podjetja je bila velika in je še vedno močno prisotna v osrednje slovenskem prostoru. Če navedemo samo nekatere objekte, potem ne moremo mimo hotelov v Kranju (Stara pošta, Jelen) in na Bledu (Park Hotel, Kavarna Kazina), številni mostovi (Zidani most!) in cestami (cesta pod Vršičem, Podvin–Lesce). Monografija tako izpostavlja dve soodvisnosti, povezuje namreč gospodarsko in kulturno dejavnost. Gradnja različnih poslopij in naprav kot ekonomska dejavnost sicer služi zadovoljevanju potreb, vendar pa s svojo estetiko in umestitvijo v pokrajino vzpostavlja nove kulturne dimenzije javnih in zasebnih prostorov in naprav.

Ambicija, ki je vodila pobudnico projekta, Zvonko Zupanič Slavec, pa je segla še nekoliko dlje. Slavčevo življenjsko pot in njegov opus je želela umestiti v širši historični in družinski kontekst. Prvi vidik je s svojo razpravo dopolnil Stane Granda, ki je v širokem historičnem loku orisal tipološke značilnosti in pojavne oblike podjetništva na Slovenskem s poudarkom na spremembi ekonomskega razvojnega modela po drugi svetovni vojni, v katerem ni bilo prostora za zasebno gospodarsko pobudo in kapitalske odnose. Se pravi v času, ko kolektivne forme

nadomestijo individualizirano in zasebno gospodarsko pobudo. Drugi presežni vidik pa je prispevala Zupanič Slavčeva sama in je v razprave o posameznih podjetnikih vnesla tudi družinsko ozadje. Opozorila je na podjetništvo in afiniteto do gradbeniške stroke kot del družinske tradicije v različnih generacijah. S prikazom podjetniške dejavnosti skozi tri generacije (oče, sin, vnuk) je nazorno izpostavila podjetništvo in ambicioznost kot način življenja znotraj družine. Vsaka generacija je zaradi historičnih okoliščin začejala znova. Vsaka generacija se je znašla na začetku, v spremenjenem družbenem okolju in spremenjenih družbenih vrednostnih sistemih. Ena rodbina, a trije družbeni konteksti – medvojno obdobje, doba socializma in tranzicija.

S tega stališča se zgodba o Josipu Slavcu in njegovih potomcih (Saša, Aleš) bere tudi kot zgodba o slovenskem 20. stoletju, o posamezniku v kolesju družbenih in ekonomskih sprememb burnega 20. stoletja. Bere se kot zgodba o pridnosti, marljivosti, varčnosti, upanju, sreči in uspehih na eni strani, a tudi kot zgodba o strahu, negotovosti, neuspehih in razočaranjih na drugi strani. Bere se kot zgodba o strokovni, ekonomski in socialni promociji, a bere se tudi kot zgodba o ideološki rigidnosti, zavračanju znanja in izkušenj, teptanju dostojanstva posameznika, politični stigmatizaciji, izključevanju in ponižanju. In ne nazadnje, bere se kot zgodba o moči človeka, da vse to prestane.

In ravno večplastnost konceptualizacije in tematizacije posameznih vidikov Slavčevega življenjskega opusa, je odlika, ki pričujoči monografiji daje trajnejšo vrednost.

Žarko Lazarević

Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, **Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte**. Celovec–Ljubljana–Dunaj : Mohorjeva založba, 2010. 666 strani.

Knjiga predstavlja temeljno znanstvenoraziskovalno delo avtorjev, socialnega geografa s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, upokojenega prof. dr. Vladimira Klemenčiča in zgodovinarja, prof. dr. Matjaža Klemenčiča, univerzitetnega profesorja na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru; zanjo sta avtorja 2011 dobila Zoisovo nagrado za vrhunske znanstveno-raziskovalne dosežke. Vladimir Klemenčič je poleg ostalih priznanj in odlikovanj za svoje številne raziskave ter za svoja prizadevanja v prid koroškimi Slovincem leta 2004 prejel Tischlerjevo nagrado, verjetno najodličnejše priznanje, ki ga podeljujejo koroški Slovenci oz. Narodni svet koroških Slovencev in Krščanska kulturna zveza iz Celovca. Je dobitnik Srebrnega častnega znaka svobode Republike Slovenije. Oba avtorja sta odlična poznavalca slovenske manjšinske in izseljenske problematike. Omenjeno delo ni zgolj prevod slovenskega izvirnika o prizadevanju koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni¹ in nekaj krajšega angleškega prevoda², temveč gre za obsežno dopolnitev in kvalitativno nadgraditev, ki se dotika posameznih izbranih poglavij iz zgodovine koroških Slovencev. Svoje dolgoletno raziskovalno delo sta tako avtorja zaokrožila s knjigo o položaju koroških Slovencev v drugi avstrijski republiki v nemškem jeziku. Interdisciplinarno zasnovana monografija, ki kombinira socialnogeografsko in zgodovinsko metodo, tudi na podlagi novejšega gradiva obravnava zapletene odnose med slovensko narodno skupnostjo in koroško deželno oziroma avstrijsko zvezno politiko, ki več kot 55 let ni zmožla ali hotela izpolniti določil 7. člena Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije (dalje ADP). Monografija pojasnjuje položaj koroških Slovencev, ki ga opredeljujejo asimilacijski pritiski in prizadevanja manjšine za uveljavitev njenih mednarodnopravno zagotovljenih pravic.

¹ Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, *Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni (izbrana poglavja)*. Celovec – Ljubljana – Dunaj, 2006, 368 strani.

² Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, *The endeavors of Carinthian Slovenes for their ethnic survival with/against Austrian governments after World war II: (selected chapters)*. Celovec – Ljubljana – Dunaj, 2008, 281 strani.

Poleg tega sta avtorja tudi rodbinsko povezana s Koroško, saj je soproga Vladimirja Klemenčiča in mama Matjaža Klemenčiča, koroška Slovenka. To je nedvomno spodbudilo dodatno zanimanje obeh za t.i. koroško vprašanje.

Preučevanje slovenskih narodnih manjšin brez dvoma sodi med osrednje teme slovenskega zgodovinopisja. Odnosi med manjšino in njeno matico so v življenju manjšinske skupnosti eno od ključnih vprašanj. Manjšinsko vprašanje je kot del nacionalnega vprašanja bistveno zaznamovalo slovensko zgodovino po prvi svetovni vojni. Na to nas opozarjajo tako zgodovinske študije kot tudi memoaristika in biografika. Verjetno drži trditev, da so Slovenci v Avstriji bili eden prednostnih predmetov v slovenskih etničnih študijah do konca druge Jugoslavije, vendar tega mesta niso ohranili po vzpostavitvi mlade in neodvisne države.³ To s svojim delom sedaj Klemenčiča spreminjata. Njun pregled sodobne zgodovine koroških Slovencev je tako v slovenskem govornem prostoru prvi takšen poizkus po skoraj dveh desetletjih.

Slovenski izvirnik iz leta 2006 je raziskovalcem slovenskega narodnega vprašanja in preučevalcem slovenske manjšinske problematike dobro poznan. Medtem je delo obeh avtorjem že postalo del obvezne literature za preučevalce slovenske zgodovine 20. stoletja. Ocenjevalo ga je več raziskovalcev in publicistov, ki se prav tako ukvarjajo z omenjeno problematiko. Njihova skupna ocena je, da gre za temeljito analizo izbranih poglavij sodobnega položaja slovenske narodne skupnosti na avstrijskem Koroškem, ter jo uvrščajo med najpomembnejša referenčna dela o sodobnem položaju koroških Slovencev.⁴

Posebno pozornost je znanstveni monografiji iz leta 2006 posvetil odličen poznavalec zgodovine in današnjega položaja koroških Slovencev, dr. Avguštin Malle. V svoji recenziji je izpostavil kvalitete in predlagal nekatere dopolnitve. Malle ocenjuje, da je bilo opravljeno pomembno delo in v svoji temeljiti analizi predlaga določene nadaljnje izzive.⁵ Večino predlaganih dopolnitev sta avtorja vnesla v nemško izdajo monografije.

Nemško izdajo knjige je ocenil tudi poznavalec avstrijske zgodovine dr. Andrej Rahten. Poročilo znanstveni odličnosti monografije sta po njegovem mnenju avtorja sama in njuno dosedanje delo. Medtem ko je Matjaž Klemenčič mednarodno priznan strokovnjak za zgodovino slovenskega izseljenstva in narodnih manjšin, avtor devetih znanstvenih monografij, v študijskem letu 2008/2009 tudi gostujoči profesor na Colorado State University Pueblo v ZDA, je zaslužni profesor Vladimir

³ Danijel Grafenauer, Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. Peter Štih in Bojan Balkovec (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka ZČ 39, Ljubljana 2010, str. 474.

⁴ Prim. npr. Jernej Zupančič, »Kontinuirano proti 7. členu«, *Delo*, 22. avgust 2007, let. 49, št. 192, str. 17, Marijan M. Klemenčič, »Matjaž Klemenčič, Vladimir Klemenčič. Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni«, *Ampak*, avgust-september 2007, str. 94, Miroslav Slana – Miros, »Rahljanje zibelke slovenstva«, *Delo*, 17. oktober 2007, let. 49, št. 240, str. 20

⁵ Avguštin Malle, Matjaž Klemenčič, Vladimir Klemenčič, Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni : izbrana poglavja., *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. XLVII, 2007, št. 1, str. 255–264.

Klemenčič mednarodno priznan geograf, ki je na ljubljanski Filozofski fakulteti med drugim zasnoval in izvajal predmet politična geografija. V svojem bogatem ustvarjalnem opusu se je med drugim posvečal tudi razvoju slovenskih narodnih manjšin v sosednjih državah in problemom obmejnih območij nasploh. Rahten je mnenja, da monografija prinaša nova spoznanja in bo pripomogla, »da gradimo predvsem na dobrih izkušnjah, ne da bi ob tem pozabili na slabe«.⁶

Izida knjige v nemškem jeziku so se posebej razveselili tudi koroški Slovenci, saj naj bi ta »nemško govorečim odprla sliko o koroških Slovencih«. Nemška izdaja o položaju koroških Slovencev v 2. avstrijski republiki »izpod peresa univerzitetnih profesorjev Matjaža in Vladimirja Klemenčiča je sicer namenjena v prvi vrsti večinskemu narodu, je pa pomembna tudi za pripadnike slovenske narodne skupnosti na Koroškem«, so še zapisali v *Novicah*.⁷

Z izidom knjige o prizadevanjih koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni so bili seznanjeni tudi nemško govoreči Korošci. O obširnem delu, katerega težišče je raziskovanje pravic narodnih skupnosti, so mediji poročali kmalu po izidu.⁸ Bertram Karl Steiner je v svojem prispevku v dnevniku *Kärntner Tageszeitung* dober mesec kasneje uvodoma zapisal, da se je izvorni greh Republike Avstrije zgodil leta 1918 po kolapsu Donavske monarhije in formiranju Nemške Avstrije, ki je hotela nemudoma v Nemški rajh. To je po njegovem mnenju pomenilo odpoved nadaljnemu razvoju šeststoletne večjezične evropske visoke kulture. Tako so manjšine postale, kljub drugačnim zagotovilom, le blede odsev nekdanje preteklosti. Ugotavlja, da stara Avstrija ni imela težav z dvojezičnostjo na Koroškem, da je tu živelo glede na rezultate zadnjega štetja pred prvo svetovno vojno še 28 % odstotkov Slovencev. Žal se je po peklu nacionalsocializma in formiranju 2. avstrijske republike »nacionalni« izvorni greh nadaljeval. Meni, da je monografija Klemenčičev popolnoma nečustven in skrben raziskovalni pregled dokumentacije, ki priča o brezplodnih prizadevanjih koroških Slovencev, da bi jih druga avstrijska republika priznala kot enakopravne na področju ohranjanja njihove jezikovne in kulturne identitete. Na koncu se sprašuje, kdaj bo vsem jasno, da je vsaka nacionalna agitacija proti določeni avstrijski manjšini tudi agitacija proti Avstriji?⁹

Knjiga avtorjev je prišla na knjižne police v trenutku vnovične kulminacije v prizadevanju koroških Slovencev in Republike Slovenije za uresničitev člena 7 Pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije, ki koroškim Slovencem zagotavlja posebne manjšinske pravice. Preseneča dejstvo, da do sedaj nismo zasledili večjega odmeva na vse tri izdaje s strani avstrijskih zgodovinarjev.

⁶ Andrej Rahten, Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič: Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte. Celovec – Ljubljana – Dunaj : Mohorjeva založba, 2010, 666 strani, *Kronika*, 2011, št. 59, str. 326–327.

⁷ Janko Kulmesch, »Knjiga, ki naj nemško govorečim odpre sliko o koroških Slovencih«, *Novice*, 15. oktobra 2010, šte. 40, str. 18.

⁸ »Die Kärntner Slowenen & die Zweite Republik«, *Kärntner Tageszeitung*, 1. September 2010, str. 49.

⁹ Bertram Karl Steiner, »Die »Erbsünde« der Republik wirkt weiter«, *Kärntner Tageszeitung*, 12. Oktober 2010, str. 54.

Za razliko od slovenske in angleške izdaje vsebuje nemška izdaja dodatna poglavja, ki so še posebej zanimiva za razumevanje najnovejše slovenske in koroške zgodovine. Knjigo gradi enajst obsežnih kronološko pisanih poglavij ter uvodni in sklepni del, ki smiselno zaključijo celoto. Sledi seznam uporabljenih virov in literature, še posebej so zanimivi nekateri viri iz zasebnega arhiva Karla Smolleja in parlamentarnih zapisnikov dunajskega zveznega parlamenta. Seznam uporabljenih virov in literature ter uvodni del, ki podaja nekakšen pregled nad uporabljeno literaturo, sta zadosten razlog, da smemo šteti monografijo za eno izmed temeljnih del o zgodovini koroških Slovencev v 20. stoletju. Ne glede na to, da lahko pozoren bralec »pogreši« pri navajanju literature kakšno delo,¹⁰ sta avtorja upoštevala relevantno literaturo, ki podaja jasno sliko razmer na Koroškem v drugi polovici dvajsetega stoletja. Delo, ki je rezultat večdesetletnega ukvarjanja in raziskovanja obeh avtorjev z naslovno tematiko, išče odgovore na vprašanje o vzrokih današnjih razmer na Koroškem ter nenavadno hitrega nazadovanja števila pripadnikov slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Nemška izdaja tako ni samo prevod slovenskega izvirnika ampak je razširjena in dopolnjena izdaja. Že pri prvem poglavju sta avtorja dodala posebno podpoglavje o koroških Slovencih v prvi avstrijski republiki in podpoglavje o oboroženem odporu koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. Žal avtorja leta 2009 še nista imela na razpolago nekaj najnovejših del, ki pomembno brišejo belo liso iz tega obdobja.¹¹

Pomembno dopolnitev glede prejšnjih izdaj vsebuje monografija v osmem, devetem in desetem poglavju, kjer je na osnovi prej že omenjenega zasebnega arhiva in nekaterih novih raziskav ter arhiva dunajskega državnega parlamenta prikazano prizadevanje koroškega Slovenca, avstrijskega državnozbornskega poslanca Karla Smolleja v drugi polovici in konec devetdesetih let 20. stoletja. Ta poglavja se nanašajo na Smollejevo parlamentarno delovanje na Dunaju, osvetljujejo do sedaj širši javnosti manj znano njegovo pomembno vlogo pri osamosvajanju Republike Slovenije ter nasploh prikažejo odločno in nezanemarljivo podporo slovenske narodne skupnosti na Koroškem pri uveljavljanju Slovenije kot samostojne in suverene države. Razširjeno je še podpoglavje o razpravah o novelizaciji dvojezičnega šolstva konec 80. let dvajsetega stoletja, kjer je vloga Karla Smolleja osvetljena tako s strani tistih, ki so podpirali Smollejev pristanek na novelo, kot nekaterih, ki so ta pristanek kritizirali. Vključeno je še dodatno podpoglavje, ki prikazuje delovanje dunajskega Centra avstrijskih narodnosti, ki je pri zavzemanju za pravice narodnostnih skupin v Avstriji bil vseskozi v ospredju.

Če sta avtorja zapisala v slovenskem izvirniku, da nista imela namena prikazovati vloge posameznikov ob prizadevanjih koroških Slovencev za narodnostni

¹⁰ Glede problematike dvojezičnih topografskih napisov velja omeniti vsaj nagrajeno diplomsko delo, Jürgen Pirker, *Kärntner Ortstafelstreit. Der Rechtskonflikt als Identitätskonflikt. Minderheiten und Autonomien*, Band 16, Baden-Baden, 2010.

¹¹ Prim. npr. Marjan Linasi, *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec – Ljubljana – Dunaj, 2010; Brigitte Entner, Avguštin Malle, Valentin Sima (Izd./Hg.), *Widerstand gegen Faschismus und Nationalsozialismus im Apen-Adria-Raum / Odpor proti fašizmu in nacizmu v alpsko-jadranskem prostoru*. Celovec – Dunaj, 2011.

obstoj, sta to sedaj storila. In to tako, da so obširni deli besedila namenjeni predvsem delovanju Karla Smolleja, nekdanjega dunajskega državnozborskega poslanca in predsednika Narodnega sveta koroških Slovencev, ki se že več desetletij aktivno ukvarja z vprašanjem zagotavljanja manjšinskih pravic koroškim Slovencem. Pri tem umanjka prikaz delovanja in zavzemanja za narodnostne pravice drugih koroških Slovencev.

Zadnje poglavje je razširjeno z obravnavo časa po zaključku redakcije slovenskega izvirnika leta 2006, predvsem z analizo pomena državnozborskih volitev leta 2008 v Sloveniji in Avstriji ter časa do deželnozborskih volitev na Koroškem marca 2009.

Poudarek obeh avtorjev je na raziskovanju in pregledu politične zgodovine in demografije, manj na gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanjih. Pozornemu bralcu ne uide, da avtorja nista temeljiteje ocenila vlogo RKC na Koroškem, ki je še posebej od 70. let 20. stoletja imela izrazito pozitivno vlogo v narodnostnem življenju koroških Slovencev. Pri analizi »spravnega procesa« po letu 2000, ki je prispeval k močnejšemu začetku odjuge nemškega nacionalizma na Koroškem, pa bi bilo potrebno navesti vsaj knjigo glavnih »kontrahtentov« v tej zgodbi.¹² Avtorja verjetno zaradi obsežnosti knjige nista namenila pozornosti nekaterim temam, ki po letu 1991 vplivajo na odnose med Slovenijo in Avstrijo. To so pereča vprašanja nasledstva podpisništva Slovenije v ADP, bombni napadi na Koroškem v 70. letih, problematika »odvedenih« in pobitih sodelavcev nacizma maja 1945 na Koroškem, o čemer pa imamo literaturo v zadnjem času.

Mnogi tuji raziskovalci ugotavljajo, da se lahko Slovenija pohvali, da imajo avtohtone narodne skupnosti na ozemlju Slovenije svoje pravice dobro zasidrane v slovenski ustavi in številnih zakonih. To je delno posledica napredne slovenske manjšinske politike znotraj tedanje Jugoslavije in dejstva, da Slovenci kot etnična manjšina živijo v vseh njenih sosednjih državah. Tem je hotela Slovenija postaviti zgled za urejanje položaja narodnih manjšin.¹³

Nekatere nove raziskave prinašajo ugotovitve, da evropski prostor danes združuje več kot 300 različnih etničnih, verskih in kulturno-jezikovnih skupin, ki štejejo skupaj več kot 103 milijona pripadnikov.¹⁴ Tako je več kot razumljivo, da bi Evropa morala nameniti posebno pozornost vprašanjem v povezavi s to tematiko. Na dolgi rok bo »združena Evropa« preživela le, če bo priznala in spoštovala kulturno in etnično raznolikost svojih članic. Na osnovi zapisanega je pomembno, da Evropa ne »pozabi« na male narode in nacije ter še posebej na raznovrstne manjšine. V njihovem priznanju in priznavanju ter v »benevolentnem« odnosu do njih se skriva svetla prihodnost in srž demokratične blaginje Evrope narodov.

Do podobnih ugotovitev sta v zaključni besedi prišla tudi Klemenčiča. Jasno sta izpostavila germanizacijska prizadevanja predvsem lokalnih koroških in

¹² Wilfried Graf, Gudrun Kramer (Hg.), Josef Feldner, Marjan Sturm, *Kärnten neu denken. Zwei Kontrahtenten im Dialog*, Klagenfurt / Celovec, 2007.

¹³ Prim. Robin Schmied-Kowarzik, *Die Europäische Union und ihre ethnischen Minderheiten. Texte zu Politik und Zeitgeschichte*, Bd. 9. Berlin, 2007, str. 271–273.

¹⁴ Prav tam, str. 32–34.

opozorila na nedejavnost avstrijskih zveznih oblasti. Nazorno sta analizirala člen 7 ADP in na kratko podala okvirni časovni lok posameznih (ne)rešitev. Z znanstveno natančnostjo in jasno ter razumljivo besedo pripeljeta bralca do končne ugotovitve, da do zaključka redakcije knjige v letu 2009/2010 avstrijska politika ni zmogla moči za uresničitev 7. člena ADP in tako zaradi neizpolnjevanja manjšinskih pravic in neizvajanja mednarodne pogodbe Avstriji ni prispevala k skupnim vrednotam Evropske unije. Da kljub 27. julija 2011 sprejetemu novemu Zakonu o narodnih skupnosti na Dunaju in poprejšnjemu prisilnemu kompromisu med zastopniki koroških Slovencev ter avstrijsko zvezno in deželno oblastjo, »rešitev 7. člena ADP« na Koroškem ni končana, pritrjuje tudi znani koroški odvetnik mag. Rudi Vouk.¹⁵

Ne glede na to pa avtorja opozarjata na dobro organizacijo kulturnih, gospodarskih in športnih struktur koroških Slovencev in glede na njihovo delovanje v okviru različnih prosvetnih in kulturnih društev ter koroške Cerkve ocenjujeta število Korošcev s slovenskim maternim jezikom, torej tistih, ki v vsakodnevem življenju uporabljajo slovenski jezik na 40.000 do 45.000.¹⁶ Na koncu opozorita na potrebo nadaljnjih poglobljenih raziskav, katerih cilj bi moral biti splošno veljaven model za zaščito manjšin, ki bi omogočal na določenem območju sožitje in prosperiteto dveh različnih narodov. Namesto tradicije asimilacije, zaničevanja in nespoštovanja ustave in pravne države naj bi novi model zaščite ponudil evropsko perspektivo, ki jo predstavljajo svoboda in medsebojno spoštovanje različnih jezikov in kultur.

Monografija izborna in poglobljena pokriva izbrana poglavja polpretekle zgodovine koroških Slovencev. Kot nepogrešljivo delo na polici vsakega raziskovalca slovenskih narodnih skupnosti v sosednjih državah pomeni nagrajena monografija sistematičen pregled prizadevanj koroških Slovencev za priznanje njihove narodne samobitnosti v času druge avstrijske republike. Še posebej v času, v katerem je pri večinskem narodu zaznati večjo naklonjenost do manjšine, velja prebirati monografijo, ki kaže na številne poskuse koroških Slovencev in prelomljene obljube avstrijskih oblasti glede uresničevanja manjšinskih pravic koroških Slovencev. In prav v teh dobrih 57 letih, kar Republika Avstrija ni uspela npr. uresničiti določil 7. člena ADP glede dvojezičnih topografskih napisov, leži »izvirni« greh koroške deželne in avstrijske zvezne politike.

Danijel Grafenauer

¹⁵ Rudi Vouk, »Zakon o narodnih skupnostih – rešitev?«, *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu za prestopno leto 2012*, Celovec 2011, str. 29–39.

¹⁶ Nekateri avstrijski raziskovalci ocenjujejo, da je na Koroškem število tistih, ki govorijo oz. razumejo slovensko, vsaj 60.000 in več. Prim. Albert F. Reiterer, *The Slovene Language in Carinthia – Symbolic Bilingualism, Razprave in gradivo / Treatises and Documents*, 43, 2003, str. 186–201; *Albert F. Reiterer, Lebenswelt Muttersprache. Das Slowenische und seine heutige Wahrnehmung – ein Bericht, Kärntner Jahrbuch für Politik* 2000, str. 340 – 362.

Aleksandar Životić, **Forsiranje peska, Odred JNA na Sinaju**. Beograd : Medija centar »Obrana«, 2011. 244 str. ilustr. (Biblioteka Vojna knjiga, br. 1688)

Zunanjepolitična aktivnost socialistične Jugoslavije je bila v posameznih odbojih v desetletjih po drugi svetovni vojni različno intenzivno vključena v najodmevnejše mednarodne dogodke. Mlajšim generacijam je tako manj znano, da so jugoslovanski vojaki sodelovali tudi kot del modrih čelad v mednarodnih mirovnih misijah. Častniki in vojaki JLA so v okviru modrih čelad sodelovali v operacijah na Sinaju. Modre čelade so bile na Sinaj poslane po vojni jeseni 1956 in so tam ostale do junijske vojne 1967. Zanimiva je omemba avtorja, da je bila to prva mednarodna misija vojske s področja Jugoslavije, če ne štejemo ad hoc udeležbo črnogorskih enot pri razmejitvi sprtih Grkov in Turkov na Kreti leta 1897.

Životićeva knjiga je razdeljena na štiri poglavja, ki sledijo predgovoru. Dodan je še sklep in nekaj preglednic in obsežna bibliografija.

Poglavje *Jugoslavija i Sueska kriza* predstavlja aktivnosti Jugoslavije v času sueške krize jeseni 1956. Združeni narodi in njihov Varnostni svet sta bila vključena v reševanje krize. Poleg jugoslovanske aktivnosti v OZN je predstavljena tudi jugoslovanska aktivnost na samem Bližnjem vzhodu. Avtor se dotakne tudi vojaških vidikov, saj predstavlja tudi razmišljanja in delo jugoslovanskega vojaškega vrha v času krize.

V naslednjem kratkem poglavju so predstavljene priprave in odhod odreda JLA na Sinaj. Prevoz odreda JLA je bil izpeljan v zadnji tretjini novembra 1956. 21. novembra so enote začeli prevažati iz Zagreba v Šibenik in od tam z ladjami v Port Said. Tam so ladje pristale na praznični Dan republike 29. novembra 1956. Sledil je premik v tabor.

Najobsežnejše poglavje je namenjeno predstavitvi dela odreda in vsakdanjega življenja na terenu. Osnovna naloga mirovnih sil je bilo vzpostavljanje cone med egiptovsko in izraelsko vojsko in onemogočanje neposrednega stika med njima. V praksi je to pomenilo neprestano patroljiranje na razmejitvenih črtah. Životić podrobno opisuje sisteme poveljevanje, taktične postopke izvajanja nadzora na razmejitveni črti, različne vidike izobraževanja vojakov, predvsem seveda v vojaških veščinah. Zelo pomembno vlogo so imeli prevajalci, saj je bila večina jugoslovanskih častnikov neveščna angleškega jezika. V začetku je bilo v odredu pet do šest prevajalcev, potrebnih pa bi jih bilo vsaj petnajst. Sčasoma so ob zamenjevanju kadrov večjo pozornost namenjali iskanju častnikov, ki bi obvladali tuj jezik

in podobno se je tudi v moštvo skušali vključiti vojake, ki bi znali angleško. Pri svojem delu se je odred srečeval tudi z različnimi nevarnostmi in najhujše so bile mine. V nesreči, ko je kamion zapeljal na mino je bil junija 1957 en vojak mrtev.

Posebno poglavje je namenjeno zaostrovanju krize spomladi 1967 in izbruhu junijske vojne. V tej arabsko-izraelski vojni se je jugoslovanski odred znašel na bojišču. Po prvem šoku so sledile priprave za umik vojakov JLA. Razmišljanja o umiku prek El Ariša ali Gaze so bila spoznana za zmotna, saj JLA ni bila opremljena za desantno vkrcavanje, poleg tega pa so na tem območju potekali spopadi. Nazadnje je bil dosežen dogovor in po osebnem ukazu generala Mošeja Dajana, so bili jugoslovanski vojaki prepeljani z izraelskimi avtobusi v pristanišče Ašdod in od tam z ladjo Istra v domovino.

V prilogah nam Životić predstavi nekaj zanimivih seznamov o prehrani vojakov (prehranjevalne tablice po vrsti hrane) in sestavi odreda (seznam častnikov, poveljnikov in številčnega stanja odreda). Sledi še pregled literature in arhivskega gradiva. V knjigi pogrešamo seznam imen, težava pa je tudi slikovno gradivo. Knjiga je opremljena s fotografijami, kjer pa manjkajo podnapisi, tako da smo prikrajšani za podrobnejše podatke o sliki. *Forsiranje peska* je knjiga, ki je zanimiv prispevek k poznavanju jugoslovanske vključenosti v mednarodno politiko v hladni vojni.

Bojan Balkovec

Edda Engelke, »**Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie**«. **Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren.** Wien : LIT Verlag, 2011. 390 str.

Raziskovalka sodobne zgodovine dr. Edda Engelke z Gradca je bila prva, ki je dobila na vpogled obsežen fond Varnostne direkcije za Štajersko iz petdesetih let dvajsetega stoletja. Ta je bil do odkritja leta 2003 založen in pozabljen v skladišču gradu Schlossberg, sedaj pa je del Štajerskega deželnega arhiva Gradec (Steiermärkisches Landesarchiv Graz). Monografija »Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie«. Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren (»Vsak begunec pomeni slabitev ljudske demokracije«. Ilegalna prehajanja meje na jugoslovansko-štajerskem mejnem odseku v zgodnjih petdesetih letih) je rezultat raziskave, ki jo je avtorica izvedla s podporo Zgodovinske komisije pri Štajerski deželni vladi. Delo je nedvomno zelo zanimivo branje za širšo avstrijsko in slovensko strokovno javnost, ki raziskuje čas po drugi svetovni vojni, katerega del so tudi migracije iz vzhoda na zahod. Tristo devetdeset strani je razdeljenih na štirinajst poglavji, ki jim sledijo še literatura, viri, kratice, dvojezično krajevno kazalo, slikovno kazalo, opombe in informacija o obeh avtoricah. Izvemo, zakaj so se jugoslovanski državljani odločali ilegalno zapustiti Jugoslavijo, kako so to izvedli in kakšen postopek jih je dočakal v državi gostiteljici.

V prvem poglavju, *država na meji*, dobimo vpogled v vsebino preučevanega fonda, tj. sprejemne zapisnike (1951–1958), fenomen meje in varnostne organe na obeh straneh meje. Sledi kratko poglavje o *oboroženih obmejnih incidentih pred letom 1950 in njihovih vplivih na petdeseta leta*. Tu je imela avtorica v mislih predvsem boje jugoslovanske tajne policije, vojske in KNOJ proti nekdanjim pripadnikom domobrancev, četnikov, ustašev, križarjev in njihovim simpatizerjem na avstrijski strani. Poglavje najbrž ni obsežnejše, ker je tematiko natančneje predstavila dr. Mateja Čoh v enajstem poglavju. V tretjem poglavju, *položaj jugoslovanskih beguncev na Štajerskem v letih 1951–1955*, avtorica razjasnjuje rabo in pomen pojma begunec. Terminologija je povezana z uveljavitvijo Ženevske konvencije v Avstriji leta 1955. Pred tem so begunce delili na tako imenovane folksdojčerje, pripadnike nemške manjšine v Jugoslaviji, za oskrbo katerih so bile pristojne avstrijske oblasti, in razseljene osebe, katerih oskrbo so prevzele mednarodne organizacije UNRRA in IRO. Za prve je bila predvidena vključitev v avstrijsko družbo, za druge pa izselitev. Do uveljavitve Ženevske konvencije, piše Engelke, govorimo o pojmu

begunec kot nekakšnem skupnem imenu za različne skupine ljudi, ki so morale zapustiti domovino. Imenuje jih: preseljenci (Umsiedler), izgnanci (Vertriebene), odvlečeni (Verschleppte), razseljene osebe (DP's) in begunce iz gospodarskih razlogov (Wirtschaftsflüchtlinge). Po konvenciji in med postopkom preverjanja statusa prebežnika, se je začel uporabljati pojem prosilec za azil. Če je bil osebi azil odobren, je ta dobila status begunca. Do odhoda zavezniške okupacijske oblasti iz Avstrije leta 1955 in do vzpostavitve avstrijske azilske politike, je v Avstriji veljal svojevrsten pravni red, ki je tema četrtega poglavja. Poleg avstrijskih in britanskih oblasti na Štajerskem so krojile usodo beguncev tudi mednarodne organizacije. Politika vračanja prebežnikov se v času angleške prisotnosti v Avstriji skoraj ni izvajala. Tako so bili zavrženi predvsem kriminalci in mladoletne osebe.

Leta 1954 so Avstrijci sprejeli novo zakonodajo, ki je namesto prejšnjega enega dovoljenja za prebivanje predvidevala dve dovoljenji; omejeno in neomejeno dovoljenje za prebivanje. S tem pa begunce niso mogli več vezati na delovno mesto in kraj. Tako se je povečal strah pred koncentracijo jugoslovanskih beguncev v obmejnem pasu. Število beguncev se je stalno povečevalo, zahteve po zavračanju so bile vedno večje. Vendar je zakonodaja (1955) pred izgonom iz države predvidevala še vmesno postajo, to je odlog izvršitve izгона za tri mesece, tako da so si lahko prosilci za azil uredili dokumente za izselitev čez lužo. Poleg zakonodaje je o usodi prebežnikov odločala tudi osebna presoja uradnikov. Po uveljavitvi Ženevske konvencije in odhodu Britancev so avstrijske oblasti začele zavračati prebežnike, ki so navajali gospodarske razloge za prebeg, še piše Engelke. Zato je sledil porast prosilcev za azil s političnimi vzroki. Po letu 1955, peto poglavje, so avstrijske izvršilne oblasti začele ustvarjati suvereno azilsko politiko. Sprememba zakonodaje leta 1956 je prinesla prosilcem azila dovoljenje za prebivanje A, za begunce po Ženevski konvenciji, dovoljenje za prebivanje B, za tiste, ki niso ustrezali členom konvencije, in dovoljenje za prebivanje C kot prehodno, za ureditev dokumentov za izselitev. Jugoslovanski begunci so bili v petdesetih letih prepeljani v *taborišče Wagna* (šesto poglavje). Po uveljavitvi policijskega zakona za tujce (1954) so taborišče zaprli, saj so menili, da bodo z novo zakonodajo zajezili val prebežnikov. Žal je bil učinek nasproten in so morali taborišče spet odpreti, ker so bili vsi zapori prezasedeni. Po tem so v zapore pošiljali samo še kriminalce in sodelavce jugoslovanske tajne policije. Sedmo poglavje nam na podlagi primerov približa življenje v obmejnem pasu, ki je bilo prepleteno z vohunjenjem, ovaduštvom in izdajami. Če v četrtem poglavju izvemo, kako je vohunila britanska FSS, tu najdemo nekaj prijemov jugoslovanske varnostne službe UDBa. Zanimivo je, da sta (tudi) s pomočjo beguncev vohunili obe strani. Kot piše Engelke, je bilo eno od žarišč tajno obveščevalne dejavnosti taborišče Wagna. Beg iz države je iz razlogov, kot so bili varnost, prikrivanje, kriminal in tajno obveščevalne akcije, prinesel s sabo tudi novo identiteto (osmo poglavje).

Avstrijske oblasti so v sodelovanju z jugoslovanskimi preverjale identiteto sumljivih beguncev. Ena od značilnosti obmejnega območja je bilo tudi tihotapljenje. Kaj so tihotapili v Jugoslavijo in kaj oz. koga iz nje, opiše avtorica v devetem poglavju. V desetem poglavju, *uporaba strelnega orožja in smrt na meji*,

so zbrani primeri, ki pričajo o tveganosti poskusov prebegov, ki so jih nemalokrat spremljali strelji in ovaduštvo. Jugoslovanski varnostni organi so mejo varovali v treh pasovih; prvi je bil od avstrijske meje oddaljen največ 100 metrov, drugi 300 metrov in tretji 500 metrov, je leta 1953 poročala žandarmerijska postaja Radgona. Večkrat so prebežnike zasledovali tudi na avstrijsko stran. Čeprav se resničnosti vseh zgodb, zapisanih v sprejemnih zapisnikih, ne da preveriti, lahko na podlagi izjav obmejnega prebivalstva in avstrijskih varnostnih organov sklepamo, da se je v letu 1953 ob meji tudi streljalo, morilo in ovajalo, piše Engelke. Sledi enajsto poglavje o *Križarjih v Sloveniji 1945–1952*, ki ga je na željo avtorice prispevala dr. Mateja Čoh, saj se med avstrijskimi zgodovinarji s tem pojavom še nihče ni ukvarjal. Vendar v prispevku ne dobimo samo vpogleda v nastanek, organizacijo in aktivnosti ilegalnih skupin, ampak predvsem vpogled v to, kako je Avstrija sprejemala tovrstne maloobmejne potnike pred in kako po letu 1955. V dvanajstem poglavju *ženske na meji* izvemo, kolikšen odstotek žensk se je odločil za prebeg z Jugoslavije, ali so se za beg odločile same ali z družino, kaj jih je napeljalo na to, kdaj in zakaj so avstrijske oblasti začele begunke zavračati in o dvojni morali oblasti. Posamezni primeri oz. zgodbe iz zapisnikov dopolnjujejo vsako poglavje, v trinajstem pa so zbrani in opisani najbolj spektakularni primeri pobega iz Jugoslavije. Avtorica raziskavo zaokroži z zadnjim, štirinajstim poglavjem, v katerem postreže z analizo, statistiko in številkami obdobja 1951–1958. Obdobje deli letnica 1955, ki uvaja začetek suverene avstrijske državnosti in s tem začetek ustvarjanja suverene azilske politike. Ugotovitve so sledeče: leta 1951 je bilo med 380 prebežniki 64 žensk, od tega večina Slovenk. Tudi med moškimi begunci je bil odstotek Slovencev najvišji. Več kot polovica vseh beguncev je želela iz Avstrije priti do čezmorskih držav, kot so Amerika, Kanada, Avstralija. Med tistimi, ki so želeli ostati v Avstriji, je bilo več žensk. Njihova izobrazba je bila v povprečju zelo nizka. Čeprav so ob prihodu v Avstrijo navajali enkrat politične, drugič gospodarske razloge, je večini skupno *ozračje brezupnosti*, ki jih je pognalo v beg. Politični sistem v Jugoslaviji je bil neločljivo povezan z osebno situacijo ljudi. Službo in izobrazbo so lahko dobili tisti, ki so pristopili h KP. Brezposelnost je bila velika, kmetijske posesti visoko obdavnene. Leta 1954 je kot razlog za beg 3 % beguncev navedlo »politično preganjanje«, 11 % beguncev »splošen političen položaj v Jugoslaviji«, 70 % beguncev pa »slab gospodarski položaj«. Težišče ilegalnih prehodov je bilo do 1954 na vzhodnem odseku jugoslovansko avstrijske meje. Od tu, iz Prekmurja, je izviralo tudi veliko beguncev. Po tem letu je bilo vedno več prebegov na zahodnem odseku meje. V letih 1953 in 1954 je 15 % beguncev navedlo, da so bili v Jugoslaviji že kazensko obravnavani, 2/3 zaradi poskusa ilegalnega prehoda meje, za kar so dobili zaporno kazen od treh mesecev do treh let. Polovica vseh beguncev je navajala tudi imena sorodnikov, živčih v Avstriji ali tujini, ki so jim bili pripravljene pomagati začeti novo življenje. Proti koncu petdesetih let je bilo vedno več beguncev s Hrvaške in vedno manj tistih z obmejnega pasu. Delež mladih moških, ki so se odločili za beg zaradi vpoklica v vojsko, se v drugi polovici petdesetih let ni spreminjal in je bil 5 %. Pri spreminjanju razlogov za beg je bilo odločilno poznavanje spremembe avstrijske zakonodaje. Tako je po uveljavitvi Ženevske konvencije narastel odstotek

prebežnikov, ki so želeli dokazati, da so bili v Jugoslaviji politično preganjani. Leta 1956 je delež političnih razlogov spričo spremembe zakonodaje vpadel, saj je bilo omogočeno začasno dovoljenje za prebivanje. Leta 1957 je polovica vseh prebežnikov dobila status begunca po Ženevski konvenciji oz. dovoljenje za prebivanje A, večina ostalih pa dovoljenje za prebivanje C, ki je omogočalo bivanje v Avstriji toliko časa, da so pridobili dokumente za izselitev v tujino. Poleg Amerike, Kanade in Avstralije je s koncem obdobja rastle zanimanje za izselitev v Nemčijo. Tudi po letu 1955 je gospodarski položaj v Jugoslaviji ostal odločujoči dejavnik za beg, saj so bili med begunci pretežno zelo mladi ljudje, ki v Jugoslaviji niso videli perspektive. Predstavljena monografija je pomembna, ker odpira tematiko z vidika druge strani meje na podlagi zelo bogatega arhivskega gradiva. Pridružujem se v uvodu zapisanem mnenju dr. Polaschka, da je delo dr. Engelke pomembno ne le za raziskovalce sodobne zgodovine v Avstriji ampak tudi za slovenske zgodovinarje.

Maja Božič

Boštjan Marko Turk, **Razdalje do sveta**. Prispevek k razumevanju narodno-politične identitete: tranzicijska sedanost in zgodovinski čas. Ljubljana : (Ignis: Koščak), 2011. 392 strani.

Knjiga Boštjana Turka z naslovom »Razdalje do sveta« in s podnaslovom »Prispevek k razumevanju narodno-politične identitete: tranzicijska sedanost in zgodovinski čas« z zbranimi zapisi, krajšimi zgodovinskimi razpravami, članki, komentarji in intervjuji sega deloma globoko v zgodovino, večinoma pa v čas zadnjih dvajsetih let, ko imamo svojo lastno državo. Knjiga obravnava, kot pravi avtor, obdobje »težkih in mračnih časov« (str. 7), obdobje, v katerem se »na presušene ustnice, ki pričakujejo od začetka devetdesetih, zlorabe, prevare in laži nalagajo kot oglje ali apnena malta: žeja je vse hujša, a izhod vse bolj daleč« (str. 8). Te misli na začetku bralca nagovarjajo, da gre v knjigi za avtorjev pesimističen pogled in za njegovo ugotovitev o določeni brezbriznosti ljudi v času in prostoru, ki ga s svojo notranjo dinamiko zaobjema slovenska država. A ta detekcija naše stvarnosti ni avtorjev pesimistični credo. Boštjan Turk se namreč zelo dobro zaveda širših vsebinskih razsežnosti časa, zaveda se zgodovinskega časa in v njem tistih podlag, ki so, kot pravi v članku z naslovom »Kapsule zoper tesnobo«, »po svoji sporočilni plasti injekcija smisla in optimizma« (str. 45). Teksti v knjigi, ki so »temačni in mračni«, so dejansko »kapsule proti tesnobi«, saj govorijo o nekem družbenem stanju, ki ga lahko presežemo le, če ga prepoznamo in odkrito poimenujemo.

Avtor, ki razpira določene vsebinske poudarke tako, da se pred bralcem skorajda dnevno odvija čas naše nekaj desetletij trajajoče sedanosti, je sodobnik, opazovalec in akter. Njegov pogled je seveda subjektiven, vendar nam največkrat pove tisto, kar sami vidimo, občutimo in si razumsko razlagamo. Ni nujno, da se z vsem zapisanim strinjamo, še posebej, če smo tudi sami opazovalci istega časa kot avtor. A nesporno je, da knjiga odkriva nek mentalni okvir časa, ki nam posredno in neposredno kroji usodo in ustvarja podobo naše stvarnosti. Pisec nas namreč opozarja na tisti mentalni okvir, ki se nam vsiljuje kot tujek, kot značajska poteze neke politike, ki se želi uveljaviti kot obče, splošno pravilo. V enajst zari-sov zbrani spisi govorijo, da pri nas politika največkrat ni nekaj občega in splošno ponotranjenega, ampak nekaj zasebnega in osebnega, ki pa se skuša s političnim marketingom in obvladovanjem medijskih posrednikov predstaviti kot obči javni interes – kot skupno dobro. V tekstih se kaže, da se osebni interes, politični in materialni pohlep po oblasti skušajo »prodajati« kot ideologijo blaginje. Tako lahko v

opisih posameznikov prepoznavamo njihova stremjenja pa tudi njihove psihološke prikrasnosti, pogojene z njihovo osebno rastjo in zaznamovanostjo, ki se jim ne morejo izmakniti. Povsem značajske in z navlako preteklosti obremenjene osebne poteze skušajo kanalizirati v javnost kot obči interes. Gre za podobe nevarnih in neverodostojnih ljudi tranzicijske kontinuitete, oziroma za podobo ljudi kompromitiranih s komunistično izkušnjo, ki nimajo nobenih moralnih problemov s času primernimi prilagoditvami; najpomembneje za njih je le, da nove okoliščine še naprej omogočajo njihovo participacijo v risu oblasti. Pretekli dve desetletji sta »mračni čas« lahko zato, ker avtor govori v dobršni meri o ljudeh, pri katerih je odsotna, razen na deklarativni ravni, tista najelementarnejša civilizacijska norma razvitega sveta, ki temelji na človeškem dostojanstvu.

Da avtor lahko komentira politično sedanost in zdajšnost prvič v zgodovini v samostojni slovenski državi, je moral poseči z nekaterimi zapisi v preteklost: v zvezi s slovenskim jezikom v zgodovino od Brižinskih spomenikov do Linharta, Prešerna in Župančiča; bolj neposredno povezano s samo politiko pa v čas prve in druge svetovne vojne ter čas po njej. Skrbno intonirani zgodovinski poudarki, ki jim avtor posveti pozornost, se zrcalijo v miselnem obnebu naše današnje stvarnosti. Prav slednja po letu 1990 predstavlja temeljno podstat knjige, ko se pojavi Slovenija kot samostojna država, ne kot posledica stoletnih sanj, kot se lahko marsikje pogosto sliši in bere, ampak kot država, ki je nastala na ruševinah nekega zgodovinskega nesporazuma, oziroma, neposredneje rečeno, ki je nastala kot posledica nerazumevanja zgodovinskih silnic, ki so jih nekateri želeli premostiti z nasiljem in z argumentom, da zgodovino razumejo in zato lahko v njenem imenu tudi brutalno vladajo. Državo smo dobili, seveda v konstelaciji mednarodnih turbulenc ob koncu 20. stoletja, z zavestno odločitvijo državljanov in državljanek, da se zavrne nekdanji državni okvir in vsiljen in nasilen družbeno politični sistem. A z razvitim demokratičnim vzorom in vzorcem nismo imeli nobene izkušnje. V ta čas vstopa s svojim pisanjem Boštjan Turk, ki v svojih kritičnih tekstih piše predvsem o tem, kako v lastni državi demokracijo razumemo in jo udejanjamo. Ko ugotavlja: »Slovenija je namreč premalo demokratična država« (str. 173), ali pa »Slovenski volivec še ni zrasel v državljana z avtonomnim mišljenjem« (str. 210), zelo jasno govori o mlinskih kamnih zgodovine, ki ljudem visijo okrog vratu pretekle nesvobode. Ujetost v formo posnemanja demokratičnih obrazcev zahodne Evrope sicer pomeni nekakšno obliko demokratične prakse v naši državi, ki nenazadnje omogoča, da se takšno kritično pisanje sploh lahko pojavi, a demokracija, ki jo živimo, je invalidna. O njej Boštjan Turk piše gotovo zato, ker verjame, da se lahko izboljša demokratična praksa in ker verjame, da lahko ponotranjimo prvine demokracije do te mere, da ne bodo več vprašljivi njeni postulati, kot je na primer delovanje pravne države ipd. Knjiga neprizanesljivih in včasih tudi na rob prignanih misli v obliki kritične refleksije o naši stvarnosti, je tako tudi izraz avtorjevega optimizma, njegove vere v demokracijo, za katero si prizadeva in se izpostavlja v okolju, ki je še vedno polno recidivov stare prakse, izražene v obliki, kot pravi, »zlorab, prevar in laži«. Teksti, ki zajemajo čas od leta 1993 do začetka leta 2011, so v dobršni meri nekakšni dnevniški zapisi, oziroma skorajda dnevni odzivi na dražljaje,

ki nastajajo zaradi razkoraka med deklariranim in realnim naše sedanosti. Kot pričevalec časa, ki ga s svojimi javnimi objavami tudi sooblikuje, se avtor odziva na družbeno-politični mišljenjski in praktično oprijemljivi vsakdan, do katerega je neizprosno in v njem lucidno neprizanesljiv do pojavov, ki v novi stvarnosti zrcalijo stare vzorce. Hkrati je razvidno iz aktualno političnih člankov (prav v povezavi z omenjenimi zgodovinskimi zapisi), kako se miselnost in oprijemljiva praksa počasi spreminjata. Nova forma je največkrat zgolj maškaradni kostim za ohranjanje stare prakse. Teksti tako govorijo o vrednostnem sistemu in vrednotah, ki odete v plašč nove družbene paradigme, prikrivajo svojo pravo naravo. Pisec prav to naravo razgalja, jo demaskira in nanjo opozarja. Pisanje Boštjana Turka je tako analitična interpretacija še vedno močno prisotne in vplivne mentalitete propadlega in predvsem nasilnega sociokulturnega modela, ki se skriva za novo družbeno obliko. V imenu demokracija se torej ne udejanja njena prava vsebina.

Knjiga v celoti sodi v polje družbene, kulturne in politične zgodovine. Bralcu se izrisuje »včerajšnje« dvajsetletno obdobje kot silovito in dinamično, a hkrati tudi kot težko premakljivo in celo povsem statično. Opozorila zadnjih dvajsetih let so namreč nedvoumna: demokracija je krhka oblika družbene pogodbe, je ranljiva, njena invalidnost oziroma nerazvitost pa nista nobeno poroštvo, da se bo razvijala v smeri njene vsebinske polnosti. Knjiga govori tudi o tej mejnosti, ko politična smer in usmeritev nista povsem samoumevni. Prav za to pa se avtor zaradi njegove optimistične drže izpostavlja brez maske na obrazu in brez prikrivanja jasno izraža svoje poglede na vznemirljivo dogajanje zadnjih dvajsetih let, pri čemer beleži, kam kaže moralni kompas slovenske politike in javnih osebnosti.

Vasko Simoniti

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva:

Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Tomaž **Lazar**, Poznosrednjeveška orožarna na Loškem gradu:
nova dognanja v luči terminološke analize..... 8–45
Late Medieval Armory at the Škofja Loka Castle:
New Findings based on Terminological Analysis
- Boris **Golec**, Valvazorjevo neznano potomstvo
do današnjih dni (3. del) 46–114
Valvasor's Unknown Offspring up to the Present (Part 3)
- Robin **Okey**, Religija, jezik in narodnost: primer modernega Walesa 116–143
Religion, Language and Nationality:
The Case of Modern Wales
- Mateja **Ratej**, Josip Hohnjec – načelni borec za revizijo vidovdanske
ustave v Narodni skupščini v letih 1921–1925..... 144–163
Josip Hohnjec, the Principled Activist for the Revision
of the Vidovdan Constitution at the National Assembly during
the 1921–1925 Period
- Goranka **Kreačič**, Pričevanja: brata Jože in dr. Anton Krošl..... 164–210
Accounts. Brothers Jože and Dr. Anton Krošl
- Osman **Keskiner** and Mehmet **Yavuz Erler**, Ottoman Migrants
to America Left to Their Fate in the Ports of Trieste
and Rijeka (1896–1914) 212–227
Otomanski migranti v Ameriko in njihova usoda v tržaškem
in reškem pristanišču (1896–1914)
- Marina **Zorman**, Ideološka in jezikovna reforma pri Hetitih
v drugi polovici 13. stoletja pr. n. š..... 264–275
Ideological and Linguistic Reform among the Hittites
in the Second Half of the 13th Century B.C.
- Marko **Snoj** in Marc L. **Greenberg**, O jeziku slovanskih prebivalcev
med Donavo in Jadranom v srednjem veku
(pogled jezikoslovcev)..... 276–305
On the Language of the Medieval Slavic Population
in the Area between the Danube and the Adriatic
(from a Linguistic Perspective)

- Peter **Štih**, Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami.
 Problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi
 njegovo razumevanje pri Slovencih..... 306–343
 The Enthronement of the Dukes of Carinthia between History
 and Imagination: Issues of Its Tradition, Development, and Course,
 and Its Perception by the Slovenes
- James **Shedel**, Cesarski nauk o državi: trije cesarji in »iskanje sreče« 344–360
 Imperial Civics: Three Emperors and the »Pursuit of Happiness«
- Senta **Jaunig**, Zvonka **Zupanič Slavec**, Tuberkuloza, naša ljudska,
 delavska in kmetska bolezen 362–385
 Tuberculosis: The Disease of the People, Workers, and Peasants
- Aleš **Skřivan**, Jr., On the Character and Role of the Foreign Trade
 in the Newly Founded Czechoslovakia 386–404
 O značaju in vlogi zunanje trgovine v novonastali Čehoslovaški

Zapisi – Notes

- Rajko **Bratož**, Mučenci tebanske legije in njihovo čaščenje..... 406–419
 The Martyrs of the Theban Legion and Their Veneration
- Avgust **Lešnik**, Ob slovenskem prevodu knjige Dennisa Smitha
 Vzpon historične sociologije 420–426
 The Slovene Translation of Dennis Smith's Book The Rise
 of Historical Sociology

Jubileji – Anniversaries

- Nevenki Troha ob šestdesetletnici (Mojca Šorn) 230–232
 To Nevenka Troha on Her Sixtieth Anniversary
- Prof. dr. Jože Žontar – osemdesetletnik (Vladimir Žumer) 430–438
 Eight Decades of Professor Jože Žontar, Archivist and Historian
- Akademik prof. dr. Rajko Bratož – ob njegovem šestdesetem rojstnem
 dnevu (Alenka Cedilnik)..... 439–442
 Sixtieth Anniversary of Academician Rajko Bratož

Kongresi in simpoziji – Congresses and Symposium

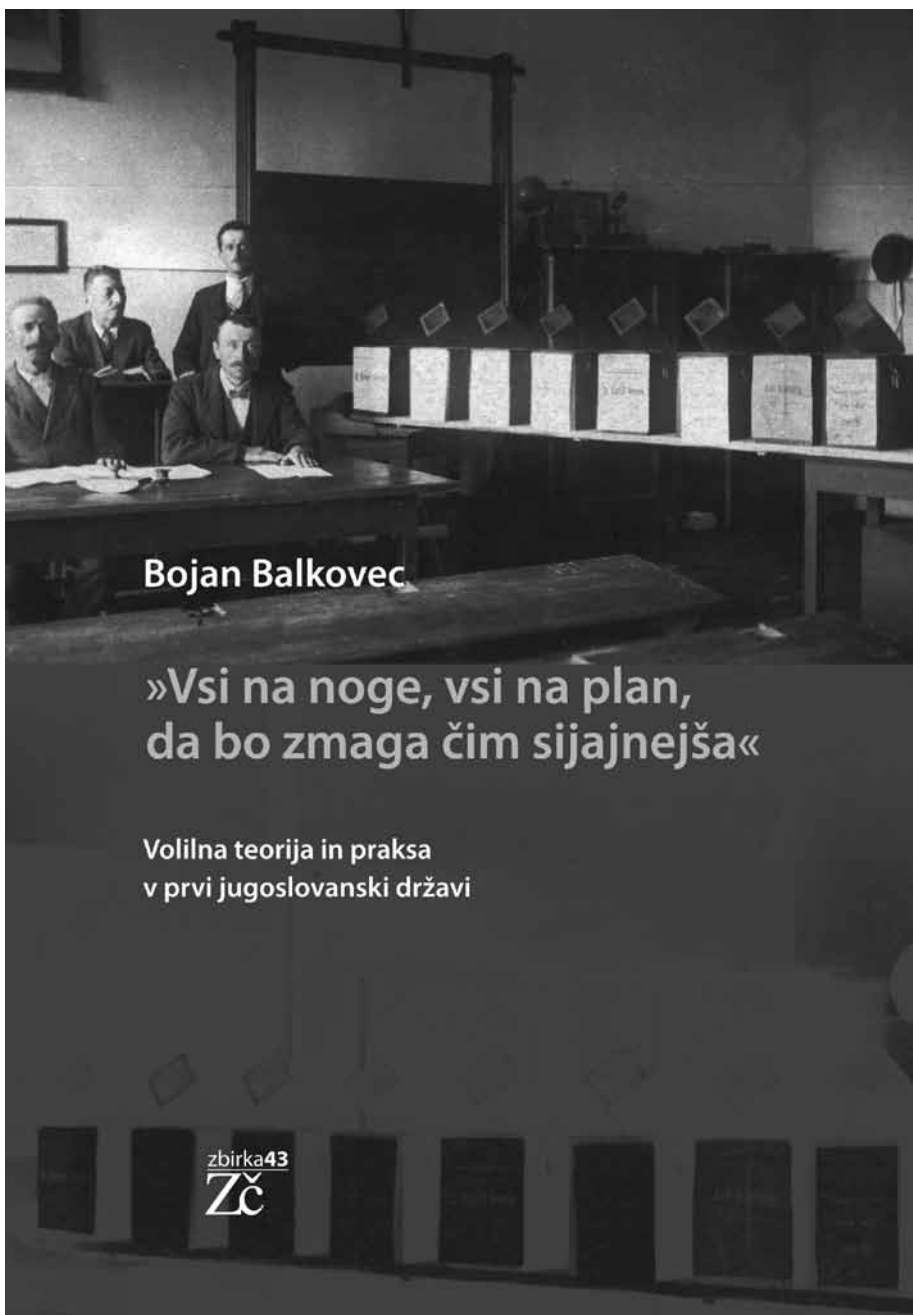
17. letna konferenca IIHA »German intelligence history from Bismarck to present«, Marburg, 17.–19. junij 2011
(Ljuba Dornik Šutej)..... 234–236

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Matjaž Bizjak – Aleksander Žižek, Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513 (Boris Golec)..... 238–240
- Ignacij Voje, Starodavni Dubrovnik v besedi in sliki (Vasko Simoniti) ... 241–243
- Rade Petrović, Ruski konzulat u Dubrovniku od osnivanja do 1878. godine (Ignacij Voje) 244–246
- Peter G. Tropper, Ordnung der Frömmigkeit – Normierung des Glaubens. Kirchliche Ordnungsvorstellung und katholisches Laienchristentum in Kärnten zwischen 1848 und 1938 (Matjaž Ambrožič)..... 247–249
- Danijel Dzino, Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (Peter Štih)..... 444–445
- Nenad Vekarić, Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi (Ignacij Voje) 446–449
- Nella Lonza (prir.), Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395–1397 (Ignacij Voje) 450–451
- Siegmund am Ringeck, Mojstra Sigmunda Ringecka razlaga verzov mojstra Ioannesa Lichtenawerja (Tomaž Lazar)..... 452–455
- Peter Mikša, Kornelija Ajlec, Slovensko planinstvo / Slovene mountaineering (Primož Tanko) 456–458
- Smilja Amon in Karmen Erjavec, Slovensko časopisno izročilo 1: Od začetka do 1918 (Anja Dular)..... 459–461
- Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi (Jurij Perovšek)..... 462–469

Zvonka Zupanič Slavec, Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941). Opus stavbenika Josipa Slavca (1901–1978) (Žarko Lazarević)	470–473
Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte (Danijel Grafenauer)	474–479
Aleksandar Životić, Forsiranje peska, Odred JNA na Sinaju (Bojan Balkovec)	480–481
Edda Engelke, »Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie«. Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren (Maja Božič)	482–485
Boštjan Marko Turk, Razdalje do sveta. Prispevek k razumevanju narodno-politične identitete: tranzicijska sedanjost in zgodovinski čas (Vasko Simoniti)	486–488
Gorazd Bajc in Borut Klabjan (ur.), Pirjevčev zbornik. Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca (Urška Lampe)	489–492
Pierre Bourdieu, Roger Chartier, Carlo Ginzburg, Sociologija, zgodovina, književnost (Peter Boštjančič)	493–497
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	253–256
Instructions for Authors	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	498–501
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 66, 2012.....	502–505
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 66, 2012	

Bojan Balkovec

»Vsi na noge, vsi na plan,
da bo zmaga čim sijajnejša«

Volilna teorija in praksa
v prvi jugoslovanski državi

zbirka43
ZČ

Hans-Dietrich Kahl

**Streifzüge
durch
das Mittelalter
des Ostalpenraums**

Ausgewählte
Abhandlungen
(1980–2007)

**Mestne elite v srednjem in
Urban Elites in the Middle Ages and
zgodnjem novem veku
the Early Modern Times
med Alpami, Jadranom in
between the Alps, the Adriatic and
Panonsko nižino
the Pannonian Plain**

